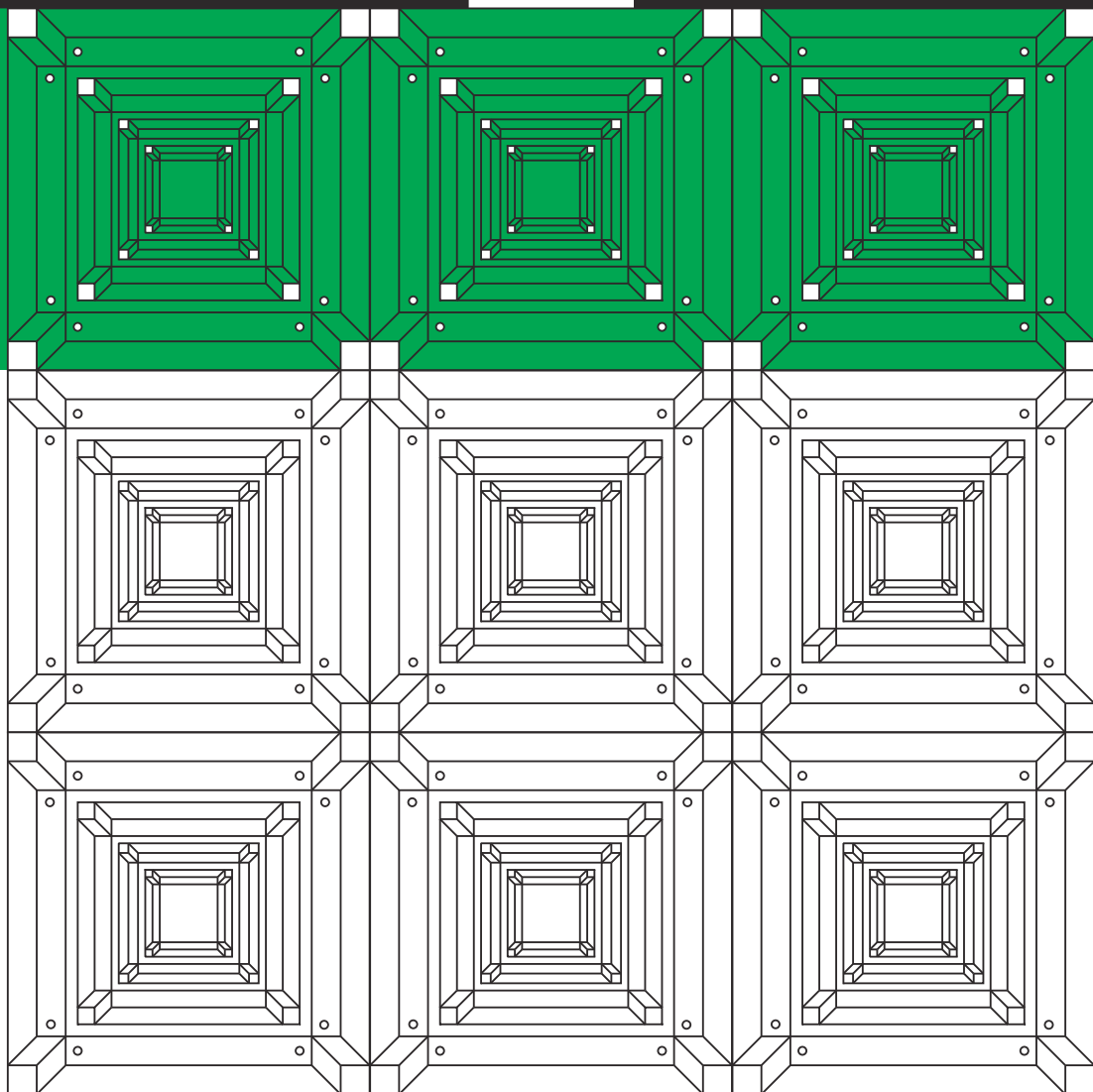

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

1

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 94(497.4)"18/19" UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board:
dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Perić Jezernik

Prevodi/Translations: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljčič

Izdajatelj/Published by:
Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by:
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/
Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk/Printed by:
Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange:
Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in:
Historical Abstract; ERIH - European Reference Index for the Humanities;
Ulrich's Periodicals Directory; Scopus

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/
The publisher assumes no responsibility for statements made by authors

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Kazalo

Premišljevanja 75 let po koncu španske državljanske vojne 6

RAZPRAVE – ARTICLES

Peter Vodopivec, O zgodovinopisju o španski državljanski vojni 7
On Historiography of the Spanish Civil War

UDK: 930:355.426(460)"1936/1939"

Avgust Lešnik, Spopad »dveh Španij« z vidikov socialne strukture
španske družbe in razrednih nasprotij v njej 23

*Conflict Between »The Two Spains« From the Viewpoint of the Social Structure
of the Spanish Society and Class Oppositions Within It*

UDK: 94(460)"1923/1937"

Alejandro Rodríguez Díaz del Real, Frankistična vstaja kot oživitev
rekonkviste: analiza »remedievalizacije« 39

Francoist Uprising as a Revival of the Reconquista: Analysis of »Remedievalisation«

UDK: 355.426(460)"1936/1939"

Peter Kovačič Peršin, Kocbekovo Premišljevanje o Španiji 56

Edvard Kocbek's 'Reflection' on Spain

UDK: 355.426(460)"1936/1939":929Kocbek E

Božo Repe, Španska državljanska vojna v kontekstu slovenskih
in jugoslovanskih razmer med svetovnima vojnama 80

*Spanish Civil War in the Context of the Slovenian and Yugoslav Circumstances
Between Both World Wars*

UDK: 355.426(460)"1936/1939":323.23(497.4)

Branko Šuštar, Slovenski učbeniki zgodovine o španski državljanski vojni 90

Spanish Civil War in Slovenian History Textbooks

UDK: 94(497.4)(075):355.426(460)"1936/1939"

Oskar Mulej, Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem
taboru, 1930–35: I. del – velika gospodarska kriza 108

Economic and Social Views in the Slovene Progressive Camp, 1930–35.

Part I. – The Great Depression

UDK: 330.1:329.12:338.124.4(497.4)"1929"

Katerina Malšina, Jevgen Sinkevič, Trnova pot razvoja narodne ideje v 20. stoletju: problemi oblikovanja naroda na Slovenskem in v Ukrajini skozi oči ukrajinskega zgodovinarja.....	126
<i>Difficult Path to Developing the Idea of a Nation in the 20th Century: Problems in Forming a Nation in Slovenia and Ukraine as Seen by an Ukrainian Historian</i>	
UDK: 323.1(=163.6+=161.2)"19":930(477)	

Ivana Dobrivojevič, Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965	145
<i>From Crisis to Crisis: Living Standard in Yugoslavia 1955–1965</i>	
UDK: 330.59(497.1)"1955/65"	

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA – HISTORICAL DOCUMENTATION

Miha Šimac, Drobec iz dunajskega Vojnega arhiva: članek iz Jugoslavije 1917	161
---	-----

JUBILEJI – JUBILEES

Dr. Dušan Biber – devetdesetletnik (Boris Mlakar).....	177
Anka Vidovič Miklavčič – jubilej (Jurij Perovšek)	180
Božo Repe – šestdesetletnik (Zdenko Čepič)	183

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Jure Gašparič, Izza parlamenta: zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941 (Miroslav Stiplovšek)	191
Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič (ur.), Ženske in delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi (Neja Blaj Hribar).....	195
Prof. dr. Janko Prunk. Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015 (Marjetka Rangus).....	197
Andrej Studen, Nepriлагоjeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti (Meta Remec).....	200
Nadja Danglmaier in Werner Koroschitz, Nationalsozialismus in Kärnten. Opfer Täter Gegner (Avguštin Malle)	202

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovinske revij, ki objavlja teme s področja novejših zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsščina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Premišljevanja 75 let po koncu španske državljanske vojne

Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza zgodovinskih društev Slovenije sta 15. maja 2014 v prostorih Inštituta za novejšo zgodovino priredila okroglo mizo z naslovom: Premišljevanja 75 let po koncu španske državljanske vojne. Organizatorji so v vabilu zapisali: Spopad v Španiji 1936–1939, ki se je končal v začetku aprila pred 75 leti, zastavlja s svojim mednarodnim pomenom še danes aktualna vprašanja o demokraciji, socialni pravičnosti, revoluciji, anarhizmu, komunizmu in fašizmu. Sodelovanje več kot 570 Slovencev v mednarodnih brigadah, Kocbekov nastop v reviji Dom in svet 1937, odpor proti fašizmu, pa tudi odmevi dogodkov v Španiji in domače preizkušnje med drugo svetovno vojno spodbujajo k premišljevanju tudi danes.

V Prispevkih za novejšo zgodovino ob osemdeseti obletnici začetka španske državljanske vojne objavljamo referate, ki so bili predstavljeni na okrogli mizi pred dvema letoma (Peter Vodopivec, Avgust Lešnik, Božo Repe, Branko Šuštar), in na naše povabilo napisani razpravi Alejandra Rodrígueza Diaz del Real in Petra Kovačiča Peršina.

Razprave

1.02
Prejeto 22. 4. 2016

UDK: 930: 355.426(460)"1936/1939"

Peter Vodopivec*

O zgodovinopisju o španski državljanski vojni

IZVLEČEK

Avtor članka obravnava glavne težnje v raziskovanju španske državljanske vojne od začetka šestdesetih let preteklega stoletja dalje, ko so izšle prve, s kritično razdaljo zasnovane analize britanskih, ameriških, francoskih in španskih raziskovalcev. Tako najprej predstavlja dela in interpretacije Hughja Thomasa, Paula Prestona, Stanleyja Peyna, Gabriela Jacksona, Pierra Brouéja in Émila Témima, kratko pa omenja tudi knjige in stališča Burnetta Bollovena, Walterja Berneckerja, Ronalda Radosha, Herberta Southwortha, Helen Graham, E. H. Carra in Noama Chomskega. V nadaljevanju pa prikazuje razvoj španskega zgodovinopisja o španski državljanski vojni od Francove smrti dalje, pri čemer posebej opozarja na dela in ocene Ángela Martina Viñasa, Santosa D. Julie, Alberta Reiga Tapie in Enriqueja Moradiellosa.

Ključne besede: državljanska vojna, Španija, zgodovinopisje, komunisti, socialisti, anarhisti, zgodovinski spomin

ABSTRACT

ON HISTORIOGRAPHY OF THE SPANISH CIVIL WAR

The author discusses the main trends in the research of Spanish civil war since early 1960s, when the first critical distance-based analyses were carried out by British, American, French and Spanish researchers. The paper reflects on works and interpretations by Hugh Thomas, Paul Preston, Stanley Payne, Gabriel Jackson, Pierre Broué and Émile Témime, while briefly mentioning the books and views of Burnett Bolloten, Walther Bernecker, Ronald Radosh, Herbert Southworth, Helen Graham, E.H. Carr and Noam Chomsky. Furthermore, the author presents the development of the Spanish civil war historiography in Spain after Franco's death, focusing mostly on works and assessments by Ángel Martín Viñas, Santos D. Juliá, Albert Reig Tapia, and Enrique Moradiellos.

Key words: civil war, Spain, historiography, communists, socialists, anarchists, historical memory

* dr., redni profesor v pok., Poljanska 15, SI-1000 Ljubljana, peter.vodopivec@guest.arnes.si

»Krizo Španije je treba presoјati v okviru krize Zahoda«, je v pogovorih s hrvaškim publicistom in diplomatom Bogdanom Radico v letih 1937–1939 dejal španski filozof José Ortega y Gasset, ki se je po izbruhu vojaškega spopada in revolucije v Španiji – kljub liberalnemu, republikanskemu prepričanju – razočaran nad republiko in zgrožen nad njenimi nasprotniki umaknil v molk in tujino. »Španski problem ni v bistvu nič drugega kot problem občega evropskega kaosa ...«¹ Če je ugledni španski mislec v drugi polovici tridesetih let preteklega stoletja še precej naivno verjel, da bo delitev Evrope na »liberalnodemokratski« in »totalitarni del« mogoče razrešiti po mirni poti, za veliko večino evropske in ameriške demokratične javnosti ni bilo dvoma o tem, da je v Španiji potekal odločilen boj za ohranitev demokracije in proti prevladi fašizma v Evropi. Španska državljanska vojna je, kot je zapisal ameriški pisatelj in zgodovinar Herbert S. Southworth, »neposredno prizadela le majhen del zemeljske oble, vendar pritegnila pozornost vsega sveta.«² Te pozornosti je bila deležna tudi v zgodovinoписju. Čeprav se je stvarno zgodovinoписno raziskovanje vojskovanja za Pireneji začelo šele v petdesetih in šestdesetih letih preteklega stoletja, je število sintetičnih del, spominskih zapisov in študij o španski državljanski vojni do srede devetdesetih let že preseгло 16.000, po podatkih nekaterih španskih avtorjev pa do leta 2007 naraslo celo na 40.000 bibliografskih enot.³ Od konca osemdesetih let je v Španiji hkrati izšla tudi prava množica leposlovnih del s tematiko državljanske vojne, povojnega maščevanja zmagovalcev in tragične usode privržencev republikanskega tabora v času Francovega režima, nekatera med njimi pa so z več sto tisoč prodanimi izvodi postala izjemne knjižne uspešnice.

Vso to množico literature je seveda povsem nemogoče pregledati, zato lahko v kratkem zapisu in na osnovi dostopne literature opozorim le na glavne zgodovinoписne težnje od začetka šestdesetih let preteklega stoletja dalje, ko so v ozračju popuščanja povojne blokovske napetosti in političnega pritiska v Španiji izšle prve s kritično in »razumno objektivizirano razdaljo« (J. A. Blanco Rodríguez) zasnovane analize španske drame britanskih, ameriških in francoskih raziskovalcev.⁴ O vojni in revoluciji v Španiji v letih 1936–1939 je bilo seveda marsikaj napisanega že prej, v tridesetih letih, med drugo svetovno vojno in v letih po njej, toda večina teh zgodnjih prikazov in del je imela močan spominsko-osebni in politično-ideološki pečat,⁵ med-

¹ Bogdan Radica, *Agonija Evrope* (Beograd: Geca Kon A. D., 1940), 219–37.

² Juan Andrés Blanco Rodríguez, »La historiografía de la guerra civil española,« *Hispania Nova: Revista de Historia Contemporánea* 7 (2007), <http://hispanianova.rediris.es>.

³ Ibid.

⁴ V tem prikazu se poleg na v drugi opombi navedeno razpravo Juana Andrésa Blanca Rodrigeza opiram še na naslednja dela: Julián Chavez Palacios, »La historiografía reciente sobre la Guerra Civil de 1936–1939 en los umbrales del nuevo milenio,« *Annales de Historia Contemporánea* 16 (2000): 410–29. Stanley G. Payne, »Recent Historiography on the Spanish Civil War,« *Journal of Modern History* 60 (September 1988): 540–56. Pelai Pajes (katalonsko: Pages), »Španski građanski rat i istorijski revizionizam: idealisti protiv istoričara,« v: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam (Zloupotrebe istorije španskog građanskog rata i drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije)* (Beograd: Udruženje španskih boraca in Fakulteta političkih nauka, 2014), 33–49.

⁵ Toda nekatera med temi zgodnjimi deli so doživela številne ponatise in še danes uživajo ugled

tem ko se je stvarnejša akademska zgodovinopisna razprava, sprva resda predvsem v širših, mednarodnih okvirih, začela šele v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja. Napovedala in spodbudila jo je leta 1961 izdana knjiga britanskega zgodovinarja Hughja Thomasa *The Spanish Civil War* (v slovenščini jo je pod naslovom Španija proti Španiji leta 1969 izdala Cankarjeva založba), v kateri je Thomas glavno krivdo za vojno in poraz republikancev pripisal njihovim medsebojnim nasprotjem in neuspešnim poskusom, da bi se enotno in odločno uprli pritisku cerkve, velikih zemljiških posestnikov, premožnih poslovnežev in vojske.

Po Thomasu bi bila v skrajno zaostrenih razmerah po pronunciamentu španskih generalov lahko uspešna le dosledna ljudskofrontna politika socialne pomiritve in protifašističnega zavezništva med meščanskimi in delavskimi strankami, ki bi ob ustrezni mednarodni podpori omogočila njihov učinkoviti odpor. Thomas je tako v prvi izdaji svojega dela razmeroma pozitivno ocenjeval politiko španskih komunistov, ki naj bi težili k vzpostavitvi »discipliniranega, levosredinskega meščanskega republikanskega režima«, anarhiste in do Sovjetske zveze kritične katalonske komuniste pa označeval za nerealne sanjače, ki so s svojimi prevratniškimi predstavami in zahtevami republikli povzročili nepopravljivo škodo in kljub požrtvovalnosti na bojiščih slabili njeno vojaško učinkovitost. Velik, če ne celo ključen del krivde za poraz republikanskega tabora je pripisal zahodnim silam (zlasti Franciji in Veliki Britaniji), ki so španski republikli odrekle podporo, medtem ko sta Italija in Nemčija z orožjem in vojaško podpirali španske generale. V sedemdesetih letih je svojo monografijo o španski državljanski vojni še razširil in dopolnil ter pri tem bolj pozitivno kot v prvi izdaji ocenil politiko levih republikancev in anarhistov, bolj kritično pa revoluciji naklonjene socialiste in komuniste, ki naj bi z nasprotovanjem anarhistom, katalonskim komunistom in revolucionarno razpoloženemu prebivalstvu usodno zoževali socialno osnovno odpora proti pučistom.

Thomasova zgodovina španske državljanske vojne je postala že v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja široko sprejeto referenčno delo in je tudi pozneje izšla v številnih ponatisih. Med ameriškimi zgodovinarji se je z njenimi ocenami že v šestdesetih letih zbližal zgodovinar Gabriel Jackson, ki je za svoje delo *The Spanish Republic and the Civil War 1931–1939*, v katerem je podobno kot Thomas zastopal stališče, da je bila edina realna republikanska možnost dosledna politika Ljudske fronte, zadušitev revolucije v Kataloniji s strani republikanske vlade pa neizogibna, čeprav po komunistični krivdi preveč krvava, leta 1966 dobil nagrado Združenja ameriških zgodovinarjev (American History Association).⁶ Na nagrajeno Jacksonovo knjigo se je v eseju *Objektivnost liberalnega učenjaštva* leta 1967 obširno in kritično odzval ameriški lingvist in filozof Noam Chomsky, ki je Jacksonu očital enostransko

stvarnih in zanesljivih pričevanj in prikazov španskih razmer v drugi polovici tridesetih let. Med takšnimi knjigami sta zlasti *Poklon Kataloniji* (*Hommage to Catalonia*) Georgea Orwella, ki je prvič izšla leta 1938 (v slovenskem prevodu jo je leta 2009 izdala založba Modrijan) in *Španski labirint* (*Spanish Labyrinth*) publicista in zgodovinarja Geralda Brenana (prvi izid 1943).

⁶ Knjiga je prvič izšla leta 1965, leta 1966 pa je Jackson izdal tudi delo *The Spanish Civil War: Domestic Crisis or International Conspiracy*.

simpatiziranje z republikanskimi liberalci in ugotavljal, da razmer v Španiji v drugi polovici ni mogoče razumeti brez podrobnejšega poznavanja njihovega družbenega ozadja ter socialnega nemira in revolucije, ki sta poleti leta 1936 zajela velik del Španije.⁷

Chomsky se je svojem eseju med drugim obširno skliceval na knjigo francoskih zgodovinarjev Pierra Brouéja in Émila Témima *Španska revolucija in državljanska vojna*, ki je izšla istega leta kot Thomasovo delo, vendar je bila v Španiji in zunaj nje deležna precej manj pozornosti kot Thomasova knjiga.⁸ Broué in Témime sta se posvetila prav raziskovanju revolucije, ki jo je v osrednji Španiji in Kataloniji sprožil puč španske soldateske, in prepričljivo pokazala, da takšna razširitev zgodovinske analize na širšo politično in socialno stvarnost odpira nov pogled na politiko republikanskih strank in odnose med njimi. Kot že odmevni pričevalci – udeleženci dogodkov v letih 1936–1939 (Franz Borkenau, Arthur Koestler⁹ in zlasti George Orwell) – sta tudi Broué in Témime opozorila, da je spontano revolucionarno vrenje ob podpori anarhistov, levih socialistov in do Sovjetske zveze in Stalina kritičnih katalonskih komunistov sprožilo enkratno prevratniško in odporniško gibanje in v republikanskem taboru ustvarilo »dvovlaje«, kar je v temeljih ogrozilo ljudskofrontno zaveznitvo. To naj bi med vodilnimi politiki republike po njunem mnenju sprva do mere razumel in poskušal v njeno obrambo izkoristiti le vodja socialistične levice Largo Caballero, medtem ko so drugi voditelji republikanskih strank skupaj s komunisti in Caballerovim naslednikom Juanom Negrínom prevratniška gibanja in stranke podcenjevali in vložili vse sile v nasilno zadušitev revolucije, kar je usodno zožilo socialne temelje republikanskega odpora in mu odvzelo prepotrebno udarno moč.

Stališče obeh francoskih zgodovinarjev, da republikanskega poraza in frankistične zmage ni mogoče razložiti samo z vojaškim in političnim dogajanjem ter republiki nenaklonjeno politiko zahodnih držav, temveč ju je treba presojeti v najširšem socialnem in idejnopolitičnem kontekstu, ki je tragično zaznamoval nasprotje med ljudskofrontno politiko in revolucijo, so v zadnjih desetletjih sprejeli tudi mnogi drugi avtorji, četudi se v ocenah vladne, ljudskofrontne politike in politike revolucionarnih strank z njima niso povsem strinjali. V razširjeni in dopolnjeni izdaji svoje zgodovine je svoje ocene revolucije delno že leta 1976 popravil tudi Hugh Thomas, med drugimi avtorji, ki so se posvetili raziskovanju španske revolucije in njenih posledic, pa kaže omeniti še konservativneje usmerjenega in radikalni levici nenaklonjenega Britanca Burnetta Bollorena z leta 1979 izdanim delom *Španska revolucija (The Spanish Revolution)* in posmrtno leta 1991 izdano knjigo *The Spanish Civil War: Revolu-*

⁷ Noam Chomsky, »Objektivität und liberales Gelehrtentum,« v: *Verantwortlichkeit der Intellektuellen* (Suhrkamp Verlag: Frankfurt, 1971), 62–63 in naprej. Ta razprava žal ni vključena v sicer odlični slovenski izbor izbranih spisov Noama Chomskega, ki ga je leta 2011 izdala založba Modrijan.

⁸ Pierre Broué in Émile Témime, *La révolution et la guerre d'Espagne* (Les Éditions de Minuit: Paris, 1961).

⁹ Španski testament Arthurja Koestlerja je v slovenščini izšel že leta 1939. Gl. Arthur Koestler, *Španski testament* (Ljubljana: Cankarjeva družba, 1939).

*tion and Counterrevolution*¹⁰ ter nemškega profesorja Walterja Berneckerja z obsežno monografijo *Anarchismus und Bürgerkrieg: Zur Geschichte der sozialen Revolution in Spanien*, ki je izšla leta 1978.¹¹ Knjiga Brouéja in Témima je že leta 1977 izšla tudi v Španiji, pri čemer so bili nekateri španski zgodovinarji do njunih revolucionarnemu vrenju naklonjenih ocen precej zadržani, saj so bile po njihovem mnenju preveč »militantne«; bolj sprejemljiva naj bi bila sinteza, posvečena španski revoluciji, ki jo je po objavi prve knjige obeh avtorjev napisal Broué sam.¹² Knjiga Španska revolucija in državljanska vojna Pierra Brouéja in Émila Témima je – podobno kot Thomasova Španska državljanska vojna – doživela še več prevodov in ponatisov (v angleščini še leta 2008), v slovenskem prevodu pa jo je leta 1986, žal precej neopazno, izdala Delavska enotnost v Ljubljani.¹³

Analizi španske falange in revolucionarnega vrenja v času španske državljanske vojne se je že v šestdesetih in sedemdesetih letih odmevno posvetil tudi ameriški zgodovinar Stanley Payne, avtor številnih del o zgodovini Španije, baskovskem nacionalizmu, Francovem režimu in španski državljanski vojni. V leta 1970 objavljeni knjigi *The Spanish Revolution* so bili v središču njegove pozornosti predvsem anarhisti, že v njej pa je bil kritičen tudi do komunistov, v očeh katerih naj bi bila ljudskofrontna politika vse od začetka le pragmatična taktika, usmerjena k »oblikovanju ljudske republike po sovjetskem zgledu«. Payne je stališče, da je bila glavna težava republike radikalna levica s politiko brezkompromisnega protiklerikalizma, z revolucionarno usmerjenim anarhističnim gibanjem in iz Moskve vodenimi komunisti, ki v Španiji niso imeli globljih korenin, zastopal tudi v poznejših delih (njegova knjiga o španski revoluciji in sintetičen oris revolucije in državljanske vojne sta že v sedemdesetih letih izšla tudi v Španiji), svoje ocene sovjetske in komunistične politike v Španiji pa je leta 2004 strnil v knjigi *The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism*, ki jo je med drugim oprl na v Moskvi pridobljeno arhivsko gradivo.¹⁴ To naj bi potrjevalo, da španski komunisti niso nikoli bili iskreni privrženci zavezništva s socialisti in meščanskimi strankami, saj so podpirali revolucionarne težnje, kot sta bili nacionalizacija zemljiške posesti in oblikovanje ljudske armade, njihov cilj pa naj bi bil revolucionaren prevzem oblasti. Payne se je tako odločno razhajal z avtorji, ki so dokazovali, da so španski komunisti po volitvah februarja leta 1936 zastopali

¹⁰ Bolloten je prvo študijo o španski revoluciji izdal in napisal leta 1961, z leta 1979 izdano knjigo *The Spanish Revolution* (Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina Press) pa jo je temeljito razširil in obsežno dokumentiral. Knjiga *The Spanish Civil War: Revolution and Counter Revolution* je leta 1991 prav tako izšla pri University of North Carolina University Press, Chapel Hill, N. C.

¹¹ Podobno kot drugi avtorji, ki jih navajam, je tudi Bernecker napisal in izdal še več drugih del o španski državljanski vojni, med drugim: *Krieg in Spanien 1936–1939* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1991, v dopolnjeni in razširjeni izdaji 2005).

¹² V drugi opombi navedeno delo (brez paginacije).

¹³ Pierre Broué in Émile Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna* (Delavska enotnost: Ljubljana, 1986).

¹⁴ Stanley Payne, *La revolución y la guerra civil española* (Madrid: Jucar 1976). Stanley Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism* (New Haven: Yale University Press, 2004). Stanley Payne, *Por qué la República perdió la guerra?* (Madrid: Espasa Calpe, 2010).

zmernejša stališča kot dotlej, hkrati pa je ugotavljal, da tudi med španskimi in katalonskimi komunisti (POUM) ni bilo večjih političnih in ideoloških razlik in so bila nasprotja med njimi le posledica kritičnega odnosa katalonskih komunistov do Moskve in Sovjetske zveze.

V nasprotju s Paynom in njegovimi somišljeniki je eden najuglednejših in najplodnejših britanskih raziskovalcev španskega 20. stoletja Paul Preston v svojih knjigah o španski državljanski vojni zastopal mnenje, da vzrokov za krizo druge španske republike in njen poraz v spopadu s pučisti ne gre iskati le v radikalni španski levici.¹⁵ Republikanski tabor so vse od začetka delila zaostrena socialna nasprotja, zlasti nerešeno agrarno vprašanje, politične stranke in skupine, povezane v Ljudski fronti, pa so se v izrednih vojnih razmerah znašle nepripravljene in so šele oblikovale svojo politiko in strategije, medtem ko je bil »nacionalistični tabor« ideološko enotnejši. Po Prestonu naj bi bila v tej luči povsem racionalna tudi politika španske komunistične partije, ki se je zavzemala za enotne, centralno vodene republikanske vojaške operacije in naj bi težila k vojaški zmagi, in ne revoluciji. Republikanska stran je pri tem iskala pomoč tam, kjer jo je edino lahko dobila, Sovjetska zveza, ki naj bi se izogibala sporom z zahodnimi demokracijami, pa je v Španiji podpirala ljudskofrontno zvezo meščanskih in delavskih strank, kar je usodno vplivalo na odnose med zadnjimi ter na potek in poraz revolucije. Španska državljanska vojna naj bi zahtevala visoko število žrtev (samo žrtev vojaških spopadov naj bi bilo po Prestonu okoli 200.000, dodatnih 150.000 ljudi naj bi ubili nacionalisti in okoli 50.000 republikanci, več kot 20.000 privržencev republikanskega tabora pa naj bi zmagovalci usmrtili po vojni), pri čemer naj bi bile za nasilje odgovorne vse v spopade zapletene strani, »nacionalistična« pa posebej skrajna in brutalna.¹⁶

Po letu 1991 so začeli raziskovalci španske državljanske vojne tudi z raziskovanjem v sovjetskih arhivih in na začetku novega tisočletja je med ameriškimi in britanskimi poznavalci španske in ruske zgodovine precej polemične pozornosti vzbudila knjiga z naslovom *Izdana Španija: Sovjetska zveza v španski državljanski vojni*, ki jo je skupaj z dvema sodelavcema izdal ameriški pisatelj in zgodovinar Ronald Radosh.¹⁷ V knjigi objavljeni izbrani dokumenti iz sovjetskih arhivov, ki jih je Radosh obširno komentiral in pospremil s svojo interpretacijo španskih dogodkov, naj bi dokazovali, da so španski »republikanci plačali za sovjetsko pomoč visoko ceno, saj je bila ta dejavnik, ki je pripeljal do končnega propada republike«. Stalinov in sovjetski cilj naj bi pač bil »sovjetiziranje Španije« in »njeno preoblikovanje v ljudsko republiko

¹⁵ Paul Preston, *The Coming of the Spanish Civil War: Reform, Reaction, Revolution in the Second Republic 1931–1936* (London: Macmillan, 1978). Paul Preston, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution, Revenge* (London: Harper Perennial, 2006).

¹⁶ Paul Preston, *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in the Twentieth-Century Spain* (London: Harper-Collins, 2012). Prestonove ocene števila žrtev vojne in medvojnega ter povojnega nasilja pa odstopajo od ocen španskih zgodovinarjev, ki navajajo nižje številke. Natančnejše raziskave o številu žrtev so namreč napravljene predvsem za ožje lokalne in regionalne skupnosti, ocene o številu žrtev v širšem nacionalnem, državnem okviru pa se še naprej razlikujejo in so predmet razprav.

¹⁷ Ronald Radosh, Grigor Sevostianov in Mary R. Habeck, *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War* (New Haven: Yale University Press, 2001).

s stalinističnim gospodarstvom, vojsko in političnim sistemom«. ¹⁸ Te ocene pa je prav tako na osnovi proučevanja sovjetskih arhivskih dokumentov že tri leta pozneje prepričljivo zavrnila britanska zgodovinarica Helen Graham, tudi sama avtorica več knjig o španski državljanski vojni, španskih socialistih in revoluciji v Španiji, ki je dokazovala, da sovjetska arhivska gradiva razkrivajo prav nasprotno: velike težave, ki so jih imeli v Moskvi s pošiljanjem pomoči Španiji ter z »razumevanjem španskih razmer in s presojanjem, kaj sploh storiti«. ¹⁹ Nekaj podobnega je, ne da bi natančneje poznal sovjetsko arhivsko gradivo, v knjigi *Kominternina in španska državljanska vojna* tik pred smrtjo leta 1982 trdil tudi znani britanski zgodovinar in odličen poznavalec ruske zgodovine Edward Hallet Carr, ki se je sicer strinjal, da je bila Sovjetska zveza edina med evropskimi državami, ki je republikanski vladi nudila izdatnejšo materialno in vojaško pomoč, vendar obenem opozarjal, da je treba njeno politiko do Španije presojati v luči tedanjih sovjetskih notranjih razmer, v sam politični in vojaški vrh segajočih čistk in omejenih sovjetskih finančnih in gospodarskih možnosti. ²⁰

Zanimivo je, da tradicionalne, še v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja prisotne komunistične razlage, po katerih je bila komunistična partija Španije z evropsko komunistično levico in Sovjetsko zvezo edina prava opora Ljudske fronte ter protifašističnega povezovanja, revolucionarno vrenje v osrednji Španiji in Kataloniji pa utopična zabloda, ki ni mogla postati resna alternativa ljudskofrontni, meščansko-delavski zvezi, danes nimajo več vidnejših zagovornikov. Med zgodovinarji s prestižnim mednarodnim ugledom, ki so še v sedemdesetih letih preteklega stoletja zagovarjali stališče, da so bili komunisti najbolj učinkoviti, če ne celo edini iskreni branilci španske republike, za njen poraz pa so bili odgovorni zlasti anarhisti, saj naj bi bil anarhizem »prava nesreča« in brezplodna »moralna gimnastika«, se večkrat omenja britanskega zgodovinarja Erica Hobsbawma, ²¹ nisem pa zasledil, da bi o komunistični in sovjetski politiki v Španiji obširneje in z izvirnimi novimi ocenami pisali sodobni sovjetski zgodovinarji. Pri nas v Sloveniji smo izvirno, v skladu s tedaj prevladujočimi komunističnimi ocenami napisano delo o španski državljanski vojni dobili leta 1970. Alojz Ravbar, avtor knjige z naslovom *Zakaj je padla španska*

¹⁸ Lisa A. Kirschenbaum, *International Communism and the Spanish Civil War, Solidarity and Suspicion* (New York: Cambridge University Press, 2015), 8.

¹⁹ Helen Graham, »Spain Betrayed? The New Historical McCarthyism,« *Science and Society (A Journal of Marxist Thought and Analysis)* 68 (2004), št. 3: 364–69. Med njenimi knjigami o španski državljanski vojni pa so: *Socialism and War: The Spanish Socialist Party in Power and Crisis 1936–1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), *The Spanish Republic at War 1936–1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), *The Spanish Civil War: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

²⁰ E. H. Carr, *The Comintern & The Spanish Civil War*, ur. Tamara Deutscher (London: Macmillan, 1984).

²¹ Tudi Hobsbawm pa je te ocene pozneje, kot je razvidno iz njegovega v devetdesetih letih preteklega stoletja napisanega dela *Čas skrajnosti*, precej spremenil. V njem je opozoril na številna neresna socialna vprašanja, ki so pripeljala do revolucije, in opozarjal, da zmagi ljudske fronte na volitvah leta 1936 zaradi razcepljenosti republikanskega tabora ni sledila »učinkovita vlada levece«, ki bi lahko obvladala socialno nezadovoljstvo in se postavila po robu desnici. Gl. Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914–1991* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000), 149–53.

republika?, je glavno krivdo za poraz republike pripisal nasprotnikom komunistične politike v republikanskem taboru: levim socialistom, anarhistom ter do Moskve kritičnim katalonskim komunistom in avtonomistom, skratka vsem, ki so nasprotovali ljudskofrontni politiki in komunističnim predstavam o enotni, centralno vodeni obrambi republike.²²

V Španiji vse do začetka šestdesetih let ni bilo mogoče kritično raziskovati in popisovati španske zgodovine prve polovice 20. stoletja, razmere so se nekoliko sprostile šele z revizijo cenzurnih zakonov v šestdesetih letih, ko so izšla prva kritičnejša dela španskih zgodovinarjev o državljanski vojni. Zgodovinarji pozne Francove dobe so se pri ocenah španske zgodovine tridesetih let večinoma opirali na dela tujih, zlasti britanskih in ameriških avtorjev, med drugim Edwarda Malefakisa, Richarda Robinsona²³ in Stanleyja Payna, pri tem pa kritizirali predvsem špansko levico in tako že v sedemdesetih letih sprožili polemično razpravo o »revoluciji in kontrarevoluciji« v Španiji pred drugo svetovno vojno.²⁴ Po Francovi smrti se je zanimanje za raziskovanje državljanske vojne in Francovega režima kljub leta 1977 sprejetemu zakonu o amnestiji za vse, tudi za odgovorne za politično nasilje v času Francove vlade, in sklepu desnih in levih strank, da v težnji po čim hitrejši »spravi« ne bodo načenjale bolečih vprašanj bližnje preteklosti (»el pacto de silencio y olvido« – »dogovor o molku in pozabi«), še močno povečalo. Če se je zgodovinoписje v prvih letih »tranzicije k demokraciji«, kot piše Juan A. Blanco Rodriguez, še počasi osvobajalo dediščine diktature in zelo raznolikega in protislovnega spominjanja vojnih dogodkov, so se raziskovalcem povsem nove možnosti odprle s postopnim odpiranjem državnih, regionalnih in lokalnih arhivov, čeprav so bila nekatera med arhivski gradivi – kot se je med drugim pritoževal Paul Preston – še nekaj časa le omejeno dostopna ali pa odprta le za privilegirane izbrance. Španski zgodovinarji so se v prvem obdobju po Francovi smrti posvetili predvsem preiskovanju političnih vidikov državljanske vojne, političnih strank in sindikalnih skupin (med drugim anarhističnega gibanja), pri čemer so posebej izstopali katalonski raziskovalci z raziskavami o katalonskih socialistih, demokratih ter komunistih in njihovem voditelju Andreu Ninu, medtem ko so bili družbeni vzroki in ozadje vojne še deležni precej manjše pozornosti.

Novo, bolj sproščeno politično ozračje je hkrati omogočilo objavo (ali ponovno objavo) spominov in pričevanj vplivnejših udeležencev vojnih in političnih dogajanj v drugi polovici tridesetih let, že v sedemdesetih letih pa se je začelo povečevati tudi število regionalnih in lokalnih raziskav, ki so bile marsikje delo mlajših zgodovinarjev, katerih življenjske izkušnje niso bile neposredno povezane z vojnimi dogodki in povojnim frankističnim nasiljem. Med deli, ki so se lotevala bližnje španske zgodovine na ožji pokrajinski in lokalni ravni, so širšo pozornost vzbujale zlasti obravnave

²² Alojz Ravbar, *Zakaj je padla španska republika* (Ljubljana: Borec, 1971).

²³ Edward Malefakis, *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain* (New Haven: Yale University Press, 1970). Richard Robinson, *The Origins of Franco's Spain: The Right, the Republic and the Revolution 1931–1936* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1970).

²⁴ V prikazu španskega zgodovinoписja o španski državljanski vojni se v glavnem opiram na dela, navedena v drugi in četrti opombi.

revolucionarnih procesov in kolektivizacije ter vojaških dogodkov in represije, ki jo je bilo v prvih letih po padcu Franca zaradi težav z arhivskim gradivom in politične občutljivosti v širših državnih okvirih še težko raziskovati. Živahno zgodovinopisno in politično polemiko je sprožilo vprašanje o bombardiranju Guernice 26. aprila 1937. Trditvam nemškega vojaškega zgodovinarja Klause E. Maierja, ki je na osnovi dotlej še neznane nemške vojaške dokumentacije dokazoval, da cilj nemškega in italijanskega bombardiranja ni bilo središče mesta, temveč bližnji most, pri čemer so letala mestno središče bombardirala zaradi slabe vidljivosti, so ostro ugovarjali britanski vojaški zgodovinarji in že omenjeni ameriški zgodovinar Herbert Southworth, ki so še naprej trdili, da je bil glavni namen bombardiranja prestrašiti in demoralizirati Baske.²⁵

Obširno delo o nemškem poseganju v španski državljanski spopad in nemški pomoči Francu je že leta 1977 objavil španski zgodovinar in diplomat Ángel Martín Viñas, ki je dve leti pozneje skupaj s sodelavci izdal tudi knjigo o španski zunanji trgovini v tridesetih letih in v času Franca. Dolgoletno polemično razpravo, ki vse do danes ni končana, pa je sprožilo Viñasovo raziskovanje španskega »moskovskega zlata« (»el oro de Moscu«), ki naj bi si ga po tem, ko ga je v začetku državljanske vojne v Moskvo skrivoma poslala republikanska vlada Larga Caballera, po trditvah frankistične propagande prilastila Sovjetska zveza in ga porabila za financiranje mednarodnega komunističnega gibanja, španskih komunistov in mednarodnih brigad v Španiji. V republikanski vladi so se namreč že v prvih mesecih po pronunciamentu španskih generalov odločili, da bodo »zlate rezerve«, shranjene v španski narodni banki, preselili na varno v tujino, pri čemer naj bi jih 27,4 odstotka poslali v Francijo, 72,6 odstotka pa v Sovjetsko zvezo. Ángel Viñas je v dveh knjigah, ki jih je napisal na osnovi dokumentacije španske narodne banke in objavil v letih 1976 in 1979, ugotavljal, da je republikanska vlada z delom bančnih rezerv, ki jih je poslala v Moskvo, poplačala sovjetsko vojaško pomoč, protivrednost za večino »španskega zlata« pa so Sovjeti nakazali v sovjetsko banko v Parizu, kjer je bil depozit na razpolago republikanski vladi.²⁶ Republikanske vlade naj bi po Viñasu in mnenju še nekaterih avtorjev, ki so prišli do podobnih zaključkov kot Viñas, brez tega denarja ne imele nikakršne možnosti za odpor in so ga dejansko porabile za obrambo, pri čemer so v Parizu naložena denarna sredstva do zadnjega leta vojne tudi že izčrpale. Viñasove ugotovitve so ostro zavrnilo (in še zavračajo) zagovorniki »enega najbolj trdovratnih frankističnih mitov« (Viñas), da sta Španijo s pomočjo vlade Larga Caballera oropala Stalin in Moskva, ki sta si prisvojila »špansko zlato».

V osemdesetih in devetdesetih letih preteklega stoletja se je zanimanje španskih zgodovinarjev za raziskovanje španskih tridesetih let in Francovega režima še po-

²⁵ Klaus A. Maier, *Guernika, 26-4-1937* (Madrid: Sedmay Ediciones, 1976). Herbert R. Southworth, *La destrucción de Guernica: Periodismo, diplomacia, propaganda e historia* (Paris: Ruedo Iberico, 1977).

²⁶ Ángel Martín Viñas, *El oro español en la Guerra Civil* (Madrid: Instituto de historias fiscales, 1976). Ángel Martín Viñas, *El oro de Moscu: Alfa y Omega de un mito franquista* (Barcelona: Grijalbo, 1979).

večalo. Ob petdeset- in šestdesetletnici začetka in konca državljanske vojne so bili organizirani številni posveti in strokovna srečanja, ki so se jih udeležili domači in tuji raziskovalci, strokovne, zgodovinoписne in družboslovne revije so temam, povezanim z državljansko vojno, posvetile posebne številke, serije člankov, ki so jih napisali zgodovinarji leve in desne provenience, so objavili dnevni časopisi, izšlo je večje število novih zgodovinoписnih in spominskih del, ki so večinoma obravnavala razmere v času vojne v ožjih regionalnih in lokalnih okvirih, nekatera dela že uveljavljenih domačih in tujih avtorjev, prav tako različnih pogledov in stališč, pa so doživela ponatis. Španski raziskovalci so se, kot piše Juan Andrés Blanco Rodríguez, še naprej večinoma usmerjali predvsem k raziskovanju političnih, vojaških in mednarodnih zgodovinskih tem, čeprav so se posebej na lokalni in regionalni ravni tudi že lotevali novih tematik, kot so delovanje pravosodja, emigracije, kulture in propagande, življenje v zaledju in različne oblike represije v času vojne in po njej. Če so bile nove teme v osemdesetih letih na eni strani še v ozadju, redka pa so bila tudi še izvirna, narativno in sintetično zasnovana dela španskih avtorjev, je na drugi strani opazno porasla količina izdanih arhivskih virov in dokumentarnega gradiva. S pripravljenostjo vse večjega števila ljudi, zlasti privržencev republikanskega tabora, da spregovorijo o svojih osebnih doživetjih in izkušnjah, se je hkrati povečalo tudi zanimanje za »ustne vire« in »ustno zgodovino«. Bolj vročekrvne javne polemike o tem, kaj se je »v resnici dogajalo«, so bile še redke, prevladujoče politično stališče, ki naj bi ga kljub različnim ocenam in razlagam vzrokov, poteka in posledic vojne zvečine upoštevali tudi zgodovinarji, pa naj bi v skladu z razglašeno politiko »sprave« bilo, da je bila državljanska vojna v drugi polovici tridesetih letih »kolektivna napaka«, ki se ne sme več ponoviti, zaradi česar mora biti tudi spominjanje nanjo in pisanje o njej čim bolj strpno in politično neobremenjeno.

Medtem ko nekateri španski zgodovinarji menijo, da je Španija v času po Francovi smrti, ko je Evropa že poskušala nadoknaditi zamujeno, »zamujala s spominjanjem«,²⁷ so drugi, med njimi avtorji, na katere se opira ta prispevek, mnenja, da strankarski »dogovor o molku« (»pacto de silencio«) ni pomembneje vplival na špansko zgodovinoписje osemdesetih in devetdesetih let, čeprav so imeli raziskovalci v tem obdobju res še težave z arhivskim gradivom (npr. vrhovnega vojaškega poveljstva in zunanjega ministrstva) ali pa so se sami izogibali tem represije, tudi ko so imeli dostop do gradiv, ki so jim takšno raziskovanje omogočala. Prav v devetdesetih letih naj bi opazno večje pozornosti kot dotlej bile deležne t. i. nove raziskovalne teme (teme represije, človeške »cene« državljanske vojne in življenja v zaledju), zgodovinoписje pa naj bi se odprlo tudi novim, interdisciplinarnim pristopom. Vseeno je bila večina raziskav, posvečenih nasilju ene in druge strani, še pokrajinsko in lokalno omejena, kar še leta 1999, kot je razkril poskus sintetične predstavitve »žrtev vojne« in povojnega nasilja kolektiva avtorjev pod vodstvom Santosa D. Julíe, ni zadostovalo za natančnejšo oce-

²⁷ Francisco Moreno Gomes (Francisco Moreno Gomez), »Istorija, sećanje i prava žrtava,« v: *Španski građanski rat i istorijski revizionizam: idealisti protiv istoričara* (Beograd: Udruženje španskih boraca i Fakulteta političkih nauka, 2014), 51.

no števila žrtev v državi v celoti.²⁸ Sicer pa so knjižne objave ob šestdeseti obletnici začetka in konca državljanske vojne nedvoumno razkrile, da je špansko zgodovino-pisje v ocenah in razlagah španske zgodovine 20. stoletja še daleč od enotnejše nacionalne sinteze in tudi po dveh desetletjih »tranzicije« nespravljivo razdeljeno. Odmevno delo kolektiva avtorjev, ki sta ga pod naslovom Španska državljanska vojna, *Nov pogled na spopad, ki je razdelil Španijo* izdala Stanley Payne in Javier Tusell,²⁹ je bilo po besedah ocenjevalcev »raznolik zbornik prispevkov«, napisanih z različnih vidikov, knjige, kot je bila nova izdaja dela nacionalistični strani in Francu naklonjenega akademika Ricarda Cierve, pa so nazorno opozorile, da so bile napovedi o upadajočem javnem zanimanju za pisanje neofrankističnih zgodovino piscev neutemeljene.³⁰

To je še potrdil velik uspeh leta 1999 izdane knjige iz nekdanjega komunista v filofrankista spreobrnjenega esejista in pisatelja Pia Moe o mitih španske državljanske vojne, ki je dosegla neverjetno prodajo več kot 110.000 izvodov.³¹ Moi so sledili še nekateri drugi avtorji, kar naj bi kazalo, da so frankistični miti preživeli in še lahko računajo na določen krog bralcev in podporo dela časopisja, vseeno pa naj bi to zgodovino-pisje ne imelo skoraj nobene opore v akademskih krogih in ustanovah. Na Moin »propagandistični revizionizem«, kot so ga imenovali njegovi kritiki, se je odzvalo več uglednih zgodovinarjev, med drugim Enrique Moradiellos z esejem *1936, Miti državljanske vojne* in Alberto Reig Tapia s knjigo *Anti Moa*,³² kar pa Moe in njegovih somišljenikov ni zaustavilo, saj je Moa že v naslednjih letih prvi knjigi dodal še dve in tako svoje videnje prve tretjine španskega 20. stoletja zaokrožil v profrankistično trilogijo. »Neofrankistični revizionizem« je že leta 2006 prepričljivo zavrnil tudi že večkrat omenjeni Ángel Viñas, ki je v knjigi o »osamljenosti republike, zapuščene od zahodnih demokracij«, pri pisanju katere se je opiral na britanska in sovjetska arhivska gradiva, ugotavljal, da »revizionisti« zavestno spregledujejo ugotovitve španskega akademskega zgodovino-pisja in jih zamenjujejo s frankistično mitologijo, ki je bila neposreden rezultat državljanske vojne.³³

»Revizionistične težnje« pa so se, kot opozarja Pelai Pages, po padcu berlinskega zidu in komunizma v Vzhodni Evropi pojavile tudi pri nekaterih zgodovinarjih na levici, ki so poskušali po odprtju sovjetskih arhivov in objavi sovjetskih arhivskih gradiv na vsak način obraniti sovjetska in španska komunistična stališča v drugi polovici tridesetih let, čeprav jih preprosto ni bilo več mogoče zagovarjati. V tem smislu so znova nastopili s tezo, da je bila španska državljanska vojna preprosto rezultat spopada med demokracijo in fašizmom, ter povsem zaobšli problem socialnih

²⁸ Santos Juliá (vodja projekta), *Victimas de la guerra civil* (Madrid: Temas de Hoy, 1999).

²⁹ Stanley Payne in Javier Tusell, *La guerra civil: Una nueva vision del conflicto que dividió España* (Madrid: Temas de Hoy, 1996).

³⁰ Ricardo Cierve, *Historia esencial de la Guerra Civil* (Madrid: Fenix, 1996).

³¹ Pio Moa, *Los mitos de la Guerra Civil* (Madrid: La Esfera de los Libros, 1999).

³² E. Moradiellos je svojem odgovoru Moi v glavnem povzel in razširil ocene, ki jih je že zastopal v knjigi *La Guerra Civil* (Madrid: Marcel Pons, 2003). Alberto Reig Tapia, *Anti-Moa* (Barcelona: Ediciones B, 2006).

³³ Ángel Viñas, *La soledad de la República; el abandono de las democracias y el viraje hacia la Unión Soviética* (Barcelona: Critica, 2006).

in gospodarskih razmer ter regionalnih razlik, ki so privedle do revolucionarnega vrenja ob začetku vojne in daljnosežno vplivale na njen potek. To je še zaostriло polemična razhajanja, ki so jih povzročila že v devetdesetih letih preteklega stoletja objavljena sovjetska gradiva o vlogi sovjetske politične policije pri uboju voditelja katalonske delavske stranke POUM Andreua Nina in v majskih dogodkih v Barceloni in Kataloniji leta 1937. Nekateri, ne samo španski komunistični avtorji, so se tako ob koncu devetdesetih let preteklega in v začetku 21. stoletja pri obtoževanju katalonske delavske stranke in njenih voditeljev ponovno zatekli k sovjetskim in komunističnim obtožbam iz druge polovice tridesetih let in med drugim ob stoletnici rojstva tudi Georgea Orwella obtožili, da je v času hladne vojne »ovajal komunistične intelektualce«. ³⁴

Četrto stoletje po Francovi smrti ni torej prav nič kazalo, da se polemične razprave o bližnji španski preteklosti umirjajo, nasprotno: zaostrena polemična nasprotja so ob prelomu stoletja sprožila živahno razpravo o vlogi zgodovinskega spomina in politiki spominjanja v obdobju »tranzicije«. Gibanje »za zgodovinski spomin«, ki se je razmahnilo ob začetku novega tisočletja in so se mu pridružili tudi mnogi akademiki, je spodbudilo množičen projekt izkopavanja grobišč med vojno in po vojni brez pravega sojenja ubitih in prikrito pokopanih po vsej Španiji. Gibanje so sčasoma podprli tudi politiki, čeprav le ene, leve strani, saj se je jasno pokazalo, da leta 1977 sprejeti zakon o amnestiji z deklariranim pozivanjem k »spravi« ni premostil prepada, ki je ločeval »dve Španiji«, obe naslednici v državljansko vojno vpletenih taborov. Leta 2007 je levosredinski vladi socialističnega voditelja Josėja Luiza Rodrígeza Zapatera v parlamentu uspelo pridobiti poslance, da so izglasovali »zakon o zgodovinskem spominu« (»Ley de Memoria Histórica de España«), ki je opredelil pomoč žrtvam preganjanj, hkrati pa zagotovil sredstva za organizacijo in financiranje izkopavanja grobišč, identifikacijo ubitih in njihova spominska obeležja. Toda vlada pod vodstvom Ljudske stranke Mariana Rajoya je sredstva za izkopavanje in urejanje grobišč z utemeljitvijo, da morajo Španci brez »napetosti« in »delitev gledati v prihodnost«, že leta 2011 spet ukinila. ³⁵

Val spominjanja in političnih manipulacij s spominskimi pričevanji, ki ga je sprožil Zapaterov zakon, je med zgodovinarji naletel tudi na kritike in glasne ugovore. Med kritiki zagovornikov zakona o »zgodovinskem spominu« je bil tako tudi eden najuglednejših sodobnih španskih zgodovinarjev in avtorjev del o španski zgodovini, španskih socialistih, frankizmu, španskih delitvah in žrtvah državljanske vojne Santos Juliá. Juliá je že pred sprejetjem zakona ugotavljal, da spominjanja ni mogoče uzakonjati in tudi ne zakonsko določati njegove vsebine, saj mora vsakdo imeti pravico do spominjanja, hkrati pa opozarjal, da je spomin rezultat osebnih življenjskih izkušenj in doživetij posameznikov in se zato v temelju razlikuje od zgodovinoписne analize preteklosti, ki se mora ob kritičnem preverjanju zgodovinskih dejstev opirati

³⁴ Gl. Pelai Paies (Pages), »Španski građanski rat i istorijski revizionizam,« 36–40.

³⁵ Dan Hancox, »Race, God and Family, Franco's Crypt: Spanish Culture and Memory since 1936 by Jeremy Treglown,« *London Review of Books*, 2. 7. 2015, 17.

na obširno in raznoliko zgodovinsko gradivo. Juliá je s svojimi stališči zanetil polemiko, v katero se je med drugimi vključil ameriški hispanist Sebastian Faber, ki je Julii očital, da odreka legitimnost spominskim pričevanjem, kar pa je Juliá odločno zanimal in še enkrat ponovil, da spominjanja nikakor ne kaže zamenjevati z zgodovino, saj sta spomin in zgodovina »dve povsem različni stvari«. ³⁶

Med temami, ki so v zadnjem desetletju posebej zaposlovale španske zgodovinarje, je bila še naprej v ospredju problematika političnega nasilja med državljansko vojno in po njej, raziskovalci pa so, kot piše Pelai Pages, že presegle »pozitivistično fazo številčnega ugotavljanja žrtev« in se posvetili analizi nasilja v širšem zgodovinskem kontekstu. Pri tem se ocene števila žrtev na ozemlju celotne Španije, ki jih navajajo različni raziskovalci in raziskovalne skupine, še vedno precej razlikujejo. Pelai Pages npr. omenja skupno število 80.000 žrtev političnega nasilja v času vojne in 50.000 v letih po vojne represije, pri čemer naj bi bila republikanska stran odgovorna za nekaj manj kot 50.000 ubitih. ³⁷ Po odpiranju sovjetskih arhivov so bile nove pozornosti raziskovalcev deležne teme o politiki Sovjetske zveze v Španiji, o mednarodnih brigadah in posebej o vlogi sovjetskih diplomatov, obveščevalcev in kominternskih političnih aktivistov. Raziskovanje gospodarskega življenja in družbenih sprememb v drugi polovici tridesetih let preteklega stoletja je tudi v zadnjem desetletju večinoma potekalo v lokalnih in regionalnih okvirih, opravljene raziskave pa potrjujejo, da je imela politika kmetijske in industrijske kolektivizacije v nekaterih pokrajinah več kot simboličen pomen in vse značilnosti socialne revolucije. Del kmečkega prebivalstva in delavstva naj bi v tej luči v začetku vojne nesporno težil k daljnosežnejšim družbenim spremembam, ki pa so jim nasprotovali ne le meščanski liberalci, temveč tudi nemajhen del socialistov in španski komunisti s podporniki v Moskvi. Z zaostrovanjem vojne naj bi nato revolucionarni zanos že izgubljal moč, k čemur so svoje doprinesli komunisti, ki posebej v Kataloniji niso bili pripravljeni privoliti v revolucionaren proces pod vodstvom anarhistov in do Moskve kritične katalonske delavske stranke.

Že v začetku novega tisočletja je izšlo tudi več zgodovinopisnih del, ki so na eni strani obravnavala vlogo katoliške cerkve v državljanski vojni in njeno podporo Francu, ³⁸ na drugi pa militantni antiklerikalizem republikanskega tabora, nasprotovanje dela baskovske in katalonske duhovščine podpori španskega episkopata uporniški vojski in podporo nekaterih katoliških političnih skupin, kot npr. katalonskih krščanskih demokratov, republiki. Podobno so bile novih obravnav deležne vojna in vojaška zgodovina, ³⁹ organizacija delavskih milic v prvem obdobju vojne ter bitka

³⁶ Santos Juliá, »Memorias en lugar de memoria,« *El País*, 2. 7. 2006. Sebastian Faber, »The Debate about Spain's Past and the Crisis of Academic Legitimacy: The Case of Santos Juliá,« *The Colorado Review of Hispanic Studies* 5 (2007): 165–90. Santos Juliá, »Carta a los Directores,« *The Colorado Review of Hispanic Studies* 7 (2009): 241–50.

³⁷ Pelai Pajes (Pages), »Španski građanski rat i istorijski revizionizam,« 41.

³⁸ Hilari Ragner, *La pólvora y el incienso: la iglesia y la guerra civil española* (Barcelona: Peninsula, 2001). Julian Casanova, *La Iglesia de Franco* (Madrid: Temas de Hoy, 2001).

³⁹ V literaturi se posebej omenja knjiga Gabriela Cordone, *Historia militar de una guerra civil. Estrategia y tácticas de la guerra de España* (Barcelona: Flor de Viento, 2006).

ob Ebru in bitka za Madrid. Zanimanje bralcev so posebej pritegnili življenjepisi politikov, od biografije Manuela Azaña Santosa Julie, Juana Negrína Ricarda Mirallesa in Enriqua Moradiellosa do kritičnih portretov Caudilla Francisca Franca Angela Viñasa, Stanleyja Peyna in Jesúsa Palacios.⁴⁰ V javnosti in med kolegi raziskovalci sta precejšno pozornost vzbudila tudi obračun Alberta Reiga Tapie z enim temeljnih frankističnih mitov, mitom o neizogibnosti puča leta 1936,⁴¹ in ob sedemdeseti obletnici začetka državljanske vojne izdana knjiga Julia Arósteguija *Zakaj 18. julij... in potem*, ki je obravnavala ozadje pronunciamenta generalov ter politične in socialne posledice preraščanja vojaškega upora v državljansko vojno.⁴²

Španska državljanska vojna je torej tema, ki tudi osemdeset let po izbruhu vojne močno zaposluje špansko zgodovinospisje in deli zgodovinarje in špansko javnost.

Viri in literatura

Literatura:

- Aróstegui, Julio. *Por qué el 18 de julio ... y despues*. Barcelona: Flor de Viento, 2006.
- Bernecker, Walter. *Krieg in Spanien 1936–1939*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991.
- Blanco Rodríguez, Juan Andrés. »La historiografía de la guerra civil española.« *Hispania Nova: Revista de Historia Contemporánea* 7 (2007).
- Bolloten, Burnett. *The Spanish Civil War: Revolution and Counter Revolution*. Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina University Press, 1991.
- Bolloten, Burnett. *The Spanish Revolution*. Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina Press, 1979.
- Broué, Pierre in Émile Témime. *La révolution et la guerre d'Espagne*. Les Éditions de Minuit: Paris, 1961.
- Broué, Pierre in Émile Témime. *Španska revolucija in državljanska vojna*. Delavska enotnost: Ljubljana, 1986.
- Carr, E. H. *The Comintern & The Spanish Civil War*, ur. Tamara Deutscher. London: Macmillan, 1984.
- Casanova, Julián. *La Iglesia de Franco*. Madrid: Temas de Hoy, 2001.
- Chavez Palacios, Julián. »La historiografía reciente sobre la Guerra Civil de 1936–1939 en los umbrales del nuevo milenio.« *Annales de Historia Contemporanea* 16 (2000): 410–29.
- Chomsky, Noam. »Objektivität und liberales Gelehrtentum.« V: *Verantwortlichkeit der Intellektuellen*. Suhrkamp Verlag: Frankfurt, 1971.
- Cierva, Ricardo. *Historia esencial de la Guerra Civil*. Madrid: Fenix, 1996.
- Cordone, Gabriela. *Historia militar de una guerra civil. Estrategia y tácticas de la guerra de España*. Barcelona: Flor de Viento, 2006.
- Faber, Sebastian. »The Debate about Spain's Past and the Crisis of Academic Legitimacy: The Case of Santos Juliá.« *The Colorado Review of Hispanic Studies* 5 (2007): 165–90.

⁴⁰ Santos Juliá, *Vida y tiempo de Manuel Azaña* (Madrid: Taurus, 2008). Ricardo Miralles in Juan Negrín, *La republica en guerra*, (Madrid: Temas de Hoy, 2003). Enrique Moradiellos, *Negrín: Biografía de la figura más difamada de la España de siglo XX* (Barcelona: Peninsula, 2006). Angel Viñas, *La otra cara del caudillo: Mitos y realidades en biografía de Franco* (Barcelona: Cultura, 2015). Stanley Payne in Jesús Palacios, *Franco: A Personal and Political Biography* (Madison: University of Wisconsin Press, 2014).

⁴¹ Alberto Reig Tapia, *La cruzada de 1936: Mito y memoria* (Barcelona: Alianza Editorial, 2006).

⁴² Julio Aróstegui, *Por qué el 18 de julio ... y despues* (Barcelona: Flor de Viento, 2006).

- Graham, Helen. »Spain Betrayed? The New Historical McCarthyism.« *Science and Society (A Journal of Marxist Thought and Analysis)* 68 (2004), št. 3: 364–69.
- Graham, Helen. *Socialism and War: The Spanish Socialist Party in Power and Crisis 1936–1939*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Graham, Helen. *The Spanish Civil War: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Graham, Helen. *The Spanish Republic at War 1936–1939*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Hancox, Dan. »Race, God and Family, Franco's Crypt: Spanish Culture and Memory since 1936 by Jeremy Treglown.« *London Review of Books*, 2. 7. 2015, 17.
- Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000.
- Juliá, Santos. »Carta a los Directores.« *The Colorado Review of Hispanic Studies* 7 (2009): 241–50.
- Juliá, Santos. »Memorias en lugar de memoria.« *El País*, 2. 7. 2006.
- Juliá, Santos. *Victimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.
- Juliá, Santos. *Vida y tiempo de Manuel Azaña*. Madrid: Taurus, 2008.
- Kirschenbaum, Lisa A. *International Communism and the Spanish Civil War, Solidarity and Suspicion*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Koestler, Arthur. *Španski testament*. Ljubljana: Cankarjeva družba, 1939.
- Maier, Klaus A. *Guernika, 26-4-1937*. Madrid: Sedmay Ediciones, 1976.
- Malefakis, Edward. *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain*. New Haven: Yale University Press, 1970.
- Miralles, Ricardo, *Juan Negrín. La republica en guerra*. Madrid: Temas de Hoy, 2003.
- Moa, Pio. *Los mitos de la Guerra Civil*. Madrid: La Esfera de los Libros, 1999.
- Moradiellos, Enrique. *La Guerra Civil*. Madrid: Marcel Pons, 2003.
- Moradiellos, Enrique. *Negrín. Biografía de la figura más difamada de la España de siglo XX*. Barcelona: Peninsula, 2006.
- Moreno Gomes, Francisko (Moreno Gomez, Francisco). »Istorija, sećanje i prava žrtava.« V: *Španski gradanski rat i istorijski revizionizam: idealisti protiv istoričara*. Beograd: Udruženje španskih boraca i Fakulteta političkih nauka, 2014.
- Pajes, Pelai (Pages, Pelai). »Španski gradanski rat i istorijski revizionizam: idealisti protiv istoričara.« V: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam (Zloupotrebe istorije španskog gradanskog rata i drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije)*, 33–49. Beograd: Udruženje španskih boraca in Fakulteta političkih nauka, 2014.
- Payne, Stanley G. »Recent Historiography on the Spanish Civil War.« *Journal of Modern History* 60 (1988): 540–56.
- Payne, Stanley in Javier Tusell. *La guerra civil: Una nueva vision del conflicto que dividió España*. Madrid: Temas de Hoy, 1996.
- Payne, Stanley in Jesús Palacios. *Franco: A Personal and Political Biography*. Madison: University of Wisconsin Press, 2014.
- Payne, Stanley. *La revolución y la guerra civil española*. Madrid: Jucar 1976.
- Payne, Stanley. *Por qué la República perdió la guerra?*. Madrid: Espasa Calpe, 2010.
- Payne, Stanley. *The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Preston, Paul. *The Coming of the Spanish Civil War: Reform, Reaction, Revolution in the Second Republic 1931–1936*. London: Macmillan, 1978.
- Preston, Paul. *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution, Revenge*. London: Harper Perennial, 2006.
- Preston, Paul. *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in the Twentieth-Century Spain*. London: Harper-Collins, 2012.
- Radica, Bogdan. *Agonija Evrope*. Beograd: Geca Kon A. D., 1940.
- Radosh, Ronald, Grigor Sevostianov in Mary R. Habeck. *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*. New Haven: Yale University Press, 2001.

- Ragner, Hilari. *La pólvora y el incienso: la iglesia y la guerra civil española*. Barcelona: Península, 2001.
- Ravbar, Alojz. *Zakaj je padla španska republika*. Ljubljana: Borec, 1971.
- Reig Tapia, Alberto. *Anti-Moa*. Barcelona: Ediciones B, 2006.
- Reig Tapia, Alberto. *La cruzada de 1936: Mito y memoria*. Barcelona: Alianza Editorial, 2006.
- Robinson, Richard. *The Origins of Franco's Spain: The Right, the Republic and the Revolution 1931–1936*. Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 1970.
- Southworth, Herbert R. *La destrucción de Guernica: Periodismo, diplomacia, propaganda e historia*. Paris: Ruedo Iberico, 1977.
- Viñas, Ángel Martin. *El oro de Moscú: Alfa y Omega de un mito franquista*. Barcelona: Grijalbo, 1979.
- Viñas, Ángel Martin. *El oro español en la Guerra Civil*. Madrid: Instituto de historias fiscales, 1976.
- Viñas, Ángel. *La otra cara del caudillo: Mitos y realidades en biografía de Franco*. Barcelona: Cultura, 2015.
- Viñas, Ángel. *La soledad de la República: el abandono de las democracias y el viraje hacia la Unión Soviética*. Barcelona: Critica, 2006.

Peter Vodopivec

ON HISTORIOGRAPHY OF THE SPANISH CIVIL WAR

S U M M A R Y

The author of the paper points to the main trends in the research of the Spanish civil war conducted since the early 1960s, when the first critical distance-based analyses were carried out by British, American, French and Spanish researchers in the atmosphere of slowly releasing post-war bloc tensions. The paper mostly reflects on works and interpretations by British historians Hugh Thomas and Paul Preston, American historians Stanley Payne and Gabriel Jackson, and French authors Pierre Broué and Émile Témime, while briefly mentioning the books and standpoints of Burnett Bolloten, Walther Bernecker, Ronald Radosh, Herbert Southworth, Helen Graham, E.H. Carr and Noam Chomsky.

Furthermore, the author mentions that more critical works describing the early 20th century in Spain were first published in 1960s, whereas the civil war and Franco's regime were more systematically discussed only after Franco's death. In the first "transition" period following the death of General Franco, Spanish historians were mainly focused on the investigation of the civil war's political aspects and the pre-civil war period, which led to more extensive research conducted on the regional and local levels. In the 1980s, historians, especially those active on the regional and local levels, started to address the economic and social situation as well as new topics such as proper judicial organisation, emigration, culture and propaganda, life in the rear areas, and forms of repression in the pre- and post-war period. At the same time, the number of published critical archival sources and other documents increased, as did the interest for "oral sources" and "oral history". In the late 20th and early 21th century, controversial debates about the Spanish history did not seem to be calming down. Quite the opposite: on the one hand, the works of neo-francoist historians, such as Pio Moa, still attracted a wide circle of readers, whereas, on the other hand, the initiation of a movement for the recovery of "historical memory" triggered the excavations of mass graves holding the bodies of those who were murdered and secretly buried across Spain both during and after the war.

Apart from political violence during and after the civil war, various topics, e.g. the policy followed by the Soviet Union and the operation of international brigades, also attracted attention of Spanish researchers once the Russian archives were unsealed, whereas readers were more interested in the biographies of political leaders and Franco and historiographical presentations of the role the church played in the Civil War as well as the military history of the period. The author concludes that, 80 years after the military pronunciamiento organized by Spanish generals, the Spanish civil war is still a topic that divides both Spanish historians and Spain's wider public.

1.01
Prejeto 6. 1. 2015

UDK: 94(460)"1923/1937"

Avgust Lešnik*

Spopad »dveh Španij« z vidikov socialne strukture španske družbe in razrednih nasprotij v njej¹

IZVLEČEK

V ospredju pričujoče razprave je analiza španske družbe v obdobju med prvo in drugo republiko (1875–1931), še posebej socialne strukture in razrednih nasprotij v njej, kakor tudi iskanje vzrokov, ki so pripeljali do nepomirljive politične polarizacije španske družbe v obdobju druge španske republike (1931–1936). Polarizacija je dosegla kulminacijo s parlamentarnimi volitvami 16. februarja 1936 in posledično vodila v državljansko vojno (1936–1939). Heterogenost republikanskega tabora Ljudske fronte je imela za posledico, da je bil španski socializem večstrankarski, pa tudi družbena revolucija leta 1936 je bila večstrankarska.

Ključne besede: Španija, Republika, državljanska vojna (1936–1939), socialna struktura, falanga, Ljudska fronta, socializem

ABSTRACT

CONFLICT BETWEEN »THE TWO SPAINS« FROM THE VIEWPOINT OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE SPANISH SOCIETY AND CLASS OPPOSITIONS WITHIN IT

The following discussion focuses on the analysis of the Spanish society in the period between the First and the Second Republic (1875–1931), especially on the social structure and class oppositions within it as well as on identifying the causes leading to the irreconcilable political polarisation of the Spanish society during the Second Spanish Republic (1931–1936). The polarisation culminated in the parliamentary elections on 16 February 1936 and consequently led to the Civil War (1936–1939). The heterogeneity of the republican camp of the Popular Front was the reason for the multi-party Spanish socialism as well as the multi-party nature of the social revolution of 1936.

Keywords: Spain, Republic, Civil War (1936–1939), social structure, Falange, Popular Front, socialism

* dr., redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

¹ Pričujoči prispevek je za objavo prirejen referat, ki sem ga imel na okrogli mizi z naslovom »Pre-mišljevanja 75 let po koncu španske državljanske vojne« 15. 5. 2014 na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani.

I.

V uvodu velja spomniti, da je španska državljanska vojna uradno trajala skoraj tri leta (od 17. julija 1936 do 1. aprila 1939) in je terjala – po različnih ocenah – od pol do enega milijona človeških žrtev. Obenem je ta vojaški spopad »dveh Španij« – militaristične in demokratične – globoko polariziral tako domačo/špansko kot svetovno javnost v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Medtem ko so imele domače konservativne sile (aristokracija, falangisti, monarhisti, karlisti, katoliška cerkev idr.) ter vojaška hunta zaslonbo v nemškem nacizmu in italijanskem fašizmu, je demokratična svetovna javnost aktivno podprla obrambo Španske republike, ki jo je vodila legalno izvoljena koalicija ljudske fronte (socialisti, republikanci, komunisti, anarhisti, anarhosindikalisti idr.). Hkrati je imel ta spopad simbolni pomen; medtem ko je za demokratično javnost predstavljal neomajno voljo za ohranitev demokracije in odpor zoper fašizem, je na drugi strani za evropsko desnico pomenil poslednji preizkus na poti k obračunu svetovnih razsežnosti. Toda tragika krvavega spopada za Pireneji ni le v tem, da levici ni uspelo ustaviti napadalnega pohoda desnice, pač pa v tem, da ga je posebej usodno opredelilo dejstvo, da sta se na španskih tleh spopadli tudi dve levici in dve videnji revolucije, komunistična in anarhistična, torej pristaši premišljene revolucionarne organizacije na eni in množične spontanoosti na drugi strani.²

Da bi razumeli globlje vzroke tega širokega prizorišča vojnega spopada – če splošimo – med taboroma protifašizma in reakcije, moramo vsekakor upoštevati tudi temeljno razvrstitev družbenih, ekonomskih in političnih silnic, ki so Španiji krojile usodo v tridesetih letih prejšnjega stoletja, tj. krepitev demokratičnega in republikanskega gibanja, reševanje agrarnega in narodnostnega vprašanja ter regionalne avtonomije, nadalje vprašanje odnosov med delom in kapitalom, vprašanje življenjske ravni najširših delovnih slojev prebivalstva in njihovega izobraževanja, oblikovanje Ljudske fronte idr. Vojaški udar (*pronunciamento*)³ generala Franca je namreč napovedal le končnico daljšega procesa in končnega obračuna med »dvema Španijama«, tj. med dvema antagonističnima stranema: med sproletariziranimi delavskimi in kmečkimi množicami ter zavezniškimi demokratičnimi sloji na eni strani in vladajočimi razredi zemljelastniške oligarhije, bogatega meščanstva, visoke duhovščine, monarhistov, militaristov in falangistov/fašistov na drugi strani.⁴ Preprosto povedano, ni bilo več

² O tem gl. Trivo Indić, »Španski socijalizam i građanski rat 1936–1939: sukobi unutar pokreta i njihove pouke,« v: *Španjolska 1936–1939* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1986), 62–105. Na konferenci anarhističnih sindikatov (CNT) v Zaragozi (1922) so delegati večinsko zavrnilo pristop k III. (Komunistični) internacionali – Kominterni z obrazložitvijo, da v »Rusiji ni uspela revolucija, temveč država, ki paralizira in zatira revolucijo« (prav tam, 71). Od tedaj je uradna Moskva gojila nepomirljivo sovraštvo do španskih anarhistov, kar je usodno zaznamovalo njen netolerantni odnos do španske večstrankarske revolucije.

³ Vojaški udar je uradno vodila t. i. Zveza nacionalne obrambe (*Junta de Defensa Nacional*), zato so vstajniki dobili ime nacionalisti.

⁴ Avgust Lešnik, »Jugoslawen in Spanischen Bürgerkrieg,« *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, št. I (2006): 37.

prostora za obe, tj. za tradicionalno, v preteklost zazrto Španijo, ter za Španijo pričakovane/želene socialne revolucije republikansko-proletarske smeri, ki naj bi razrešila nakopičena odprta socialno-ekonomska in regionalna vprašanja, ne nazadnje pa tudi pospešila procese demokratizacije in modernizacije.

II.

Vzroke, ki so vodili špansko družbo v skrajno politično polarizacijo, je treba iskati tako v njeni zgodovini kot v njeni razredni strukturi, pa tudi v njenih dveh ključnih institucijah, tj. Cerkvi in vojski, v njuni izjemni moči, statusu in vplivu, in še kaj bi lahko dodali. Seveda ne gre spregledati, da so bili nakopičeni družbeni problemi, s katerimi se je soočala Španija v tridesetih letih prejšnjega stoletja, plod tako specifičnosti njenega zgodovinskega razvoja kot nepripravljenosti vladajočih struktur, da bi jih smelo razrešile. V tem kontekstu velja spomniti, da Španija – nekoč gospodarica starega in novega sveta – velja z začetka 20. stoletja za arhaizem Zahoda. V svetu, ki se je začel uniformirati, je Španija otok tradicij in njeni vladarji si štejejo v zaslugo, da so znali kljub sodobnim političnim in gospodarskim tokovom ohraniti *hispanidad* (»španstvo«, španske posebnosti, »španski duh«), kar se bo pokazalo – z vidika modernizacije in demokratizacije španske družbe – prej za oviro kot ne.

Da ne zaidemo predaleč v preteklost, naj tu opozorimo le, da je Španiji v zadnji četrtini 19. stoletja vladala t. i. liberalna monarhija, vzpostavljena leta 1875 po 7-letni politični in družbeni nestabilnosti, ki so jo zaznamovale politične in strankarske napetosti med radikalnimi liberalci, konstitucionalisti in ultramonarhisti, ter kratkotrajno obdobje prve republike (1873–1874). Ta režim, temelječ na prevladi velike buržoazije in veleposestnikov, je prinesel obdobje političnega miru, saj sta se na oblasti menjavali po vnaprejšnjem dogovoru le dve glavni oligarhični stranki, liberalna in konservativna. Toda leta 1898 so vzpenjajoče se ZDA Španiji prizadejale ponižujoč vojaški in pomorski poraz na Karibih in Tihem oceanu; z njim je izgubila zadnje ostanke obsežnega imperija, osvojenega v 16. stoletju (Kubo, Portoriko, Filipine). Materialne izgube, ki jih je utrpela v tej katastrofi, so bile znatne, toda še hujši je bil psihološki udarec, saj so se Španci soočili z nesposobnostjo, zaostalostjo in neizogibnim drugorazrednim položajem svoje države. Za špansko monarhijo je leto 1898 pomenilo znak za začetek dolgotrajnega procesa razpadanja, ki je dosegel vrhunec leta 1931, ko jo je nadomestila druga republika.⁵

V 19. stoletju je Španija dokončno izgubila imperialni položaj v svetu, pa tudi industrijska in liberalno-demokratska revolucija, ki sklene preobrazbo stare Evrope, se Španije komaj bežno dotakne.⁶ Statistike ocenjujejo, da je bilo na prehodu v 20. stoletje med 11 milijoni aktivnega prebivalstva 8 milijonov revežev (dninarji, mali

⁵ Martin Blinkhorn, *Demokracija in državljanska vojna v Španiji (1931–1939)* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995), 21.

⁶ Pierre Broué in Émile Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1986), 24.

kmetje – zakupniki, mali obrtniki, industrijski delavci in rudarji), ki jim je delo komaj zagotavljalo preživetje. Tem je sledilo 2 milijona ljudi srednjih razredov (pol premožni kmetje in mala buržoazija) ter milijon t. i. privilegirancev (veliki zemljiški posestniki, velika buržoazija, duhovščina, uradništvo, vojska, izobraženstvo).

Španija je bila v začetku 20. stoletja še vedno pretežno ruralno-agrarna država; s poljedelstvom se je ukvarjalo več kot 70 % njenega aktivnega prebivalstva. Po-stopoma se je razvijala tekstilna industrija v Kataloniji ter železarstvo, jeklarstvo in ladjedelništvo v Baskiji. Samo tam in na rudarskih območjih Asturije sta obstajala moderna buržoazija in industrijski delavski razred. Povsod drugod je bila Španija ne samo agrarna država, pač pa tudi močno zaostala in neproduktivna ter povrh vsega še nepravilno družbeno urejena. Medtem ko so na velikih območjih južne Španije (Andaluzija, Extremadura, La Mancha) prevladovala ogromna zasebna posestva v lasti odsotnih latifundistov, ki so jih obdelovale množice brezupno revnih dninarjev brez zemlje, so bile za druge pokrajine značilne male družinske kmetije bodisi v zasebni lasti ali najemu, ki so životarile na robu preživetja.⁷ Zato seveda ne preseneča, da so bili kmečki nemiri, ki jih je dušila civilna garda, kronična značilnost življenja v Španiji. Agrarno vprašanje je postalo potemtakem velika skrb vseh tistih, ki so se trudili, da bi Španijo modernizirali in demokratizirali. Podatki so zelo zgovorni: leta 1931 je bilo dva milijona poljedelskih delavcev (dninarjev) brez zemlje, hkrati pa je imelo 50.000 podeželskih plemičev v lasti polovico španskega ozemlja; medtem ko je imelo 10.000 posestnikov po več kot 100 hektarov zemlje, se je moralo milijon in pol malih posestnikov, katerih zemljišča ne presegajo hektara površine, preživljati na zemlji bogatih. Špansko zemljo je torej upravljala peščica veleposestnikov. Oligarhi, kakor so jih imenovali nasprotniki, so si znali v teku stoletij ohraniti bistvene privilegije in premoženje na škodo kmečkih množic. Monarhija je bila brez dvoma njihov režim, edini zares prikladen za njihove interese in težnje.⁸

Splošno zaostalost Španije sta posebljali in krepili še mogočni instituciji Cerkev in vojska. Resda je bila španska Cerkev z 80.000 duhovniki, menihi in nunami svojevrsten anahronizem, ki je sodil v srednji vek, vendar ne gre prezreti objektivnega dejstva, da je imela med vladajočimi strukturami izjemno ekonomsko in politično moč. »V nobeni drugi deželi ni Cerkev uživala toliko privilegijev kot v Španiji. V nobeni drugi deželi niso jezuiti tako popolnoma nadzorovali ljudske izobrazbe, in v nobeni drugi deželi ni bilo cerkveno imetje tako velikansko. Tretjina zemlje je pripadala verskim kongregacijam, Cerkev pa je vlagala nemajhen kapital v banke, industrijska podjetja in finančne posle.«⁹ Poleg ekonomskega je imela španska Cerkev tudi močan politični vpliv, saj so bile klerikalne stranke in organizacije hrbtenica njene politike. Druga institucionalna opora konservativne Španije je bila vojska oz. oficirska kasta, ki se je po letu 1900 vse bolj nagibala k vmešavanju v politiko. Španska vojska je bila izvirna tako po sestavi kot tudi po svojem mestu v družbi. Pod mo-

⁷ Blinkhorn, *Demokracija in državljanska vojna v Španiji*, 22.

⁸ Broué in Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*, 26–28.

⁹ Alojz Ravbar, *Zakaj je padla španska republika* (Ljubljana: Borec, 1971), 436.

narhijo je imela 15.000 častnikov, od tega 800 generalov, kar je pomenilo po enega častnika na šest vojakov in po enega generala na malo manj kot 100 vojakov. Vojska na splošno ni bila dobro plačana, toda sinovi iz srednjega sloja, ki so sestavljali oficirski zbor, so našli v vojski materialno oporo, družbeni ugled in močan občutek, da pripadajo eliti. Zato ne preseneča, da so prav vsi najvišji poveljniki, pa tudi ogromna večina častnikov, bili zagovorniki oligarhije, nasprotniki vsakršnega razvoja, smrtni sovražniki revolucije.¹⁰

Iz povedanega lahko zaključimo, da je španski kler skupaj z vojsko, veleposestniki in finančno oligarhijo predstavljal nosilni steber konservativnih, reakcionarnih, desnih sil v državi.¹¹ Njihov program je bil utemeljen na ohranjanju preteklih vrednot/načel hierarhije, avtoritete, centralizma,¹² hkrati pa je gojil napadalni katolicizem in netolerantnost do demokracije in republikanstva ter seveda še prav posebej do delavskega gibanja in njegove ideologije. Ne nazadnje se je politična desnica oblikovala tudi okoli iluzij o možnosti, da Španija po grenkem porazu leta 1898 znova postane imperialna sila, kar pa je bilo – glede na takratno mednarodno politično konstelacijo – daleč od realnih možnosti.

III.

V letih 1898–1923 je razvoj kompleksnejše in težje obvladljive španske družbe soočil monarhijo Alfonza XIII. (iz vladarske hiše španskih Burbonov) s celo vrsto novih izzivov. Izobraženstvo je zahtevalo institucionalne in ustavne reforme, poleg tega pa so bile vse glasnejše tudi zahteve, da se monarhija (ki velja za poglavitni vir vseh družbenih težav) zamenja z republiko, še posebno med številčno vse bolj naraščajočim in revolucionarno usmerjenim proletariatom. Radikalno delavsko gibanje je naposled tudi porušilo več desetletno krhko politično ravnovesje med konservativci in liberalci.¹³ Po prvi svetovni vojni – v njej je Španija ostala nevtralna – so se socialne napetosti, pospešene s splošno povojno ekonomsko krizo in revolucionarnim vrenjem, kazale v številnih vstajah podeželskega prebivalstva in stavkah delavstva. To revolucionarno gibanje delavcev in kmetov je močno vplivalo tudi na avtonomistično narodnoosvobodilno gibanje zoper kastiljski centralizem, ki je prisotno v

¹⁰ Broué, Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*, 31.

¹¹ Katolicizem kot ideologija in Cerkev kot institucija sta bila osrednja opora španskega konzervativizma tako pred republiko kot med njo ne samo zaradi vpliva v šolah, na prižnici in v tisku, ampak tudi zaradi obsežnega in vsestranskega omrežja s cerkvenimi sredstvi finansiranih socialnih, poklicnih in kmečkih organizacij, v katere je bil vključen večji del katoliškega prebivalstva.

¹² Pomanjkanje španskega nacionalnega duha je nadomeščal birokratski militaristični (kastiljski) centralizem, ki je ločeval državo, družbene skupine in regionalne stvarnosti. Ta politično-upravi aparat je predstavljal avtoritarno nadoblast, ki je demokratične skupine usmerjala k federalističnim oziroma proticentralističnim rešitvam.

¹³ Nekateri zgodovinarji so prepričani, da so ob veliki krizi poleti 1917 samo nasprotja med srednjim razredom in levičarskimi kritiki rešile kraljevino pred usodo, podobno tisti, ki je vsega nekaj mesecev prej doletela ruskega carja Nikolaja II. – Blinkhorn, *Demokracija in državljanska vojna v Španiji*, 24.

španski zgodovini skoraj nepretrgoma od Napoleonove zasedbe leta 1808, in sicer v Kataloniji, Baskiji in Galiciji.¹⁴

Čeprav je bila Španija formalno parlamentarna monarhija, pa vlada in kortes nista zastopala najpomembnejših in najbolj množičnih slojev, saj so bili delavci in kmetje porinjeni na politično obrobje, še posebej, ker je z volitvami še naprej manipulirala oligarhija. Političnim težnjam množic so dajale smer ideje socializma in anarhizma, predvsem v okviru socialističnih (*UGT*)¹⁵ in anarhističnih (*CNT*)¹⁶ sindikatov.¹⁷ Če je bil med socialisti (več ali manj pričakovano) močno zakoreninjen reformizem, pa je bila na drugi strani španska posebnost anarhizem, ki je imel široko zaslombo tako med agrarnim kot industrijskim proletariatom. Socialno in politično nemirno obdobje po prvi svetovni vojni pa je ponovno dokazalo, da monarhični sistem ni sposoben uspešno izvesti prehoda iz oligarhičnega liberalizma v pravo demokracijo in se priključiti takratnim evropskim parlamentarnim demokracijam. Hkrati je mobilizacija proletariata v razreševanje tako političnega kot socialnega konflikta med delom in kapitalom le-tega razvila v močno revolucionarno silo in politično stalnico – levico. Poleg strank socialistov in anarhistov se je za naklonjenost španskega kmečkega in industrijskega proletariata (od aprila 1920) borila tudi novoustanovljena revolucionarno usmerjena Komunistična stranka Španije (*PCE*).¹⁸

Medtem je reakcija – desnica vseh političnih barv – iskala pot, kako bi strla levičarske sile. Njen odgovor se je glasil: z uvedbo diktature. Ponovno je bil uporabljen že znani in preizkušeni ukrep – vojaški udar (*pronunciamento*). 13. septembra 1923 je general Miguel Primo de Rivera sporazumno s kraljem in politično oligarhijo izvedel državni udar, ukinil kortes ter uvedel vojaško monarhistično diktaturo,¹⁹ ki je videla svoj vzor v Mussolinijevem fašizmu. V tem kontekstu je Primo de Rivera oktobra istega leta v Rimu podpisal z Mussolinijem tudi sporazum o prijateljstvu med Italijo in Španijo. Glavna zaslomba Riverove diktature sta bili Cerkev in vojska ter novoustanovljena (aprila 1924) nestrankska organizacija Španska domovinska zveza (*Unión Patriótica Española – UPE*), katere geslo je bilo: »Domovina, vera, monarhija«. Cilj diktature je bil, da Španija postane katoliška korporativna država. Izdala je sicer nekaj socialnih zaščitnih zakonov v prid delavstva, toda ključnega, tj. agrarne

¹⁴ Večinsko prebivalstvo v Španiji so Kastiljci, katerih jezik – španščina – je bila edini državno dovoljeni jezik v uradih, šolah, armadi, v javnih množičnih medijih.

¹⁵ *Unión General de Trabajadores* (Splošna delavska unija): socialistična sindikalna organizacija.

¹⁶ *Confederación Nacional del Trabajo* (Nacionalna konfederacija dela): anarhistična delavska organizacija.

¹⁷ Strukturi družbe in države sta se prepletali, tako da se je špansko delavsko gibanje skoraj v celoti izenačevalo s sindikatom, ki ga za razliko od enako imenovanih evropskih organizmov niso pojmovali samo kot organizacijo, ki se bojuje za delavske pravice, marveč bolj kot delavsko skupnost in kot vzorec za solidarnostno združevanje. Anarhosindikalistična tradicija je naredila iz sindikata bolj kot obrambno orožje živo celico družbenega organizma, ki je delavcu pogosto vzela ves prosti čas. Španski sindikati so tako postali orodje družbene preobrazbe, pomembnejše od političnih strank.

¹⁸ *Partido Comunista Español*.

¹⁹ »Ironično je bilo, da je diktatura ob tem, ko je pospešila neizprosni propad oligarhičnega strankarskega sistema, spodbudila rast socializma in republikanizma«. – Blinkhorn, *Demokracija in državljanska vojna v Španiji*, 25.

reformne, ni poizkušala izpeljati, in velika zemljiška veleposest – največje socialno zlo Španije – je ostala nedotaknjena. Rivera je nemoteno vladal do leta 1929, ko so se začeli večji odpori proti njegovemu režimu, predvsem med intelektualci in študenti (na univerzi v Salamanki), hkrati pa je že bilo čutiti negativne posledice svetovne gospodarske krize v španskem gospodarstvu, kar se je kazalo v porastu političnega in socialnega nezadovoljstva in nemirov. Da bi umiril družbene napetosti, je Rivera spomladi 1931 dovolil občinske volitve;²⁰ te so prinesle republikancem tako odločilno zmago nad monarhisti (npr. v Madridu), da sta morala s kraljem zapustiti deželo.²¹ Junija istega leta so bile volitve v ustavodajno skupščino, ki so dale še enkrat enak rezultat, in republikanska večina je v kortesu oklicala republiko.

IV.

Drugo špansko republiko so sprva podpirali vsi najpomembnejši sloji španske družbe ali pa so jo vsaj sprejemali. Zgodovina njenih petih let (1931–1936) je zgodovina razpadanja tega širokega strinjanja, kar se bo izkazalo kot usodno dogajanje v novejši španski zgodovini.²² Decembra 1931 je Španija dobila novo ustavo, po kateri je postala »demokratska republika delavcev vseh razredov«, in je določala, da je lastnino mogoče zaseči »za socialne namene«.²³ Ustava je uvedla vrsto demokratičnih svoboščin: svobodo političnega organiziranja in delovanja, svobodo tiska, svobodo veroizpovedi, enakost med spoloma, ločitev zakonske zveze, ukinitvev plemiških privilegijev, ločitev cerkve od države ter šole od cerkve (statistika govori, da je bilo še leta 1930 kar 53 % španskega prebivalstva nepismenega), nadalje je ukinita državno podporo za plače duhovnikov, razpustila jezuitski red, zaplenila njihove posesti ter izločila cerkvene redove iz industrije, trgovine in izobraževanja. Vse to je seveda vzbudilo močno reakcijo, ki se je začela krepiti zlasti na klerikalni strani in stranki, vso podporo pa je našla tudi pri Vatikanu, ki je obsodil vse zakone, naperjene proti cerkveni in oligarhični oblasti v Španiji. V teh reakcionarnih krogih je bila druga republika označena za sovražnico vere in krščanstva. V obdobju 1931–1933, ki so ga desničarji poimenovali rdeče dvoletje, je vladalo več vlad, sestavljenih iz republikansko–socialistične koalicije. Nezadovoljstvo na desnici je raslo tako iz uveljavljanja z ustavo določenih demokratičnih svoboščin kot tudi iz strahu oligarhov, da bo republika ogrozila zemljiško posest in nasploh delovala s socialnimi ukrepi v prid delavstva in kmetov.

²⁰ Te so bile 12. 4. 1931 in so se spremenile v bolj ali manj neposreden spopad med monarhisti ter zvezo republikancev in socialistov.

²¹ Metod Mikuž, *Svet med vojnama (1918–1939)* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966), 136.

²² »Dobromisleči liberalci, antiklerikalci in prostozidarji v duhu latinskih dežel 19. stoletja, ki so leta 1931 z miroljubno revolucijo prevzeli oblast od Burbonov, niso mogli niti obrzdati družbenega vrenja španskih revnih slojev, tako v mestih kot na podeželju, niti ga ublažiti z učinkovito družbeno, t. j. zlasti agrarno, reformo«. – Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000), 149.

²³ Mark Mazower, *Temna celina – dvajseto stoletje v Evropi* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), 21.

Toda šibkost republikanskih vlad se je pokazala prav pri neuspešnem reševanju ključnih družbenih problemov/konfliktov, ki so obremenjevali špansko družbo vse od leta 1808. Vlada je sicer sprejela zakon o agrarni reformi (septembra 1932), vendar je bilo njeno izvajanje prepočasno, kar je povzročilo nezadovoljstvo in upornost kmečkih slojev, ki so jo spodbujali tudi anarhisti. Prav tako je postajal industrijski proletariat ob naraščajoči brezposelnosti vse bolj nezadovoljen s socialno politiko vlad, kljub uzakonitvi 8-urnega delavnika, kar se je odražalo v porastu stavkovnega vala. Tudi odprta vprašanja regionalizacije države vlade niso izpeljale do konca, saj je samo Katalonija dobila status avtonomne dežele, medtem ko Baskom in Galičanom ni uspelo uresničiti svojih avtonomnih narodnostnih pravic.

Perečega problema vojske kot stebra konservativnih sil vlade tudi niso razrešile v svoj prid, saj je le-ta – kljub predčasni upokojitvi nekaj tisoč častnikov – ostala še naprej politično angažirana proti republiki. Nasprotovala je republikanskim političnim ukrepom, še posebno uvedbi regionalizma, ki ga je ocenila za ogrožanje celovitosti Španije. Zato ne preseneča, da so vojaški krogi avgusta 1932 prvič poskusili strmoglaviti republiko; tedaj niso uspeli, so pa leta 1934 ustanovili Špansko vojaško zvezo,²⁴ katere cilj je bil zrušiti republiko in jo zamenjati z vojaško diktaturo. Vlada je z ustanavljanjem republikanskih milic in z jurišno gardo sicer poskušala omejiti moč vojske, vendar je med tem zaradi neizpolnenih obljub izgubila zaupanje širših množic in posledično večino v kortesu. Iz povedanega lahko zaključimo, da je bila republika za špansko desnico neustrezen, njej nasprotni režim, vendar pa tudi vsem delom znotraj leveice ni ustrezala oziroma ni izpolnila upov o daljnosežni in nepreklicni družbeni reformi. In prav nezadovoljstvo zaradi počasnosti parlamentarnih in birokratskih postopkov je povzročilo nesoglasja in neenotnost znotraj leveice, kar je nazadnje pripeljalo do konca njene prevlade ter do novembrskih volitev 1933; to je bilo v času, ko je svetovna gospodarska kriza dosegla vrh, in leto, v katerem sta v Nemčiji prišla na oblast Hitler in nacizem.

Parlamentarne volitve 17. novembra 1933 so oblast podelile desnici, levičarske stranke pa so doživele hud poraz, tudi zaradi volilne abstinence anarhistov in mnogih razočaranih levičarjev. Glavno vlogo na desnici je prevzela največja parlamentarna stranka, konservativna katoliška stranka *CEDA*,²⁵ ki je želela preoblikovati republiko v korporativno katoliško državo (h kateri je težila tudi prejšnja Riverova diktatura). V obdobju naslednjih dveh let (1934 in 1935), ki so ga republikanci in socialisti označili za črno dvoletje (*bienio negro*), je vladajoča desnica odpravila reforme iz t. i. rdečega dvoletja (1931–1933), torej spremembe na verskem, izobraževalnem, regionalnem in socialnem področju. Korenito poslabšanje socialnih razmer je povzročilo porast stavkovnega gibanja, ki je doseglo vrhunec v jesenskem uporu 1934 v Asturiji.

²⁴ Le-ta postane središče zarote večine visokih vojaških voditeljev/generalov, samih monarhistov in konservativcev. Zarotniške organizacije desničarjev v španski armadi so združevale leta 1936 nad pet tisoč oficirjev in generalov ter nad dva tisoč podoficirjev. – Aleš Bebler, »Bralcem na pot,« *Naši Španci: zbornik* (Ljubljana: Borec, 1978), 9.

²⁵ *Confederación Española de Derechas Autónomas* (Španska konfederacija avtonomnih desničarskih skupin); konservativna katoliška stranka pod drugo republiko.

To je bil upor, ki je kmalu dobil vsa obeležja revolucionarnega razrednega boja, hkrati pa je manifestiral prvo delavsko zavezništvo v praksi.²⁶

Anarhistična in socialistična sindikalna centra sta se sporazumela za sodelovanje, priključili pa so se jima tudi do tedaj skoraj politično nepomembni komunisti; v tem zavezništvu je bila ustvarjena enotna delavska fronta. Vstaja v Asturiji je bila dobro pripravljena in vsi razredno zavedni rudarji so imeli enotno stališče o vstaji: »Ker so fašisti v Madridu prevzeli oblast, jim odgovarjamo s svojo proletarsko revolucijo.«²⁷ Delavsko-kmečka oblast v Asturiji je za svojo obrambo ustanovila celo nekakšno rdečo armado. Vstajo so spremljali tudi napadi na postojanke civilne garde, na cerkve, samostane in druge javne stavbe po vaseh in mestih vse Asturije; seveda je prišlo tudi do neljubih ekscesov in pobojev. Madridska vlada je morala zaustaviti širitev revolucionarnega procesa, ki sta ga tako delavstvo kot meščanstvo štela za državljansko vojno; zato je odobrila vojaški poseg tujske legije in španskih maroških čet, ki jih je vodil general Franco, in asturijska vstaja je bila v štirinajstih dnevih krvavo zadušena. Prav to vstajo mnogi označujejo, ne brez utemeljenosti, kot generalko za državljansko vojno (1936–1939).

Po zatrtju vstaje v Asturiji je sledila silovita vladna represija jeseni in pozimi 1934/35; množične aretacije so zajele prek 30.000 političnih upornikov. Anarhistični sindikati so bili tedaj potisnjeni v ilegalo, pretežni del vodstva socialističnih sindikatov pa so zaprli. Spomladi 1935 je levica začela postopoma okrevati, kar se je videlo tudi v pospešenih pripravah na zavezništvo med republikansko levico in socialisti, s ciljem, da se v prihodnosti uprejo fašizmu. Hitro okrevanje levice je pritrtilo stališču nemajhnega števila ljudi na desnici, predvsem skrajnih (falangisti/fašisti, monarhisti), da je bila v mesecih, ki so sledili dogodkom v Asturiji, zapravljen dragocena priložnost za razbitje levice in uničenje republike, in to z vojaškim udarom. V nasprotju s to nedemokratično potjo je bil vrh vladajoče katoliške stranke *CEDA* prepričan, da je desnica sposobna doseči »popolno oblast« z volitvami. In prav odločitev za parlamentarne volitve je – zaradi specifičnega večinskega volilnega sistema – hkrati pomenila združevanje interesno različnih gibanj tako na desnici kot na levi, kar je samo še utrdilo in potrdilo nepremostljivo polarizacijo španske družbe.

V.

Že spopad v predvolilnem času je pokazal pospešeno polarizacijo, do katere je prišlo v preteklih petih letih, pri čemer je Ljudska fronta zahtevala odločno vnovično uveljavitev socialne politike iz let 1931–1933, desnica pa radikalne ustavne spremembe, še posebno specifičnega večinskega volilnega sistema. Apokaliptični značaj vizij obeh strani o tem, kaj naj bi pomenila zmaga nasprotnika, je bil zgovoren dokaz

²⁶ 5. oktobra je bila proglašena Asturijska komuna – po Pariški komuni (1871) – kot uspeh prve delavske vstaje takšnih razsežnosti v zahodni Evropi.

²⁷ Thomas Hugh, *Španija proti Španiji: kronika državljanske vojne* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969), 68.

njune nesposobnosti za soobstoj. Za Ljudsko fronto bi zmaga desnice vodila naravnost v fašizem, za desnico pa bi zmaga Ljudske fronte pripeljala do boljševistične revolucije;²⁸ resnici na ljubo je treba povedati, da volilna programa obeh taborov ne dajeta osnove za takšne radikalne zaključke.

Mesec dni pred volitvami, 15. januarja 1936, sta podpisali levi republikanski stranki (Republikanska zveza in Republikanska levica) s socialistično stranko in njenimi sindikati (*UGT*), sindikalistično stranko, komunistično stranko in marksistično delavsko stranko *POUM*²⁹ (t. i. trockisti) sporazum o oblikovanju Ljudske fronte; le-ta je določal tudi program tako sestavljene koalicije. Če pogledamo na podpisani sporazum objektivno, le-tega sploh ne moremo imeti za revolucionarnega, prej za privolitev delavskih strank v sprejetje programa republikancev. V njem je bil namreč govor o ponovni uveljavitvi zakona o agrarni reformi, nadalje o reformi kortesa, občin, šolstva, o finančni reorganizaciji, zaščiti male industrije in uvedbi javnih del. Skratka, ta liberalni program jasno izključuje socialistične zahteve po nacionalizaciji zemlje in bank, pa tudi delavski nadzor nad industrijo: »Republika, kakršno si predstavljajo republikanci, ni republika, ki bi si zastavljala razredne, socialne in ekonomske cilje, ampak režim zrele demokratične svobode, porojene iz javnega interesa in družbenega napredka.«³⁰ Program je torej predvideval vrnitev na politiko liberalne republikanske vlade z majhnimi programskimi dopolnili. V javnosti je veljalo splošno prepričanje, da je Ljudska fronta jamstvo tako za uveljavitev korenitih družbenih in socialnih reform kot tudi za zaustavitev rastoče napadalnosti tabora politične desnice in fašizma. Še posebno je španska demokratično usmerjena javnost z naklonjenostjo gledala na obljubo leve koalicije o popolni amnestiji za politične obsojence iz katalonskega in asturijskega upora jeseni 1934, kar se je po njeni zmagi na volitvah tudi zgodilo. Ne nazadnje je predvidena amnestija bistveno prispevala tudi k odločitvi voditeljev anarhističnih sindikatov, da na volitvah podprejo Ljudsko fronto.

Parlamentarne volitve v kortes 16. februarja 1936 zagotovo predstavljajo kulminacijo politične polarizacije španske družbe, ki je vodila v vojni spopad, hkrati pa je volilni rezultat z zmago Ljudske fronte pomenil tudi nedvoumno sporočilo ključnim političnim dejavnikom v mednarodni skupnosti, tj. zahodnim demokracijam, fašističnim silam ter Sovjetski zvezi (in posledično Kominterni).³¹

Te volitve so prvič v zgodovini druge republike (1931–1939) pomenile enakovreden spopad med velikima, kohezivnima levima in desnim zavezništvo; prvo je dobilo nekaj več kot 4,8 milijona glasov, drugo nekaj manj kot 4 milijone, medtem ko je bil center z manj kot pol milijona prejetimi glasovi tako rekoč politično nevpilven. Ob povedanem velja spomniti na uveljavljeni večinski sistem, ki je na eni strani

²⁸ Blinkhorn, *Demokracija in državljanska vojna v Španiji*, 47.

²⁹ *Partido Obrero de Unificación Marxista*.

³⁰ Broué in Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*, 63.

³¹ O mednarodnem odzivu na spopad »dveh Španij« gl. Avgust Lešnik, »'Nuestros Espanoles': donesek k vlogi jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936–1939,« *Pri-spevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2010): 68–74.

silil v ustanavljanje velikih predvolilnih koalicij političnih strank (tudi programsko raznorodnih, kot je bilo to v španskem primeru, tako na levici kot desnici), na drugi strani pa je podelil zmagoviti strani (levemu bloku) nesorazmerno večje število poslanskih mest glede na prejete volilne glasove. Viri sicer navajajo različne podatke, odražajo pa dejansko razmerje moči v kortesu, in to v prid levemu bloku: 257 proti 184 poslancem desnice (127) in centra (57).³²

Ob volilni zmagi levega tabora seveda ne gre spregledati, da se Ljudski fronti niso pridružili anarhisti, brez dvoma najbolj pomemben revolucionarni dejavnik v španski družbi, so pa voditelji anarhističnih strank v zadnjih dneh volilne kampanje podprli Ljudsko fronto, in to proti tradicionalni praksi bojkotiranja volitev (*no votad*), kar je slednji prineslo okoli 800.000 glasov, odločilnih za njeno zmago nad desnico. Pomen tega preobrta je izjemen za nadaljnji tok španskih dogodkov, saj so anarhisti dotlej na splošno nasprotovali političnemu delovanju – strankam, volitvam in parlamentu – v korist vztrajnemu sindikalnemu boju, veri v spontano revolucijo in ideji o revolucionarni splošni stavki.

Zmaga Ljudske fronte je bila za desni, konservativni tabor prej presenečenje kot ne. Konservativne sile – predvsem tiste, ki so zastopale interese cerkvene in posvetne aristokracije ter njene privilegije – so črpale svojo moč iz še vedno močnih ostankov fevdalizma v Španiji. S temi interesi so sovpadali tudi interesi vojaških vrhov in pristašev monarhije (alfonzisti³³ in karlisti³⁴). Vsi naštetni se niso mogli sprijazniti z obstojem republike in njene postopne liberalno-demokratske preobrazbe. Španska desnica je po bolečem porazu vztrajno trdila, da volitve niso bile pravilne, saj ne odražajo resničnega stanja politične volje španskega ljudstva; na tej osnovi je zgradila svoj legitimni upor proti vladi Ljudske fronte. Seveda ne gre prezreti, da je desnici manjkala skupni, povezovalni element; tega je našla v Španski falangi (formalno ustanovljeni leta 1933) in njeni ideologiji, ki je poudarjala obrambo tradicionalnih španskih institucij, hkrati pa je bila zelo blizu nemškemu nacizmu in italijanskemu fašizmu, kar se je kazalo tudi v njenem programu (26 točk).³⁵ Na volitvah februarja 1936 nastopi sama

³² Manuel Tuñón de Lara, »Španska državljanska vojna,« v: *Zgodovina revolucij XX. stoletja*, II. (Ljubljana: Komunist, 1971), 86.

³³ Iz vrst monarhistov, ki so zahtevali restavracijo Alfonza XIII.

³⁴ Karlizem je bil zagrizeno monarhistično in ultra tradicionalistično gibanje z močno podporo kmetov, v glavnem v Navarri. Karlisti, privrženci španskega pretendenta za prestol don Carlosa in njegovih naslednikov, so se v treh državljanskih vojnah, 1833–1839 in 1847–1849 na strani don Carlosa (Carlos María Isidro de Borbón) ter 1872–1876 na strani don Carlosovega vnuka (Carlos María de los Dolores de Borbón) bojevali proti liberalcem, republikancem in socialistom.

³⁵ *Falange Española* je v svojem programu prevzela mnoge fašistične vzorce: uporaba nasilja, ki služi »regeneraciji naroda«, težnja po diktaturi, militaristične ideje itn. Prav tako so falangisti prevzeli del fašističnega sporazuma glede sindikatov, ki naj bi bili skupna organizacija delodajalcev in delojemalcev, kar je v bistvu prirojena ideja korporativizma. Program je dokaj nedorečeno omenjal tudi agrarno reformo (kar je bilo v Španiji še posebej akutno in aktualno vprašanje), zato pa je bolj poudarjal spoštovanje privatne lastnine. Falanga je sprejela tudi mitologijo španskega nacionalizma in imperializma (podobno kot v drugih fašizmih). Začetnik falangistične doktrine José Antonio Primo de Rivera (sin diktatorja generala Miguela Prima de Rivera) je razglasil, da je »Španija osvojila neznane kontinente od morja in barbarstva ... zaradi svojega občutka katolicizma, tj. univerzalizma ... Osvojila jih je, da bi

in doživi odmeven polom zato, ker ne pride v kortes.³⁶ Njen čas šele prihaja, saj bo prek nje prišla nujna zunanja pomoč fašističnih držav v državljanski vojni; slednja bo falangi ponudila tudi možnost pridobivanja članstva, še zlasti potem, ko bo leta 1937 v nacionalnem, antirepublikanskem taboru postala državna stranka (*FET*).³⁷

Ko je v Španiji prevzela oblast nova vlada Ljudske fronte, se je začelo obdobje radikalizacije, ki so ga spremljale provokacije tako z leve kot desne. Desničarske organizacije (od monarhistov do falangistov) so ustanovljale lastne oborožene milice in začele izvajati teror nad levičarji in republikanci. Desničarski teroristi so ubili prek petdeset znanih osebnosti levice in delavskega gibanja. Levica je prav tako odgovorila s terorjem, posebno anarhisti. Očividec se spominja: »Provokacije so bile spontane in tudi na skrivaj nadzorovane. Imele so namen destabilizirati špansko družbo in se hkrati odzivati temu dogajanju. Bile so grozljive v svojem nasilju in krutosti in so zdaj postale nekaj običajnega v španskem političnem življenju. Dežela se je čedalje bolj polarizirala, in to je dobivalo skoraj histerične razsežnosti. Množice demonstrantov so polnile madridske trge, povsod je bilo videti plakate s Stalinovim obrazom, v vladi pa se je razpasla retorika revolucije.«³⁸

Ko je poleti 1936 desnica napadla republiko, so se razdori na levisi in neizprosne delitve v vrstah španskih socialistov izkazali kot ključni dejavnik ranljivosti demokratičnega gibanja. Upor generalov proti republikli je bil ne le začetek tistega, čemur pravimo državljanska vojna, pač pa tudi tistega, kar je A. Ramos-Oliveira označil s sintagmo *subguerra civil* (vzporedna državljanska vojna),³⁹ namreč medsebojno uničujoče obračunavanje med socialisti, republikanci, komunisti, anarhisti, anarhosindikalisti in siceršnjimi privrženci levice. To zapleteno notranjo situacijo je moč razbrati tudi iz znamenitega Orwellovega dela *Poklon Kataloniji*.⁴⁰

V letih 1936–1938 je v Španijo prispelo okoli 40.000 prostovoljcev – protifašistov iz 54 evropskih, ameriških, azijskih in magrebskih držav⁴¹ (med njimi je bilo prek 1900 Jugoslovancev, od teh okoli 570 Slovencev),⁴² da bi se borili na strani

lahko vključila njihove prebivalce v splošni načrt rešitve«. O tem gl. Stane Južnič, *Novejša zgodovina: izbrana poglavja* (Ljubljana: Univerzum, 1981), 306–11 (Španski avtoritarizem).

³⁶ Broué in Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*, 37.

³⁷ 19. 4. 1937 je Franco izdal dekret o zedinjenju falange in karlistov ter tako v nacionalistični Španiji ustvaril eno samo (enotno) stranko – *FET (Falange Española Tradicionalista y de las JONS)*. *JONS (Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista)*, Nationalsindikalistične ofenzivne skupine so bile dejansko fašistične skupine, nastale leta 1931, ki so se združile s falango leta 1934.

³⁸ Stephen Koch, *Dvojna življenja: vohuni in pisatelji v sovjetski vojni ideji proti zabodu* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995), 331.

³⁹ Antonio Ramos-Oliveira, *Historia de España* (Mexico City: Compañía General de Ediciones, 1952).

⁴⁰ Gl. Peter Vodopivec, »O Orwellovem 'premišljevanju' o Španiji,« v: *Poklon Kataloniji* (Ljubljana: Modrijan, 2009), 227–28.

⁴¹ »Potrebno je poudariti, da ti borci niso bili niti plačanci niti, razen v redkih primerih, pustolovci. Bojevali so se za svojo stvar«. – Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 152.

⁴² O dilemah pri izbiri kriterijev za umeščanje prostovoljcev po nacionalnem sestavu, konkretno med Jugoslovane, gl. Lešnik, »'Nuestros Espanoles',« 86–88 in 89–108 (Seznam jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev).

republike.⁴³ Njihove vojaške enote so bile izraz mednarodne solidarnosti s španskim ljudstvom.⁴⁴ Z dejanji so dokazovale, da je boj španskega ljudstva hkrati boj vsega naprednega človeštva proti fašizmu in fašističnim vojnim pohodom. Tej trditvi pritrjuje ne nazadnje tudi dejstvo, da so v drugi svetovni vojni borci mednarodnih brigad nesporno odigrali izjemno pomembno vlogo pri organizaciji odporiškega gibanja ali narodnoosvobodilnega boja v mnogih evropskih državah pod fašistično/nacistično okupacijo, tudi na jugoslovanskih tleh.

* * *

Edvard Kocbek, vodilni mislec slovenskih krščanskih socialistov, je v eseju Premišljevanje o Španiji (1937)⁴⁵ zapisal še danes aktualno misel: »Kdor bo pisal zgodovino o teh strašnih dnevih in se bo otrešel vseh poenostavljanj, bo moral reči, da je resnica o španski vojni razdeljena,⁴⁶ kakor so razdeljeni njeni ljudje. Na obeh straneh se godijo krute stvari, obe strani sta krvavi, noben tabor ni izvzet od krivde na mučenju, ubijanju, požigih in ostalih nečloveških dejanjih. To je treba reči zato, ker večina evropskega tiska poroča tako, da nehote vzbujajo predstavo o belem ali 'pravičnem' ter o rdečem ali 'ubijalskem' taboru. Če pa je zares potrebno kak tabor posebej ošibati, potem je to fašistični tabor, ki se postavlja za branilca krščanstva, pa pri tem nekrščansko nastopa.«⁴⁷

Le tisti, ki so naklonjeni zgodovinskim poenostavitvam, gledajo na špansko državljansko vojno samo kot na spopad in krvavo obračunavanje med liberalno demokracijo in konservativizmom tradicionalnih vladajočih slojev, med fašizmom in komunizmom, med desnico in levico. Vsekakor je ta vojna vse to tudi bila. Vendar ni bila le enostavno soočenje. Niti republikanci niti uporniki (frankisti), ki so se radi imenovali nacionalisti, niso imeli popolnoma jasne politične usmeritve. V vrstah upornikov so bili falangisti, monarhisti (karlisti, alfonzisti), nemški nacisti, italijanski fašisti; za republiko pa anarhisti, komunisti, socialisti, trockisti, Baski in Katalonci. Vsak od teh političnih tokov in interesov se je boril za svoje posebne cilje, ki pa niso imeli vedno skupnih imenovalcev.

⁴³ Med tujimi prostovoljci je bilo največ Francozov (ok. 10.000), Italijanov (ok. 3.350), Nemcev (ok. 3.000), Poljakov (ok. 3.000), Američanov (ok. 3.000), Angležev (ok. 2.000), Avstrijcev (ok. 2.000) idr. Pomenljivo je, da se je na Francovi strani borilo zgolj kakih 1000 tujih prostovoljcev.

⁴⁴ Gl. Avgust Lešnik in Ksenija Vidmar Horvat, »Španske prostovoljke: historično-sociološka študija primera solidarnosti v transnacionalnem kontekstu,« v: *Ženske na poti, ženske napoti: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014), 227–49.

⁴⁵ Edvard Kocbek, »Premišljevanje o Španiji,« v: *Dom in svet*, 1937, št. 3, 90–105. Ponatis v: *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937: zbornik dokumentov* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001), 155–74. S tem kritičnim člankom – o vlogi Cerkve v Španiji – je E. Kocbek povzročil hud in daljnosežen razkol med slovenskim katoliškim izobraženstvom.

⁴⁶ Večinoma se pisci o španski državljanski vojni delijo po »rdeče-beli« črti/gledanju: na prijatelje španske demokracije in »objektivne« razlagalce španskega fašizma. O tem gl. Peter Vodopivec, »Zgodovinske in Španska državljanska vojna,« v: Broué in Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*, 477–86.

⁴⁷ *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937*, 164.

Če sintetiziramo, potem za špansko državljansko vojno lahko rečemo, da so bili v njej bistveni in odločilni razredni interesi. To je bil boj med tradicionalno strukturo oblasti in silami napredka, zbranimi okrog republike. Bil pa je tudi ideološki boj: boj idej, ki so se izključevale. V vsem tem je bila španska državljanska vojna tudi katalizator svetovne konfrontacije med fašizmom in antifašizmom.⁴⁸ Ko se je vojna končala, v Španiji ni bilo nič rešeno. Frankistična vojaška diktatura, ki je zavladala z oboroženo silo, je ustvarila le navidezno stabilnost. Frankistična zmaga je konzervirala nasprotja, ki so bila zgodovinsko zrela za razrešitve. Potemtakem je Španijo zgolj obdržala v izolaciji od svetovne zgodovine za nadaljnjih trideset let ...⁴⁹

Viri in literatura

Literatura:

- Bebler, Aleš. »Bralcem na pot.« V: *Naši Španci: zbornik*. Ljubljana: Borec, 1978.
- Blinkhorn, Martin. *Demokracija in državljanska vojna v Španiji (1931–1939)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Broué, Pierre in Émile Témime. *Španska revolucija in državljanska vojna*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986.
- Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000.
- Hugh, Thomas. *Španija proti Španiji: kronika državljanske vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969.
- Indič, Trivo. »Španski socializem i gradanski rat 1936–1939: sukobi unutar pokreta i njihove puke.« V: *Španjolska 1936–1939*, 62–105. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1986.
- Južnič, Stane. *Novejša zgodovina: izbrana poglavja*, 306–11. Ljubljana: Univerzum, 1981.
- Kocbek, Edvard. »Premišljevanje o Španiji.« V: *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937: zbornik dokumentov*, 155–74. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- Koch, Stephen. *Dvojna življenja: vohuni in pisatelji v sovjetski vojni ideji proti zahodu*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Lešnik, Avgust in Ksenija Vidmar Horvat. »Španske prostovoljke: historično-sociološka študija primera solidarnosti v transnacionalnem kontekstu.« V: *Ženske na poti, ženske napoti: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji*, 227–49. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.
- Lešnik, Avgust. »Jugoslawen in Spanischen Bürgerkrieg.« *JahrBuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, št. I (2006): 37–51.
- Lešnik, Avgust. »'Nuestros Espanoles': donesek k vlogi jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936–1939.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2010): 68–108.
- Mazower, Mark. *Temna celina – dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Mikuš, Metod. *Svet med vojnama (1918–1939)*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966.
- *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, 2014.
- Ramos-Oliveira, Antonio. *Historia de España*. Mexico City: Compañía General de Ediciones, 1952.
- Ravbar, Alojz. *Zakaj je padla španska republika*. Ljubljana: Borec, 1971.
- Tuñón de Lara, Manuel. »Španska državljanska vojna.« V: *Zgodovina revolucij XX. stoletja*, II. Ljubljana: Komunist, 1971.

⁴⁸ O tem gl. *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije* (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, 2014).

⁴⁹ Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 149.

- Vodopivec, Peter. »O Orwellovem 'premišljevanju' o Španiji.« V: *Poklon Kataloniji*, 227–48. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Vodopivec, Peter. »Zgodovinoisje in Španska državljanska vojna.« V: Pierre Broué in Émile Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*, 477–486. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986.

Avgust Lešnik

CONFLICT BETWEEN »THE TWO SPAINS« FROM THE VIEWPOINT OF THE SOCIAL
STRUCTURE OF THE SPANISH SOCIETY AND CLASS OPPOSITIONS WITHIN IT

SUMMARY

The military conflict between »the two Spains« – the militaristic and the democratic – deeply polarised the local/Spanish public as well as the global public during the 1930s. While the domestic conservative forces (aristocracy, Falangists, monarchists, Carlists, the Catholic Church, etc.) and the military junta were supported by the German Nazism and Italian fascism, the democratic global community actively supported the defence of the Spanish Republic, led by the legally elected coalition of the Popular Front (socialists, Republicans, communists, anarchists, anarcho-syndicalists, etc.).

The reasons for the extreme political polarisation of the Spanish society stem from its history as well as its class structure. The accumulated social problems were, as confirmed by the analyses, a consequence of Spain's specific historical development as well as the unwillingness of the governing structures to tackle those problems resolutely. During the 19th century Spain finally lost its global imperialist position and was mostly bypassed by the industrial and liberal-democratic revolution. Consequently, Spain was still mainly a rural-agrarian state at the beginning of the 20th century (more than 70 % of its active population was involved in agriculture). The general underdevelopment of Spain was personified and strengthened by the powerful institutions of the Church and the army. Both institutions, together with the large estate owners and financial oligarchy, represented the pillar of the conservative, reactionary, right-wing forces in the country. Their programme was based on the conservation of the past values/principles of hierarchy, authority and centralism, while simultaneously fostering aggressive Catholicism and intolerance for democracy, republicanism, workers' movements and its ideology.

After World War I the social tensions revealed themselves in numerous uprisings of the rural population and labour strikes. The governing (right-wing) political structure, yet again, replied with a military coup (Primo de Rivera, 1923). The military-monarchist dictatorship succumbed to mass social and political riots. In June 1931 the republican majority proclaimed the (Second) Republic in the Cortes. In December 1931 Spain adopted a new constitution, providing for a range of democratic freedoms: freedom of political organisation and action, freedom of press, freedom of religion, gender equality, dissolution of marriage, abolishment of noble privileges, separation of Church and state, separation of school and Church, etc. All of this caused a strong reaction, especially by the clericalist side and its party. In the reactionary circles the Second Republic was labelled an enemy of religion and Christianity.

In the period between 1931 and 1933, named the »red biennium« by the right-wing, several governments from the republican-socialist coalition were in power. The discontent of the right-wing grew because of the implementation of the democratic freedoms enshrined in the constitution as well as because of the fear of the oligarchs that the Republic would compromise the landed property and, in general, use social measures to serve the interests of workers and peasants. However, the weakness of the republican governments was specifically evident from the unsuccessful and slow resolution of the key social problems/conflicts which had burdened the Spanish society ever since the Napoleon's occupation in 1808, especially the agrarian and regional question. The governments also failed to find a favourable solution to the urgent problem of the army as the pillar of the conservative forces, as it remained politically engaged against the Republic. The government strove to limit the power of the army by establishing republican militias and the Assault Guard, but in the meantime it lost the trust of the masses due to the unfulfilled promises and, consequently, the majority in the Cortes.

The right-wing won the parliamentary elections of 17 November 1933 and the left-wing parties suffered a severe defeat. The main role on the right-wing side was taken over by the largest parliamen-

tary party, the conservative Catholic party, CEDA, whose aim was to transform the republic into a Catholic corporatist state. During the next two years (1934–1935), labelled the »black biennium« by the republicans and socialists, the governing right-wing abolished the reforms implemented during the »red biennium« (1931–1933), i.e. the amendments in the religious, educational, regional and social areas. A drastic deterioration of the social conditions strengthened the strike movement and caused a political crisis leading to new parliamentary elections on 16 February 1936.

The accelerated polarisation which had taken place in the previous five years became evident already in the pre-election campaign. The apocalyptic visions that both sides ascribed to the potential victory of the opponent were a clear evidence of the impossibility of their coexistence. The Popular Front claimed that the victory of the right wing would lead directly to fascism, while the right wing was certain that the victory of the Popular Front would entail a Bolshevik revolution (these radical statements were not confirmed by the election programmes of both sides). The victory of the Popular Front/left wing at the elections on 16 February 1936 signified the beginning of the social/socialist revolution for the right wing, causing an irreconcilable counter-revolution.

General Franco's *Pronunciamiento* (17 July 1936) thus only announced the termination of a longer process and final reckoning between the "two Spains", i.e. the traditional Spain, fixed on the past, and the Spain of the awaited/desired social revolution of the republican-proletarian orientation, which was supposed to tackle the multiple pending social-economic and regional questions and, last but not least, accelerate the democratisation and modernisation processes. When the war ended, nothing was solved in Spain. Franco's military dictatorship ensured its reign by armed force, but it only created an apparent stability as it preserved the conflicts, in the historical sense ripe for resolution. Therefore Spain was kept in isolation from the world's history for another thirty years.

1.01

UDK: 355.426(460)"1936/1939"

Alejandro Rodríguez Díaz del Real*

Frankistična vstaja kot oživitev rekonkviste: analiza »remedievalizacije«

IZVLEČEK

Avtor v članku opozarja na pglavitni razlog za vojaško vstajo proti republikanski oblasti v Španiji, ki je bil po mnenju konzervativnih delov španske družbe, predusem vojske in katoliške hierarhije, v tem, da republika spreminja bistvo Španije. Nasprotno so republikanci svojo politiko razumeli kot modernizacijo Španije. Vojaška vstaja proti republikanskim oblastem se je začela v severni Afriki (v Melilli) 17. julija 1936. Konec septembra istega leta je v pastoralnem pismu škof Salamanca državni udar blagoslovil in spopad označil za pravično, za križarsko, vojno. Vojaški vstajniki so za svojo vzeli rdečerumeno zastavo, ki jo je konec 18. stoletja uvedel Karel III. Burbonski. Skušali so razviti tudi lasten koncept voditelja - Führerja, t. i. teorijo kaudiljizma, ki se je ujemala z doktrino nemške NSDAP. Parlamentarno demokracijo in pravno državo so zavračali kot obsojanja vredna simptoma liberalnega obdobja. Frankistična država je svoj ideološki naboj črpala v falangizmu in nacionalsindikalizmu. Franco je sam verjel v svoje božje poslanstvo. Ko je bilo aprila 1939 vojne konec, se je začelo težko povojno obdobje, ki se ga veliko še živieih spominja kot obdobja, ki je bilo hujše od same vojne.

Ključne besede: Španija, vojaški udar, Falanga, Franco, državljanska vojna

ABSTRACT

FRANCOIST UPRISING AS A REVIVAL OF THE RECONQUISTA: ANALYSIS OF »REMEDIEVALISATION«

In his article the author emphasises the main reason for the military uprising against the Republican authorities in Spain. In the opinion of the conservative parts of the Spanish society, especially the military and the Catholic hierarchy, the main reason was that the republic was altering the essence of Spain. On the contrary, the Republicans understood their politics as the modernisation of Spain. The military uprising against the Republican authorities started in North Africa (in Melilla) on 17 June 1936. In the end of September of the same year, the Bishop of Salamanca blessed the coup d'état in his pastoral letter and designated the conflict as a righteous crusade. The military rebels adopted the red and yellow flag, introduced by Charles III of Bourbon at the end of the 18th century. They also tried to develop their own concept of a leader – a Führer – the so-called theory of caudillismo, which went hand in hand with the doctrine of the German

* lekt., Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, alejandro.rodriguez@ff.uni-lj.si

NSDAP. They rejected parliamentary democracy and the rule of law as condemnable symptoms of the liberal period. The ideological momentum of the Francoist state was mostly based on falangism and national syndicalism. Franco himself believed in his divine mission. When the war ended in April of 1939, a difficult post-war period began. Many of the people who are still alive remember it as a period worse than the war itself.

Keywords: Spain, military coup, Falange, Franco, civil war

Uvod: druga republika kot žalitev bistva Španije

Poglavitni razlog za vojaško vstajo proti republikanskemu režimu, ki je prišel na oblast po občinskih volitvah 12. aprila 1931, in ki je nato leta 1936 privedla do španske državljanske vojne, je bilo trdno prepričanje najbolj konzervativnih delov družbe, predvsem vojske in katoliške hierarhije, da republika spreminja bistvo Španije. Republikanci pa so – nasprotno – svoj projekt razumeli kot modernizacijo Španije, ali z besedami Ortege y Gasset, *evropeizacija*. Dejansko je Druga republika z ustavo, sprejeto 9. decembra 1931, uvedla reforme, ki so imele veliko gospodarsko, družbeno in kulturno težo, kot so bile agrarna reforma, enakost med spoloma, ločitev zakonske zveze, decentralizacija države, da bi ugodili zahtevam Katalonije, Baskije in Galicije, progresivna vsesplošna dostopnost šolstva itd. Španijo so želeli približati svojim evropskim sosedam, zlasti Franciji, ker je bila zaostalost Španije v primerjavi z drugimi tako očitna, da jo je bilo že težko spregledati in jo sprejemati. Veleposestniki, velika buržuazija, pomemben del kmečkega prebivalstva, katoliška hierarhija in vojska so v omenjenih reformah videli tako predajo komunizmu, ki so se ga bali, kot začetek kolektivizacije lastnine, kar so imenovali *sovietizacija*. V letu 1937 so nekatere vesti, ki so prehajale iz republikanskega na *nacionalno* ali frankistično območje, kot tudi ukinitve denarja v nekaterih aragonskih agrarnih skupnostih¹ (tovrstni primeri so se zgodili že leta 1933), povzročili pravo osuplost med premožnimi družbenimi razredi na obeh straneh, ki so se nagibali k temu, da podprejo nov, frankistični red, ki se je predstavljal kot garant zasebne lastnine in varuh reda in zahodne civilizacije pred »hordami azijskih komunistov«.²

Ob razpravljanju o Drugi republiki velikokrat pozabimo, da ne gre za enovito obdobje, pač pa za vedno bolj očitno radikalizacijo obeh taborov in naraščajočo polarizacijo družbe, vse dokler ta ni postala nevzdržna in je leta 1936 vodila v dokončni dramatični prelom. Za prvo, konstitutivno fazo republike, od prihoda antimonarhističnih strank na oblast pomladi leta 1931, sprejetja nove republikanske Carte Magne decembra istega leta, in celo do volilne zmage desnice leta 1933, je bila

¹ Jesús Alonso Millán, *La guerra total en España (1936–1939)* (Google Libros, 2013), 262.

² Ángel Viñas, »Franco y la subversión de la memoria,« v: *España en la memoria de tres generaciones. De la esperanza a la reparación*, ur. Julio Aróstegui (Madrid: Editorial Complutense y Fundación Largo Caballero, 2007), 114.

značilna relativna zmernost, čeprav so bile vedno bolj vidne posledice mednarodne gospodarske krize, Velike Depresije. Od konca leta 1933 do zmage Ljudske fronte (*Frente Popular*) leta 1936 so vladajoče konzervativne stranke skušale spodnesti republiko, kljub temu da je bil takratna državna ureditev republika, zato se ta druga faza zgodovinskega obdobja imenuje *dvoletje odstopanj od doseženega*, konzervativno ali črno dvoletje. Že leta 1932 je bil izveden poskus državnega udara proti republiki, tako imenovana *Sanjurjada*,³ vendar je Azañeva vlada poskus zadušila, ker jo je obveščevalna služba o nameri dela vojske pravočasno obvestila. Že desetletja je bil Azaña eden glavnih zagovornikov republike, kot so bili to že od leta 1930 Ortega y Gasset, Marañón in Pérez de Ayala. Z znamenito izjavo, da Španija ni več katoliška,⁴ si je nakopal nenaklonjenost širokih slojev španske družbe, ki je bila še vedno preveč tradicionalna in tradicionalistična, da bi lahko sprejela tako jakobinsko laicistično ustavo, kot je bila ustava iz leta 1931, katere tretji člen se je dobesedno glasil: »Španska država nima uradne veroizpovedi.«⁵ Te besede so samo prilile olja na ogenj, kajti le mesec dni po razglasitvi republike so zagoreli samostani.

Versko vprašanje je bilo zelo zapleteno in nedvomno najbolj pereče, ko skušamo razumeti, zakaj so se duhovščina in najvišji družbeni sloji v Republiki počutili, kot da so potisnjeni v kot. Nova država pa je ta korak storila, ker je želela: ukiniti monopol Katoliške cerkve na področju izobraževanja, posledično ukiniti indoktrinacijo in modernizirati družbo z jasno ločitvijo Cerkve in države, kot je to storila velika vzornica Francija.

Drugo pereče vprašanje pa se je nanašalo na sicer staro zahtevo Katalonije po statutu o avtonomiji. Azañeva vlada je na to željo kaj kmalu odgovorila, saj so že novembra 1932 razpisali prve katalonske volitve v zgodovini v skladu s tako imenovanim *Statutom iz Nurije*, ki ga je sprejel španski parlament.

V razglasitvi, najprej katalonske republike 14. aprila 1931 in nato še katalonske države na začetku oktobra 1934, sta desnica in vojska prepoznali *separatizem* kot drugo veliko grožnjo tradiciji, v tem primeru sveti enotnosti Španije. Katalonskemu Statutu avtonomije je le za krajši čas sledila baskovska avtonomnost, ki bi ji sledila tudi galicijska, če ne bi prišlo do vojne.

³ General José Sanjurjo je kot Francisco Franco sodeloval v maroški vojni, kjer si je prislužil vzdevek lev Rifa. Vrhovno sodišče ga je zaradi vojaške vstaje obsodilo na smrtno kazen (24. 8. 1932), vendar je dan kasneje predsednik republike Niceto Alcalá-Zamora spremenil smrtno kazen v dosmrtno ječo. 27. avgusta je bil odpuščen iz vojske. Ob menjavi oblasti leta 1933 je bil pomiloščen, kljub temu da je imel Alcalá-Zamora velike pomisleke. Iz pregnanstva v Lizboni je koval zaroto proti Republiki in sodeloval v državnem udaru julija 1936. Tri dni kasneje je umrl v letalski nesreči.

⁴ *El Sol*, 14. 10. 1931.

⁵ Naj opozorim na nasprotje med odkritim laicizmom republikanske ustave, ki je bila sprejeta dva meseca po tem, ko je Azaña izrekel omenjeno izjavo v parlamentu, in brezkonfesionalnost ustave iz leta 1978, ki isto zadevo pojasnjuje kar v treh odstavkih 16. člena: »16.1. Posameznikom in skupnostim je zagotovljena ideološka in verska svoboda ter svoboda bogoslužja [...] pri tem je edina dopustna omejitev ta, ki je potrebna za ohranitev javnega reda, ki ga ščiti zakon. 16.2. Nihče se ni dolžan opredeliti glede svojega ideološkega, verskega ali drugih prepričanj. 16.3. Nobena veroizpoved ni državna. Javni organi upoštevajo verska prepričanja španske družbe in zato posledično sodelujejo s Katoliško cerkvijo in drugimi veroizpovedmi.«

Na tretjem mestu je družbeno vprašanje, morda najpomembnejše, ki je v obdobju vedno slabšega položaja svetovnega gospodarstva postajalo vedno bolj pereče. Kmetje, dninarji, industrijski delavci in drugi, zgodovinsko marginalizirani delavci, so zelo veliko pričakovali od Druge republike, njihova pričakovanja pa so se razblinjala sorazmerno z rastjo krize. Eksplozivnost nekaterih dogodkov, kot je bilo nasilje v Casas Viejas,⁶ je globoko načelo zaupanje in zamajalo predvsem republikansko-socialistično koalicijo, ki jo je vodil Manuel Azaña v njeni prvi, zmerni fazi. Vlado sta napadali tako desnica kot levica, kar je prispevalo k volilnemu polomu levice novembra 1933. Ko je prišla na oblast Španska konfederacija avtonomnega desničarskega krila (CEDA, *Confederación Española de Derechas Autónomas*), pa ta ni imela nikakršnega predsodka, da ne bi izvedla eno najbolj krvavih represij proti neki revoluciji, kar jih je poznala Evropa: zatrtje revolucije v Asturiasu leta 1934. Dogodek so dramatično poimenovali kar *Rdeči oktober*. Tam so uporabili špansko vojsko iz Afrike, posebne enote kolonizacije, kjer je imel Franco priložnost pokazati svoje cennjene vojaške vrline, ki jih Preston imenuje *ledena krutost* (*gélida crueldad*). Njegova strategija je bila zelo premišljena:

Osrednji simbol vrednot desnice, ki jim je bil zvest, je bila rekonkvista Španije iz arabskih rok. Ker je dvomil, da bodo rekruti, ki so prihajali iz delavskega razreda, pripravljeni streljati na španske delavce, in ker ni želel prispevati k širitvi revolucije, kar bi se najbrž zgodilo, če bi uporabil vojake iz garnizij, ki so se nahajale na polotoku, saj bi jih oslabil, je brez predsodkov pripeljal maroške plačance, da so se borili v Asturiasu, edinem delu Španije, kjer polmesec nikoli ni zavladal. Prav nič protislovno se mu ni zdelo uporabiti Maročanov, enostavno zato, ker je obravnaval levičarske delavce z enakim ravnim zaničevanjem kot plemena Rifa. »Ta vojna je vojna za meje«, je komentiral dogodka nekemu novinarju, »in fronte so socializem, komunizem in vse možne oblike, ki napadajo civilizacijo, da bi jo nadomestile z barbarstvom«.⁷

Treba je bilo napasti republikanske vrednote, ki so po prepričanju ultradesne ideologije grozile *civilizaciji*, pa čeprav so bile, kot je bilo moč videti, njihove metode celo bolj okrutne od tistih, značilnih za domnevno *barbarstvo*, ki so ga želeli preprečiti. Pri tem je bilo ključno brezčutno delovanje frankistov, za kar je bil Franco (in ostali) nedvomno izurjen v času vojaškega usposabljanja v maroški vojni, zaradi česar je lahko asturijske rudarje, sonarodnjake, oropal njihovega statusa rojakov in jih obravnaval kot tujce ali dejansko protišpanske elemente ter jih zato kruto zatrl z

⁶ Dne 9. januarja 1933 je prišlo v španskih glavnih mestih do upora anarhistov. Ta je v Barceloni doživel polom in na drugih vzhodnih območjih pravzaprav ni dosegel svojih ciljev, ker je bil hitro zatrt. V Andaluziji je bil intenzivnejši, predvsem v Utreri (Sevilli), pokrajini Cádiza, kjer je nekaj dni kasneje nasilje zahtevalo največ žrtev. V Casas Viejas, blizu mesta Medina Sidonia, so anarhisti do smrti ranili narednika in gardista civilne garde. Odgovor vlade je bila usmrnitev petindvajsetih kmetov. Izgredi policije so povzročili velik družbeni pretres in zadali hud udarec ugledu predsednika Manuela Azaña. – *Atlas cronológico de la Historia de España* (Madrid: Real Academia de la Historia / SM, 2008), 344.

⁷ Paul Preston, *Franco* (Barcelona: Grijalbo, 1994), 138.

vojaki, ki so se bili v gorovju Rifa navajeni boriti do smrti. Pet let kasneje, leta 1939, si je Kavdiljo za svojo osebno stražo ali *de corps* izbral eksotične jezdece »Mavrske garde« in tako svojim najbolj reprezentativnim potovanjem v Rolls Roycu dal pridih orientalskega paše, v skladu s tiranijo, ki je celotno Španijo obarvala s krvjo, saj se je znebil vsakega nasprotnika kot tudi samega Joséja Antonia Prima de Riverre, ki so ga najprej zanikali, nato poveličevali. Neizprosno zatrtje asturijske revolucije z vojniki iz Maroka je bil precedans, kajti med vojaškimi vstajniki leta 1936 so pomembno vlogo ponovno odigrali t. i. *afrikanisti*, vojniki, ki so si kariero ustvarili predvsem med španskimi kolonialnimi vojaškimi silami v današnjem Maroku. Tako Millán Astray, ki je leta 1920 ustanovil španski »Tujski regiment« (kasneje poimenovan Legija⁸), kot številni drugi vojniki, ki so podprli izbruh državljanske vojne (Franco, Cabanellas, Sanjurjo, Queipo de Llano in Mola), so se v dvajsetih letih⁹ bojevali v takratnem španskem protektoratu Maroku. Sloveli so po svoji prekomerni ambicioznosti in bili so obsedeni z junaštvom.

Dejansko je bil *afrikanizem*, ki so ga takrat razumeli kot »uveljavitev modernih idej nad barbarstvom, ki prevladuje v Afriki«,¹⁰ povezovalni element med člani novonastale kaste ali klana, saj so imeli skupno izkušnjo boja v Maroku. Njihovi odnosi so si bili tako blizu, da je šlo pravzaprav za napol družinske ali skoraj plemenske odnose. Pomembno so vplivali na izbruh državljanske vojne in imeli so celo pomembnejšo vlogo kot italijanski fašizem ali nacizem, kot je poudaril Nerín.¹¹ Tako državni udar 17. in 18. julija 1936 ni bil samo začetek vojne, pač pa predvsem vrh dolgoletne konspiracije proti temu, kar so imeli za izdajo naroda. Zato ne preseneča, da so del Španije, kjer so zmagali vojaški vstajniki proti Drugi republiki, hitro poimenovali *nacionalni tabor*.

Prikaz vojaške vstaje kot odrešitve

Zaradi opisane vloge t. i. *afrikanistov* bolje razumemo, zakaj se je vojaška vstaja začela prav v severni Afriki, v Melilli, popoldan 17. julija 1936. Sprožil jo je uboj opozicijskega poslanca Joséja Calva Sotele (13. julija) kot odgovor na uboj, ki se je

⁸ V Špansko legijo so bili vključeni pretežno Španci (za razliko od francoske *Légion Étrangère*, v vrstah katere so bili predvsem tujci). Vanjo so se vključevali zaradi avanturizma in dobrega zaslužka. Bojevali so se zunaj polotoškega ozemlja in so bežno spominjali na profil drugorazrednih konkvistadorjev, ki so v 16. st. odhajali v Ameriko. *Legionarji* so kmalu zasloveli kot eden najstrašnejših delov španske vojske, ker je bilo zanje značilno navdušenje nad temačnostjo, ko so se v dokaz svoje požrtvovalnosti, poguma in močnatosti bahavo spogledovali z nevarnostjo. To ponazarja tudi naslov njihove najbolj znane pesmi: *Moja nevesta je smrt*.

⁹ Gustau Nerín, *La guerra que vino de África* (Barcelona: Crítica, 2005), 27.

¹⁰ Obča ilustrirana enciklopedija »Espasa« (*Enciclopedia Universal Ilustrada »Espasa«*), ki jo navaja Nerín, *La guerra*, 24. Navaja tudi *Moderni španski slovar* (*Diccionario del Español Actual*), ki vsebuje tudi opredelitev termina: »vodja ali častnik, ki se je izuril v operacijah v Afriki« v jasnem nasprotju z opredelitvijo slovarja Španske kraljeve akademije (*DRAE*), ki pravi: »Oseba, ki se ukvarja s študijem in razvojem zadev, ki se nanašajo na Afriko«; ali v slovarju Inštituta za katalonske študije (*Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*): »Zagovornik kulturnih vrednot in interesov Afričanov, predvsem črnih Afričanov«.

¹¹ Nerín, *La guerra*, 27.

zgodil dan pred tem, ko je bil umorjen pripadnik socialističnih milic José Castillo, ki so ga po mnenju Gibsona (1986) ubili karlisti, medtem ko Preston (1986) meni, da so ga ubili falangisti. Na obeh pogrebih, ki sta potekala skoraj istočasno, je prišlo do hudih spopadov in bilo je veliko ranjenih. Izmenjava političnega nasilja med obema taboroma, ki je potekala že od pete obletnice Republike, je postajala vedno hujša. Kdo je odgovoren za začetek vojne, pa zgodovinarji niso enotni. Kdo nosi večjo odgovornost, republikanci ali frankisti, se sprašuje Trapiello, čigar odgovor je jasen: nihče si ni želel liberalne, zmerne in laične Španije, ker je prišel čas za Španijo, ki je morala biti ne republikanska in demokratična, pač pa fašistična ali komunistična.¹² Prva smrtna žrtev vojne je bila prav Tretja Španija, ki je v delu *Upor množic (La rebelión de las masas)* Ortege y Gasseta oznanila, da sta jo obe skrajnosti ugrabili. S sociološkega vidika je treba pojasniti, da se je tisto pomlad in poletje leta 1936 prebivalstvo razdelilo in polariziralo na dva povsem enaka dela. Lahko bi rekli, da gre za fenomen obejestranske odtujitve, kar je onemogočalo kakršnokoli vmesno držo ali držo zmerne nevtralnosti. Ozračje v obeh taborih se je naelektrilo.¹³ Z mesiansko propagando pa so sovražnika satanizirali. Unamuno je raje govoril o skupnem samomoru kot o državljanškem spopadu.¹⁴ Zaradi te kolektivne histerije so lahko človeka na ulici napadli zgolj zato, ker je bil oblečen v obleko in je nosil kravato.¹⁵ Filozofa Ortega y Gasset, ki se je predano zavzemal za uvedbo republike,¹⁶ vendar je sčasoma postajal razočaran, ko je odkrival resne razpoke v njenem sistemu, so julija 1936, nekaj dni po vojaškem prevratu, na njegovem domu v Madridu obiskali nekateri njegovi študentje, oblečeni kot delavci, v modrih delovnih pajacih in z orožjem za pasom, goreče pripravljeni na antifašistični boj. K profesorju so prišli po moralno podporo. Podpisal naj bi sporočilo v podporo Republike. Ortega jih je zavrnil.¹⁷ Kasneje je pojasnil, da niti mrtev ne bi podpisal dokumenta ob prisotnosti orožja. Prav te vmesne drže okoliščine državljanške vojne niso dopuščale. Ortega je, preden je resno zbolel, nazadnje podpisal podoben dokument in kmalu zatem odšel iz Španije. Bil je vidno postaran in ni prav dobro vedel, katera stran bi ga lahko dala ubiti.¹⁸

Enrique Pla y Deniel, takratni škof Salamanke in kasneje nadškof Toleda, je v svojem pastoralnem pismu *Obe mesti (Las dos ciudades)* z dne 30. septembra 1936,

¹² Andrés Trapiello, *Las armas y las letras. Literatura y guerra civil (1936-1939)* (Barcelona: Destino, 2011), 43.

¹³ Veliko avtorjev uporablja metaforo naelektrjenosti, na primer tudi Trapiello, *ibid.*, 46: »Ozračje je postajalo naelektrjeno.«

¹⁴ Vojna se je šele dobro začela, ko je Unamuno že postavil točno diagnozo te hude bolezni: »Ne borijo se eni Španci proti drugim Špancem (ne obstaja anti-Španija), pač pa se bori celotna Španija, ena, proti sami sebi. Skupinski samomor.« Kot da bi Unamuno govoril o svoji lastni družini. Dva njegova otroka sta se borila v republikanskih rovih, on pa na strani nacionalistov. – *Ibid.*, 53.

¹⁵ Raymond Carr, *España 1808 – 1975* (Barcelona: Ariel, 2007), 628.

¹⁶ V svojem slavnem članku »Napaka Berenguer« (*El Sol*, 15. 11. 1930) je izjavil, da je treba uničiti monarhijo - Španci, vaša država ne obstaja! Zgradite novo! Delenda est Monarchia, februarja 1931 pa je skupaj z Gregorijem Marañoanom in Ramónom Pérezom de Ayalo ustanovil Skupino v službi Republike (*Agrupación al Servicio de la República*).

¹⁷ Jordi Gracia, *José Ortega y Gasset* (Madrid: Taurus, 2014), 513.

¹⁸ *Ibid.*, 518.

katerega navdih je bil Sveti Avguštin, blagoslovil državni udar in spopad kot pravično vojno, ki jo je označil za *križarsko*. Malo pred tem je med napredovanjem frankistov prišlo do enega najbolj črnih dogodkov, krvavega pokola v Badajozu (poleti leta 1936). Tam so maroški vojaki v areni za bikoborbe ustrelili na tisoče nedolžnih civilistov in tako ponovili barbarstvo iz leta 1934 v Asturiasu. To je bil povračilni ukrep za zaostritev republikanske protiofenzive, saj je ta pomenila hladni tuš za začetni Frankov optimizem,¹⁹ kajti načrtoval je, da bo zavladal večjemu delu polotoka v nekaj dneh ali tednih. Takrat, konec poletja leta 1936, pa je uvidel, da lahko boj traja še mesece, celo leta.²⁰ Februarja 1937 je ponovno prišlo do klanja, ko so frankisti z italijansko pomočjo z morja in po zraku kruto napadli prebivalstvo Malage, ki je po obalni cesti bežalo proti vzhodu. Število civilnih žrtev je bilo najmanj dvakrat višje kot v Badajozu, če se opremo na Prestonove izračune.²¹ Kasneje pa je Legija Condor bombardirala še Gerniko, kar je bilo v očeh celotne mednarodne javnosti povsem nesprejemljivo. Če se vrnemo k zagovoru vojne kot sodobne *križarske vojne*, se je omenjeno pastoralno pismo pojavilo v kontekstu prvih velikih množičnih in nediskriminatornih pobojev prebivalstva, ki bi jih danes označili kot zločine proti človeštvu. Španska Cerkev, se je v tem velikem krvavem vrtilincu sistematično postavila na stran krvnikov, razen v Baskiji, ker je razumela baskovski nacionalizem in je bila blizu ljudem, razen tega pa je v svojih govorih zmanjševala pomen pobojev. Zaradi tega je imela težave z Vatikanom, ki je bil pod pritiskom jeznega svetovnega javnega mnenja.²² Z besedami Hilari Raguer:

[...] if the creation or re-establishing of this Confessional State required the launching of a Civil War, then a Civil War would be launched. It would not be for the first time; this would be for the fourth time. In most of the contemporary nations that were by then constitutional monarchies or democratic republics, a reasonable balance between Church and State had been reached, but in comparison to them Spain was like a distant galaxy.²³

¹⁹ Preston, *Franco*, 211.

²⁰ V intervjuju, ki ga je Franco dal konec julija severnoameriškemu novinarju Jayu Allenu v Teuanu, je na vprašanje, koliko časa bo še trajalo pobijanje, odgovoril, da bo napredoval proti Madridu, dokler ga ne zavzame, in bo tako za vsako ceno rešil Španijo pred marksizmom [...] Allen ga je nato vprašal: »Ali to pomeni, da boste morali pobiti pol Španije?« Franco je z nasmeškom odgovoril: »Ponavljam, za kakršnokoli ceno«. Objavljeno v: *The News Chronicle* (od 29. julija do 1. avgusta 1936), cit. po: Preston, *Franco*, 196–97.

²¹ Tako nacionalisti kot Italijani so bili neusmiljeni. Mednarodni protesti niso bili tako močni kot v primeru poboja v Badajozu, ker je Franco ukazal, da ne sme noben vojni dopisnik vstopiti v Malago. Po bitki sta Queipo de Llano in Roatta poslala še motorizirano kolono, da je sledila tistim, ki so zapustili mesto in bežali po obalni cesti. Samo prvi teden so v samem mestu ustrelili skoraj štiri tisoč republikancev in množični poboji so se vrstili še mesece. Na tiste, ki so bežali iz Malage, so z morja streljali z minometi, iz zraka pa z mitraljezi in bombami. – Preston, *Franco*, 274.

²² Hilari Raguer, *The Catholic Church and the Spanish Civil War* (London, New York: Routledge, 2007), 228–30.

²³ *Ibid.*, 20.

Španska cerkev je bila torej »oddaljena galaksija« tudi v očeh Vatikana, ki je vendarle od svojega prvega Koncila leta 1869/70 v številnih zadevah sramežljivo zavzel stališče modernizacije in prilagajanja. Pokazali bomo, da ta oddaljenost, ki pravzaprav pomeni nasprotovanje temu, da bi se Cerkev ločila od države, s svojim estetskim in propagandističnim idealom seže v sam srednji vek.

Simbolična remedievalizacija in zgodovinski mit kot legitimacija nove države

Zagovorniki državnega udara in invazijske ter očiščevalne vojne, ki se je spreverila v dolgotrajno in krvavo ideološko *čistko*, so v svojem diskurzu trdili, da se želijo ponovno približati zahodu. Koncept *čistke* je soroden dejanjem *čistk*, ki so jih nacisti izvajali v Nemčiji od leta 1933 dalje. Vzporedno je frankizem dejansko uvedel še prakso remedievalizacije v vojaškem spopadu, v katerem je odkrival vzporednice z bojem med kristjani in muslimani v času rekonkviste. Kljub odporu Madrida, ki se je strnil v bran mesta pod sloganom *No pasarán* in so ga frankisti podcenjevali, ter obetom, da bo osvajalska vojna trajala dolgo in se bila ped za pedjo, pučisti niso želeli odlašati z organizacijo nove države.²⁴ Zato so uvedli vrsto simbolov, ki so odražali ideale vojaškega prevrata in so jih samopoimenovali *Vstajenje Španije*.²⁵ Med simboli, ki jih je posvojila nova totalitarna država, je bilo tudi mesto. Samo teden dni po državnem udaru so 24. julija 1936 pučisti razglasili mesto Burgos za glavno mesto oziroma generalštab nacionalističnih operacij. Burgos je postal sedež Zveze nacionalne obrambe (*Junta de Defensa Nacional*), ki je 29. septembra 1936 predala Francu vodenje države, malo preden so ga razglasili za *generalísima* in predsednika. V Burgosu so mu v ta namen 1. oktobra pripravili tudi razkošno vojaško parado. Ta datum je bil nato v obdobju diktature uradni nacionalni praznik (oponašanje režimov Osi), znan kot *Kavdiljev dan* (*Día del Caudillo*).

Izbor Burgosa kot prestolnice nikakor bil naključen. Mesto, znano pod imenom *Glava Kastilje*, priključje spomine ne samo na rojstvo Kastiljske grofije in kastiljščine kot jezika, temveč predvsem na rekonkvisto s Cidom. Tukaj ne gre za zgodovinsko osebo, o kateri vemo zelo malo, ampak bolj za literarno osebo, znano iz legende o Cidu Campeadorju, ki je bolje kot kdorkoli posebljal figuro na konju, Jakoba, »ubijalca Mavrov« (*Santiago »Matamoros«*). Tako je na izbor Burgosa vplivala preiščljena namera, da bi vzpostavili tisočletne paralelizme, ki bi lahko mitično upravičili vojaški prevrat. Zanimivo je, da Burgos šele od leta 2008 uradno ni več *Prestolnica križarske vojne* – naslov, je mestu podelil Franko leta 1961.²⁶

Vojaški vstajniki so za svojo vzeli rdečerumeno zastavo, ki jo je konec 18. stoletja uvedel Karel III. Burbonski, in izkopal bojno sekuro proti *pofrancozeni* republikanski tribarvni zastavi, rdeči, rumeni in vijolični, ki je bila uzakonjena z republikansko

²⁴ Carr, *España*, 643.

²⁵ Cristina Gómez Cuesta, »La construcción de la memoria franquista (1939–1959): Mártires, mitos y conmemoraciones.« *Studia Historica, Historia Contemporánea*, št. 25 (2007), 87–123, tu 90.

²⁶ *Diario de León*, 12. 2. 2008.

ustavo leta 1931.²⁷ Vsekakor pa je novi grb, ki so ga sprejeli kasneje, odražal skoraj programsko neoimperialistične ideale, ki jih je s silo vsiljeval frankistični režim. S tem je ponovno obudil simbole kraljev, sklicujoč se na zgodovinsko obdobje Zlate dobe, ki je bilo za frankistični patriotizem eno najodličnejših in vrednih posnemanja. Po Zlati dobi je »režim hrepenel, ker mu je predstavljal zgodovinski skupek slave in junaštev, za katerega dediča se je imel frankizem«. ²⁸ Civilno ali zidno republikansko krono je zamenjala kraljeva in grb je uokvirjal velik orel Svetega Janeza. Enak orel je bil na grbu katoliških kraljev, ker je bila Izabela Kastiljska zvesta častilka Svetega Janeza Evangelista. Pučisti so kazali jasen namen ponovne katolizacije in konfesionalnosti, obenem pa so povezovali državni udar z začetkom novega obdobja: ponovnega rojstva imperialne Španije. Dodali so še jarem in puščice, emblema Izabele in Ferdinanda, ter gordijski voz, ki ga je katoliški kralj prevzel od epizode z Aleksandrom Velikim. In nazadnje, na grbu so bile zapisane besede *Ena, Velika, Svobodna*, ki so bile edini povsem nov falangistični element.²⁹ Za Prestona je falangistični simbol jarma in puščic, enako kot svastike ali *fascas*, preplet starega z modernim. Falangistična osnova je več kot očitna. Rafael Sánchez Mazas je leta 1927 napisal:

Nikoli nismo imeli boljšega grba. S svojim snopom puščic in arhaičnim jermenom je spominjal na domovino, »bogato z žetvami in heroji«, kot je sanjal Vergilij [...] V delih in dnevih Španije, v mladosti imperija, tu so simboli [...] ³⁰

Podobno Ernesto Giménez Caballero, tudi falangist, leta 1932:

Za Španijo je butara s sekuro obstajala, še preden jo je v svoj klobuk zapičil neki Ítalo Balbo. V svoj grb sta jo vključila naša katoliška kralja. [...] Ne potrebujemo sposojenih simbolov. Mi smo bili narod še pred novo in ponosno Italijo in prepotentno Nemčijo. Ena mala razlika štirih stoletij!³¹

Teoretiki režima so skušali razviti lasten koncept Führerja, tako imenovano »teorijo kavdiljizma«, ki se je ujemala z doktrino nemške NSDAP.³² Parlamentarno demokracijo in pravno državo so zavračali kot obsojanja vredna simptoma liberalnega obdobja.³³ Pogledjmo si naslednji primer pisateljice Marie Zambrano:

²⁷ Tribarnost seveda izvira iz Francoske Republike, republike par excellence. Vijolično barvo pa razlagajo z revolucijo astiljskih *comunerosov*, ki so menili, da so Karel V. in Burgundci vsiljivci in so za kraljico zahtevali Ivano v letih 1520–1522.

²⁸ Zira Box Varela, »La fundación de un régimen. La construcción simbólica del franquismo« (doktorska disertacija, Universidad Complutense Madrid, 2008), 308.

²⁹ Ibid., 309.

³⁰ Ian Gibson, *En busca de José Antonio* (Madrid: Aguilar, 2008), 39.

³¹ Ernesto Giménez Caballero, *Genio de España. Exaltaciones a una resurrección nacional. Y del mundo* (Barcelona: Ediciones Jerarquía, 1939), navedeno v: Gibson, *En busca de José Antonio*, 38.

³² Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei.

³³ Preston, *Franco*, 362.

Večkrat je bilo v kratkem času rečeno, da je liberalizem zastarel, da je njegov čas minil. Vendar v Zgodovini, v kulturnem življenju, ali samo v življenju, ne mine nič, da ne bi bilo ožeto v svoji zrelosti. V Zgodovini vse pusti svoj sok – velika pivka nektarja.

Kaj nam bo ostalo od liberalizma? Kaj bo kot pogašen pepel padlo z njenega velikega kresa? Raketa poleti v noč, za trenutek razsvetli zabavo in nato brez sledi pade; simbol sterilne lepote.³⁴

V nasprotju z mlado Marío Zambrano, ki je te vrstice napisala leta 1930 v skeptičnem tonu, sovražnik ni izbiral. Reakcionisti, karlisti, falangisti ali nacionalistični katoliki niso niti za trenutek podvomili vase, ne v svoje božje in odrešilno poslanstvo, ko so v svojem razumevanju sveta poveličevali smrt, pohabljenje in žalovanje. Tako vsaj ga je razumel Unamuno, ko je resno spravil v nevarnost svoje življenje, rekoč:

Ravnokar sem slišal nekrofilen in brezsmiselen krik Naj živi smrt! [...] General Millán Astray je invalid [...] Vojni invalid. Tudi Cervantes je bil. Vendar skrajnosti ne postavljajo pravil. Na žalost je danes v Španiji preveč invalidov. In če nam Bog ne bo pomagal, jih bo kmalu še več. Zabolj me ob misli, da lahko general Millán Astray določa pravila psihologije množic. Invalid, ki mu manjka Cervantesova duhovna veličina, možatost in celovitost človeka (ne superčloveka) kljub temu, da je bil pohabljenec. Dejal sem, da gre za invalida, ki mu manjka duhovna superiornost, zato začuti olajšanje, ko vidi, kako se okoli njega povečuje število pohabljenec. [...] Millán Astray bi si želel ustvariti novo Španijo po svoji podobi. Zato bi si želel videti pohabljeno Španijo, kot je to nezavedno tudi povedal.³⁵

Covadonga in poveličevanje srednjeveškega mita: rekonkviste

Box Varela pojasnjuje:

Vojne okoliščine ob prvem praznovanju Kavdiljevega dneva so vstajnikom na pladnju prinesle nepričakovani dogodek: osvojitev Covadonge in s tem oblast nad ozemljem na severu. Sovpadanje tega dogodka z novim praznikom je pomenilo, da je bil slavljenec božji človek. Naključje, da je Kavdiljo na svoj dan lahko Domovini »podaril najlepše in najbolj dostojanstveno darilo imperialistične križarske vojne«, simbolično asturijsko sve-tišče, zibelko rekonkviste, je bil lahko samo dokaz več, da je bil Franco izbranec, dober in genialen človek, ki je vladal Španiji po božji volji.³⁶

Kateri simbol bi bil ob Cidu, ki je predstavljal Francov *alter ego*, lahko sploh

³⁴ María Zambrano, *Horizonte del liberalismo* (Madrid: Ediciones Morata, 1996), 237.

³⁵ Besede Miguela de Unamuna v auditoriju Univerze v Salamanki, 12. oktobra 1936 (Dan rase ali španskosti) pred Carmen Polo, Francovo ženo, škofom mesta (Pla y Deniel), rektorjem, falangisti, politiki, legionarji, profesorji etc. Krik generala Millana Astraya v odgovor na povedeno je več kot znan: »Smrt inteligenci«. Navedeno v: Trapiello, *Las armas y las letras*, 56.

³⁶ Box Varela, *La fundación de un régimen*, 235.

boljši od Covadonge, da bi puč ali križarska vojna lahko postala še eno veliko junaštvo v prisiljeni zgodovinski kontinuiteti? Bitka pri Covadongi leta 722 ni bila zelo pomembna, ker je bil to manjši spopad kralja-pastirja Pelaya.³⁷ Kljub temu je nesporno, da je Covadonga skozi proces mitifikacije postala emblematicni kraj, kjer se je začela rekonkvista. To je razumljivo, saj se je bilo v 19. stoletju treba opreti na tovrstne romantične zgodbe, ki so bile osnova nacionalizmu po okusu akademskih krogov, vedno nagnjenih k dobesednemu interpretiranju netočnih pozno srednjeveških kronik. Kakorkoli že, ponovno je mit in ne dolgočasna zgodovinska natančnost dal krila delirantnemu frankističnemu megalomanstvu, kar se odraža tudi v jeziku, polnem najbolj romantičnih nacional-historicizmov. Dopisnik časnika ABC Antonio Olmedo je, ko so frankisti iztrgali sveto jamo (katoliško svetišče Santa Cueva de Covadonga) iz rok *rdečih* Asturijcev, zapisal:

[...] Včeraj je španska vojska vzdignila svojo častito krvavo in bojno zastavo nad branik rekonkviste. [...] Zmagovalni napadalci nepriljudene in do zdaj neosvojljive gore [...] so iskali boljševidnega vodjo, ki je obljubil, da bo ponovil Pelayevo junaško dejanje, vendar ga ni bilo, Francovi vojaki ga niso našli. Našli niso niti [...] komunistične horde. Povsem razumljivo je, da so zbežali. Nimajo tistega bistvenega, da bi lahko ponovili junaštvo Kralja pastirja: vere.

Rdečim Asturijcem bi morala zadostovati učna ura iz Covadonge, da bi položili orožje, vendar temu ne bo tako, ker Moskva svojih mrtvih lakajev ne objokuje. [...] V Covadongi, kjer je Pelayo začel rekonkvisto, bi se lahko končala osvoboditev Asturiasa. [...] zdaj gre tudi za izpolnitev naloge rekonkviste [...] Covadonga je bila zavzeta ravno na Kavdiljev dan. Slovestnost slovesnosti. To vojno smo z razlogom vedno imenovali vojno simbolov.³⁸

»Vojna simbolov« je zahtevala na tisoče smrtnih žrtev,³⁹ kot, na primer, v bitki pri Jarami,⁴⁰ številne begunce, ljudi, ki so zbežali iz svojih domov, ujetnike in talce.⁴¹ Simbolizem je z meseci nedvomno še naraščal in se povezoval z najbolj vidnimi tragedijami, dokler ni dosegel nepredvidljive dimenzije kolektivne katarze, katarze krvi, lakote ter opustošenja, ki jo je spretno dirigiral totalitarni režim. Kot pravi García Cárcel:

³⁷ *Atlas cronológico de la Historia de España*, 55.

³⁸ *ABC de Sevilla*, 2. 10. 1937, 11.

³⁹ Glede frankistične represije gl.: *La Gran represión: los años de plomo de la posguerra (1939–1948)* (Barcelona: Flor de Viento, 2009). *Historia política, 1875–1939* (Madrid: Ediciones Istmo, S.A., 2002), 388–292. O represiji republikancev piše, med drugimi, katoliški klasik Antonio Montero Moreno, *Historia de la persecución religiosa en España* (Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1998).

⁴⁰ Bilo je 15000 mrtvih, od teh devet tisoč republikancev. – *Atlas cronológico de la Historia de España*, 352.

⁴¹ Carr, *España*, 648, navaja Documents of German Foreign Policy, št. 586, in pravi, »začetne represije so izvajali falangisti, stare desničarske skupine ipd. Kasneje pa so represijo izvajala sodišča. Tudi na republikanski strani je bil viden prehod od spontane do organizirane represije«.

Frankizem je napisal uradno zgodovino Španije, ki jo je Stanley G. Payne krstil kot »Veliko zgodbo«: zmes med starimi identitetnimi romanskimi, gotskimi in indijanskimi referencami z referencami spomina celo na muslimanstvo, primerno prilagojeno takratnemu »marokizmu«. Bili so obsedeni s presejanjem pomena muslimanske Španije, špansko-arabskega bratstva, da bi pokazali sposobnost vplivanja španskega na muslimansko in ne obratno. Španski arabizem je vsekakor zelo pripomogel pri tej operaciji nacionalistične ponovne oborožitve. Velika zgodba je bila predvsem izvajanje eklekticizma glede na korenine identitete.⁴²

Po drugi strani so bila za psihološko ofenzivo s premišljeno logiko smrti in vstajenja ključnega pomena frankistična bombardiranja s kruhom (npr. na Madrid, Barcelono, Alicante, Palamós, Mahón in Pollenzo) oktobra 1938, ko so letala, celo letala Legije Condor, na izčrpano in sestradano prebivalstvo republikanskih mest metala vreče kruha, in celo cigarete, da bi jih demoralizirala in skušala tako doseči kapitulacijo njihove vojske.⁴³

Sklep

Frankistična država je svoj ideološki naboj črpala v falangizmu in nacionalsindikalizmu, ki ga je ustanovil José Antonio Primo de Rivera skupaj z nacionalističnimi katoliki in vojaki ali *requetéji* navarskega karlizma. Franco je leta 1937 izvedel še en prevrat, udar znotraj samega državnega udara, da bi zedinil raznolike težnje znotraj nacionalnega tabora. S samoudarom, ki je bil povezan tudi z dejstvom, da je po bombardiranju Gernike veliko katolikov začelo dvomiti o legitimnosti in svetosti frankističnega cilja, si je Franco zagotovil vso oblast ne samo nad novo državo, pač pa tudi nad novo, edino stranko, Špansko falango in JONS-om.⁴⁴ Navdihnil ga je Mussolinijev *Gran Consiglio Fascista*. Tako je aprila 1937 ustanovil Nacionalni svet FET-a⁴⁵ in JONS-a, enotno stranko falangistov in karlistov, ki je vladala Španiji celo po Francovi smrti, do prvih demokratičnih volitev leta 1977. S tako nakopičeno oblastjo je ofenziva nacionalistov prešla v fazo popolnega uničenja sovražnika.

Francó je ob vsej svoji mogoči in nemogoči oblasti tudi sam verjel v svoje božje poslanstvo. Po zavzetju Santanderja 25. julija 1937, na dan Jakoba, zavetnika Španije, je Franco izjavil, »da mu je apostol na svoj praznik podaril zmago«.⁴⁶ Novembra je z nekim francoskim novinarjem ponovno govoril o križarski vojni: »Ne gre za dr-

⁴² Stanley G. Payne, *España. Una historia única* (Madrid: Temas de hoy, 2008), v: Ricardo García Cárce, *La herencia del pasado. Las memorias históricas de España* (Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2011), 461.

⁴³ Josep María Solé i Sabaté in Joan Villarroya, *España en llamas. La guerra civil desde el aire* (Madrid: Temas de Hoy, 2003), 215, 217–20.

⁴⁴ Nacionalsindikalistične ofenzivne skupine (*Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista*), ki jih je leta 1934 ustanovil Ramiro Ledesma Ramos.

⁴⁵ Tradicionalistična španska falanga (*Falange Española Tradicionalista*), ki jo je oktobra 1933 ustanovil J. A. Primo de Rivera.

⁴⁶ Preston, *Franco*, 355.

žavljansko vojno, pač pa za Križarsko vojno ... Da, naša vojna je verska vojna. Mi, mi vsi, ki se bojujemo, kristjani in muslimani, smo božji vojaki in se ne bojujemo proti drugim ljudem, temveč proti ateizmu in materializmu«. ⁴⁷ Propagandna služba pod vodstvom Dionisia Ridrueja je meseca decembra pripravila uprizoritev v samostanu Santa María la Real de las Huelgas v Burgosu. Člani zgoraj omenjenega Nacionalnega sveta so v kostumih iz 16. st. in v spremstvu bobnov in kornetov paradirali po razkošnih samostonskih dvorinah in križnih hodnikih ter pred marmorno podobo Kristusa in praporjem zgodovinske bitke Navas de Tolosa (1212) prisegali zvestobo Francu. ⁴⁸

Ko je bilo aprila 1939 vojne konec, se je začelo težko povojno obdobje. Sledilo je tako imenovano *obdobje lakote*, ki se ga veliko še živečih spominja kot obdobja, ki je bilo hujše od same vojne. V tem posttravmatičnem kontekstu se je 20. novembra začela desetdnevna mrtvaška procesija z jasnimi srednjeveškimi potezami: preselitev ostankov Joséja Antonia Prime de Rivera iz Alicanteja v El Escorial. Pogrebni sprevod, ki je potoval čez opustošeno in črno Španijo, preplavljeno z bedo, med bolečimi ruševinami nedavne bombardiranja, je bil načrtovan tako, da bi se za vedno vtisnil v spomin prisotnih. Krsto so ob baklah dan in noč nosili na ramenih falangisti, prostovoljci, in niso je smeli nikoli spustiti na tla. Preston meni, da je šlo še za enega od številnih pogrebov, katerih namen je bil živo ohranjanje sovraštva, porojenega v državljanski vojni. ⁴⁹ Vsako menjavo nosačev so pozdravili strelji topov in zvonjenje zvonov v vseh španskih mestih in vaseh, spremljali so ga parajoči kriki *José Antonio, presente!* (*José Antonio, tukaj!*). Ceremonija je posnemala bolečo in žrtveno estetiko Velikega tedna, ki je bil z velikim zanosom ponovno uveden v novi, pred kratkim ponovno osvojeni katoliški Španiji. Srednjeveški ples kot podaljšanje vojaškega spopada. Po krvi in ognju pokora, bolečina in objokovanje. Vse je bilo makiavelistično premišljeno. Franco bi namreč lahko leta 1936 zamenjal Joséja Antonia Primo de Rivera, ko je bil zaprt v Alicanteju, za kakšnega pomembnega republikanskega zapornika na nacionalnem ozemlju, vendar tega ni storil. Je pa nato na grozljiv način manipuliral z ustanoviteljem španskega falangizma, z njegovim mučeništvom, z njegovo smrtjo in prisotnostjo njegovega duha. Leta 1959 je celo preselil njegove posmrtno ostanke iz El Escoriala v pravkar končano baziliko v Valle de los Caídos (Dolino padlih), ki se nahaja nedaleč stran od El Escoriala, kjer počivajo habsburžanski in burbonski kralji in kraljice, novo *ad hoc* kostnico, v kateri naj bi nekoč skupaj počivali vsi njegovi. Valle de los Caídos so s potom in solzami gradili tisoči republikanskih zapornikov pod neizmernim, 150 m visokim križem, največjim na svetu. Novembra 1975 so Franciscu Francu že na smrtni postelji umetno podaljšali agonijo, da bi njegova smrt sovpadla z datumom smrti José Antonija Prima de Rivere, ki je tudi preminil 20. novembra. Ta podobnost je groteskni dokaz pravega kulta smrti, ki ga je negoval režim. Danes se na ta dan še vedno v Valle de los Caídos zberejo najrazličnejši frankisti, fa-

⁴⁷ Ibid., 363.

⁴⁸ Ibid., 363–64.

⁴⁹ Ibid., 433.

langisti, karlisti in reakcionarji, da bi se brez najmanjšega političnega dvoma v vlogo mavzoleja poklonili svojima herojema.

María Zambrano iz Malage je iz filozofske perspektive v izgnanstvu leta 1958 opisala mučeništvo, ki so ga trpeli njeni sodobniki kot generacijsko žrtev, to pa je umestila v neizbežno žrtveniško zgodovinsko strukturo družbe. Zgodovina je tragedija, še bolj tragična je zgodovina Zahoda:⁵⁰

Kdor iz sebe naredi boga, se mora videti in se počutiti kot bog v odnosu do drugega, v drugem. In ker mu božja vrsta služi kot model, [...] zelo primitivna verska obdobja [...] zahtevajo žrtve, kajti samo s tem, da se dvigne nad žrtev ali nad skupino žrtev, si lahko nekdo, ki ni bog, ustvari iluzijo, da to je. [...] In ker nikoli ne more postati bog, so nenehno potrebne žrtve: brezštevne žrtve. To je trenutek, ko je zgodovina en sam pomnožen zločin: en sam zločin v neomejenem številu.⁵¹

To ni edina digresija Zambranove v zvezi z državljansko vojno in frankizmom. Leta 1967 je napisala svoje edino gledališko delo *Antigonin grob* (*La tumba de Antígona*), ki aktualizira mit in je močno prežeto z avtobiografskimi elementi. Zaradi izbire žanra, kot je tragedija, in s tematiziranjem španske državljanske vojne, je to dramsko delo eden od mejnikov ali nasprotje goreče retorike, ki je opravičevala križarsko vojno frankistov in španske katoliške cerkve; retorike, ki je bila živa vse do Francove smrti. Virginia Trueba pravi:

Državljska vojna je stvarni oder, na katerem Zambrano izreče svojo jasno obtožbo vseh oblik nasilja in totalitarizmov, vključno z nasiljem manipulatorskega jezika, s katerim oblastniki gradijo stvarnost in jo uzakonijo na način, da lahko potem opravičijo vsa svoja dejanja.⁵²

Zelo znano delo Viktorja Klempererja⁵³ je obravnavalo jezikovni vidik v tovrstnih režimih, ko je podrobno preučeval deformacijo nemškega jezika v letih nacionalsocializma; nedvomno je mogoče potegniti vzporednice s španščino, vendar z dvema razlikama. Prvič, frankizem je že imel na voljo španske in avtohtone vire, iz katerih je lahko črpal, ko je uveljavljal določen jezik in mite, ki so ustrezali, kot smo pokazali, tako zgodovinski kot verski tradiciji.⁵⁴ Drugič, jezikovna ideologizacija se v Španiji ni končala leta 1945 kot v Nemčiji, temveč je trajala do Francove smrti. Celo dlje, saj je razmah frankizma uspel ukoreniniti določene besede, njihove na novo podeljene pomene ali določene jezikovne fenomene, ki so se ohranili še po diktator-

⁵⁰ María Zambrano, *Persona y democracia* (Siruela: Anthropos, 2011), 403–43.

⁵¹ Ibid., 425–26.

⁵² Uvod v: María Zambrano, *La tumba de Antígona* (Madrid: Cátedra, 2012), 85.

⁵³ LTI – Notizbuch eines Philologen. Leipzig 1996.

⁵⁴ »Španija, ki je evangelizirala polovico sveta; Španija, gorjača za nevernike, luč Trenta, meč Rima, zibelka svetega Ignacija ...; to je naša veličina in enotnost, nimamo druge.« Marcelino Menéndez y Pelayo je zapisal te znane besede v epilogu dela *Historia de los heterodoxos españoles* (1880–1882).

jevi smrti. Ni bilo ostrega preloma, kot je bil to *Entnazifizierung* ali denacifikacija, kajti španska tranzicija v demokracijo je potekala ob sodelovanju s frankizmom, ki je bil takrat že bolj tehnokratski kot fašističen in naklonjen reformam, vendar pa je kot dediščina ali konceptualna lastnina prežemal konzervativne stranke in vladajoče sektorje španske družbe.

V okviru razprav, ki so se porodile v 21. stoletju v zvezi s tako imenovanim *zgodovinskim spominom* (*memoria histórica*) v času Aznarjeve in Zapaterove vlade, so se začele analizirati travme in medgeneracijski prenos spomina na vojno, tudi z vidika socialne psihologije.⁵⁵

Po drugi strani García Cárcel⁵⁶ v svojem delu kritizira zlorabo termina *memoria histórica* in predlaga uporabo besedne zveze v množini (s tem tudi pluralistično) *zgodovinski spomini* (*memorias históricas*), da bi poudaril, kako težko je poskusiti pisati o vzpostavljanju spomina za eno samo zgodovinsko obdobje, kot da v Španiji ne bi obstajalo še več kolektivnih travm in ne samo državljanska vojna.

Malo konfliktov kot ta usodna vojna lahko bolje ponazori dilemo med prometejskim in nezadržnim človeškim vzgibom, da bi izboljšal svoje življenjske pogoje v spreminjajočem se svetu in med nasilnim pobegom v srednjeveško in poenostavljeno preteklost, ravno zato, da bi nasprotovali tem človeškim vzgibom po spremembi in boljšem življenju, ki so se porajale celo stoletje.

Prevedla: Marija Uršula Geršak

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *ABC de Sevilla*, 2. 10. 1937, 11.
- *Diario de León*, 12. 2. 2008.
- *El Sol*, 15. 11. 1930.
- *El Sol*, 14. 10. 1931.

Literatura:

- Alonso Millán, Jesús. *La guerra total en España (1936–1939)*. Google Libros, 2013.
- *Atlas cronológico de la Historia de España*. Madrid: Real Academia de la Historia / SM, 2008.
- Box Varela, Zira. »La fundación de un régimen. La construcción simbólica del franquismo.« Doktorska disertacija, Universidad Complutense Madrid, 2008.
- Carr, Raymond. *España 1808–1975*. Barcelona: Ariel, 2007.
- García Cárcel, Ricardo. *La herencia del pasado. Las memorias históricas de España*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2011.
- Gibson, Ian. *En busca de José Antonio*. Madrid: Aguilar, 2008.

⁵⁵ Inmaculada Gómez Marín in José Antonio Hernández Jiménez, »Revisión de la Guerra Civil Española y la posguerra como fuente de traumas psicológicos desde un punto de vista transgeneracional,« *Revista electrónica de psicoterapia*, št. 5 (3) (oktober 2011): 473-91.

⁵⁶ Njegov esej *La herencia del pasado. Las memorias históricas de España* (Dediščina preteklosti. Zgodovinski spomini na Španijo) je bil leta 2012 nagrajen z nacionalno nagrado za zgodovino Premio Nacional de Historia 2012.

- Gómez Cuesta, Cristina. »La construcción de la memoria franquista (1939–1959): Mártires, mitos y conmemoraciones.« *Studia Historica, Historia Contemporánea*, št. 25 (2007): 87–123.
- Gómez Marín, Inmaculada in *Hernández Jiménez, José Antonio*. »Revisión de la Guerra Civil Española y la posguerra como fuente de traumas psicológicos desde un punto de vista transgeneracional.« *Revista electrónica de psicoterapia*, št. 5 (3), oktober 2011, str. 473–91.
- Gracia, Jordi. *José Ortega y Gasset*. Madrid: Taurus, 2014.
- *Historia política, 1875–1939*. Madrid: Ediciones Istmo, S.A., 2002.
- *La Gran represión: los años de plomo de la posguerra (1939–1948)*. Barcelona: Flor de Viento, 2009.
- Montero Moreno, Antonio. *Historia de la persecución religiosa en España*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1998.
- Nerín, Gustau. *La guerra que vino de África*. Barcelona: Crítica, 2005.
- Preston, Paul. *Franco*. Barcelona: Grijalbo, 1994.
- Ragner, Hilari. *The Catholic Church and the Spanish Civil War*. London, New York: Routledge, 2007.
- Solé i Sabaté, Josep María in Joan Villarroya. *España en llamas. La guerra civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003.
- Trapiello, Andrés. *Las armas y las letras. Literatura y guerra civil (1936–1939)*. Barcelona: Destino, 2011.
- Viñas, Ángel. »Franco y la subversión de la memoria.« V: *España en la memoria de tres generaciones. De la esperanza a la reparación*, ur. Julio Aróstegui. Madrid: Editorial Complutense y Fundación Largo Caballero, 2007.
- Zambrano, María. *Horizonte del liberalismo*. Madrid: Ediciones Morata, 1996.
- Zambrano, María. *La tumba de Antígona*. Madrid: Cátedra, 2012.
- Zambrano, María. *Persona y democracia*. Siruela: Anthropos, 2011.

Alejandro Rodríguez Díaz del Real

FRANCOIST UPRISING AS A REVIVAL OF THE RECONQUISTA: ANALYSIS OF
»REMEDIEVALISATION«

S U M M A R Y

The main reason for the military uprising of the conservative parts of the Spanish society, especially the military and the Catholic hierarchy, was their firm conviction that the introduction of the Republic would alter the essence of Spain. The Republicans saw it as the modernisation of Spain. With the constitution, adopted on 9 December 1931, they introduced the reforms which had a great economic, social and cultural importance (decentralisation of the state, agrarian reform, gender equality, dissolution of marriage, etc.). They wanted to bring Spain closer to its European neighbours, especially France. On the contrary, the landowning aristocracy, the prominent bourgeoisie, an important part of the peasant population, the Catholic hierarchy and the military saw these reforms as the introduction of communism. Therefore already in 1932 an attempt at a coup d'état against the Republic, the so-called Sanjurjada, was carried out. The question of the decentralisation of the state and introduction of autonomy for Catalonia, Basque Country and Galicia were among the pressing issues of Spain. The proclamation of the Catalan Republic on 14 April 1931 and then also the Catalan State in the beginning of October 1934 was seen by the right wing and the military as separatism and thus as a great menace to tradition, to the »sacred unity of Spain«. The central symbol of the right-wing values was the Reconquista of Spain – a struggle against the Arabs, the Muslims on the Iberian Peninsula. Therefore the attack against the Republican values – which, in the opinion of the ultra-rightist ideology, represented a threat to civilisation itself – was understood as an expression of the Reconquista. The Bishop of Salamanca and later the Archbishop of Toledo, Enrique Pla y Deniel, thus blessed the coup d'état in his pastoral letter inspired by Saint Augustin in the end of September 1936, and designated the conflict as a crusade. In 1936 the so-called africanistas – soldiers who had made their careers in the Spanish colonial military force in what is today Morocco – once again assumed an important role among the military rebels against the

»Republic«. As the rebels doubted that the recruits who came from the working class would be prepared to shoot at Spanish workers, they unscrupulously brought in Moroccan mercenaries. That explains why the military uprising against the legal and legitimate Spanish authorities started precisely in North Africa (in Melilla, in the afternoon of 17 July 1936). The defenders of the coup d'état and the invasive and cleansing war, which turned into a long and bloody ideological purge, claimed in their explanations that they wanted to approximate Spain to the West again. The concept of their purge was similar to the purges perpetrated by the Nazis in Germany after 1933. Simultaneously Francoism also introduced the practice of remedievalisation in the military conflict, which, in its opinion, resembled the battle between the Christians and the Muslims during the Reconquista. For example, General Franco as the leader of this »Reconquista« spoke to a French journalist in November 1937, and said the following about the crusade: »This is not a civil war, but a Crusade... Indeed, our war is a religious war. We, all of us, who are fighting, the Christians and the Muslims, are God's soldiers and we don't fight against other people, but against atheism and materialism.«

Peter Kovačič Peršin*

Kocbekovo Premišljevanje o Španiji

IZVLEČEK

Španska državljanska vojna je ideološka nasprotja v katoliškem taboru vsekakor zaostri. Klerikalna stran, posebno dnevnik Slovenec, ki je leta 1936 in 1937 tendenciozno pisal o španski državljanski vojni s posebnim poudarkom na obsodbi ljudskofrontnega povezovanja, je objavilo Kocbekovega esej razumela kot napad na svoja stališča. Kocbekov namen s Premišljevanjem pa je bil podati bolj uravnoteženo sliko španske tragedije, pri čemer se je seveda posluževal poročil španski republikani naklonjenih piscev iz zahodne Evrope.

Kocbekovo Premišljevanje je bilo osrednja kristalizacijska točka, ki je povzročila dokončen razkol katoliškega tabora pa tudi omogočila prebuditev levih političnih sil za skupen boj. Kristalizacijska točka pa je postalo predvsem zaradi militantnega odziva desnega katoliškega bloka, saj bi samo po sebi imelo le težo uravnotežujočega prikaza razmer v Španiji, ki jih je klerikalni tisk enostransko prikazoval. To pa kaže, kako so politične strasti na Slovenskem že nekaj let pred vojno dosegle vrelišče in možnosti za dialog in demokratični kompromis, ki bi Slovence poenotil v narodnoobrambni držbi, ni bilo več.

Ključne besede: španska državljanska vojna, politični katolicizem, korporativizem, fašizem, komunizem, revolucija, krščanski socializem, križarsko gibanje, Jugoslovanska strokovna zveza, Edvard Kocbek, Andrej Gosar, France Koblar

ABSTRACT

EDVARD KOCBEK'S 'REFLECTION' ON SPAIN

Due to the Spanish Civil War, the ideological conflicts in the Catholic circles became more distinct. The clerical part, particularly the Slovenec daily, which published biased articles on the Spanish Civil War in 1936 and 1937 with a special emphasis on condemning the rise of the popular front, understood the publication of Edvard Kocbek's essay as an attack on its views. Kocbek's purpose behind the Pondering was, however, to present a more balanced picture of the Spanish tragedy that was based on the reports by West European writers who favoured the Spanish republic.

The Pondering was the central crystallising point that led to the final split in the Catholic circles, while at the same time stirring the left-wing political groups to start fighting for a common goal. But the main reason that it became the central crystallising point was the militant response by the right-wing Catholic group; the essay in itself would have otherwise been only considered a balanced representation of the situation in Spain, which were presented one-sidedly by the clerical press. This shows that political tensions on the territory of today's Slovenia had already reached

their climax as early as a few years before the war, thus rendering a dialogue and a democratic compromise that could unite the Slovenians in a national defensive attitude impossible.

Keywords: Spanish Civil War, political Catholicism, corporativism, fascism, communism, revolution, Christian socialism, Crusades, Yugoslav Labour Association, Edvard Kocbek, Andrej Gosar, France Koblar

Uvod

Ko je Boris Pahor v predvojnem Trstu, potem ko je izstopil iz goriškega bogoslovja zaradi odpora do fašistične italijanske KC, prebral Kocbekovo *Premišljevanje o Španiji*,¹ je stopil na njegovo stran in mu ostal zvest do konca življenja. Takole se spominja: »Ko sem prebral njegovo *Premišljevanje o Španiji*, sem začutil sorodnost z njim, ker je nastopil proti fašizmu v Španiji. Pisal sem mu in mu poslal nekaj svojega za *Dejanje*. Od takrat sva bila povezana.«² Zato ima njegova ocena Kocbekovega eseja težo pričevanja. Iz osebne izkušnje fašističnega zatiranja je z veliko večjo občutljivostjo presojal tudi predvojne razmere na Slovenskem.

»Papež Pij XI. je izjavil, da je Mussolini poslanec božje previdnosti, ker je ustanovil vatiškansko državo. [...] Na žalost je Italija z vatikanskimi prelati vred oboževala Mussolinija. Zato ni čudno, da je tudi katoliška cerkev v Kraljevini Jugoslaviji s simpatijo gledala na fašizem. V tem smislu je bila ljubljanska Cerkev vatiškansko fašistična že pred vojno, še bolj med okupacijo. V tem smislu so bili razlogi za medvojni spopad z osvobodilnim bojem dani že prej, že v odnosu do španske državljanske vojne. Kocbek je na to opozoril že v svojem *Premišljevanju o Španiji* in s tem izzval razkol med katoliki.«³

V slovenskem zgodovinopisju, tudi v tendencioznih stališčih politične emigracije, je prevladalo stališče, da je prav ta esej povzročil dokončen razkol v predvojnem katoliškem taboru. Gotovo predstavlja kristalizacijsko točko, ki je izzvala javni spopad ne le o pogledih na špansko državljansko vojno, ampak o stališčih različnih skupin in organizacij na Slovenskem v trenutku, ko je bil svetovni spopad pred vrati in je to dejstvo zahtevalo jasno idejno in politično pozicioniranje družbenih sil predvojne Slovenije.

Toda ta kristalizacijska točka je imela dolgo predzgodovino ideoloških trenj. France Koblar,⁴ takratni urednik revije *Dom in svet* (DS), je v svojih spominih zapi-

¹ »Premišljevanje o Španiji,« *Dom in svet*, 1937, št. 1–2. Gl. tudi Marjan Dolgan, ur., *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937: Zbornik dokumentov* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001), 155–74.

² Peter Kovačič Peršin, *Glas iz Zaliva: Pogovori z Borisom Pahorjem* (Ljubljana: Društvo 2000, 2016), 140.

³ *Ibid.*, 89–90.

⁴ France Koblar je bil takratni urednik DS. DS je bila osrednja katoliška revija na Slovenskem za leposlovje, umetnost, kulturna in družbena vprašanja. Izdajalo jo je Katoliško tiskovno društvo (KTD), leta 1888 pa jo je ustanovil Francišek Lampe, duhovnik in profesor filozofije in teologije na ljubljans-

sal: »Nekaj let se je že pripravljaj boj za mladino, zlasti visokošolsko. Ob križarskem oziroma svobodnejšem katoliškem središču sta se pojavljali dve struji, ena, ki jo je vodil prof. Ernest Tomec, drugo je začel zbirati univ. prof. Lambert Erlich [...]«⁵ Hkrati pa tudi on ocenjuje, da je dokončni razkol povzročila prav objava Kocbekovega *Premišljevanja*: »Tako je prišel že v 1. številki leta 1937 odločilen spopad. Cela vrsta neprijetnih okoliščin je zakrivila, da je Dom in svet sam dal povod, čeprav bi bilo prišlo kljub temu do obračuna. Saj ni bil samo Kocbekov članek o Španiji tisti, nad katerim se je začelo pohujšanje [...]«⁶

Koblar že v tem navedku opozori na dvojni vzrok, ki je privedel do dokončnega razkola v katoliškem taboru po letu 1937. Politična nasprotja med vodstvom klerikalne Slovenske ljudske stranke (SLS) in Krekovim krščansko socialnim oziroma socialističnim gibanjem⁷ so se kopičila od začetka Krekove socialne akcije. Po prvi svetovni vojni, ko je idejno vodstvo gibanja prevzel Andrej Gosar, so se teoretična razhajanja med staro krščanskosocialno šolo z Alešem Ušeničnikom na čelu in vodstvom Slovenske ljudske stranke (SLS) na eni strani ter med Andrejem Gosarjem in p. Angelikom Tomincem kot glavnima teoretikoma krščanskega socializma in med Krekovimi organizacijami na drugi strani, posebej še med krščanskosocialističnim delavskim sindikatom Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ), kopičila vse do objave enciklike *Quadragesimo anno* 1931. Ta idejnopolitična razhajanja so dobila močan odmev v časopisju in tudi med kulturniškim revijami. Tako se je na obeh frontah, na politični ravni in v kulturi, ki je v 30. letih dosegla intelektualni in civilizacijski vrh katoliške misli in umetnosti, odvijal ideološki, politični in kulturni boj za ohranitev starega reda in med modernimi smermi krščanske preнове (križarsko gibanje) ter socialno aktivnimi Krekovimi organizacijami.

skem bogoslovju in jo urejal do svoje smrti 1900. Zasnoval jo je kot odprto revijo za umetnost, kulturo in omiko in kot protitež Mahničevemu dogmatično ozkemu *Rimskemu katoliku*. Revija je postala zaradi svoje širine osrednja slovenska kulturna revija pod uredništvom umetnostnega zgodovinarja Izidorja Cankarja, ki jo je urejal med letoma 1914 in 1919.

⁵ France Koblar, *Kriza revije »Dom in svet«*, 40.

⁶ *Ibid.*, 42.

⁷ Do okrožnice *Quadragesimo anno* je bil pojem krščanski socializem v splošni rabi, uporabljal ga je tudi Andrej Gosar še v svojem delu *Za nov družabni red* (1933, 1935), čeprav ga je zaradi zahteve okrožnice *Quadragesimo anno*, ki rabo pojma prepove, zamenjal s sintagmo krščanski socialni aktivizem. Poimenovanje krščanski socializem uvede Janez Evangelist Krek v svoji knjigi *Socializem* leta 1901. Navaja definicijo francoskega dominikanca in borca za socialne pravice Lacordaireja: »Krščanski socializem spoštuje vero, družino in zasebno last in teži po tem, da bi zboljšal z združevanjem, ki naj se raztegne, kolikor je sploh možno, na telesno in dušno stanje ljudi.« Ali kakor razlaga Krek: »Boriti se je treba po njihovih mislih proti individualizmu, toda pri tem se mora upoštevati vera in cerkev, mora se ohraniti rodbina in braniti treba zasebno last v njenih po pravičnosti in ljubezni določenih mejah.« – Janez Evangelist Krek, *Socializem. Izbrani spisi III*. (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1925), 3. Ta opis definira krščanski socializem kot komunizem nasprotno vizijo in tej opredelitvi so ostali zvesti slovenski krščanski socialisti, vključno s Kocbekovim krogom, tudi v času osvobodilnega boja in po vojni, seveda pa le maloštevilni, pač tisti, ki so socializem po načelih krščanskega etosa zagovarjali iz osebnega prepričanja. Zato v razpravi dosledno uporabljam izraz krščanski socialisti (socializem) zaradi razlikovanja od stare krščanskosocialne struje, čeprav so tudi nekateri teoretiki krščanskega socializma uporabljali izraz krščanskosocialni; izraz krščanskosocialni uporabljam, če gre za program, akcijo ali gibanje.

Politična razhajanja so se začela že takoj po uveljavitvi Krekove socialne akcije, ko je bila na 1. slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani 1892. leta izražena zahteva, da socialna akcija postane sestavni del katoliške politike. Toda kot potrebna ni bila sprejeta zaradi perečega socialnega položaja delavstva, ampak kot sredstvo, da se delavstvo ohrani v katoliških vrstah. Na kulturnem področju pa se je razhajanje začelo domala istočasno z Mahničovo kritiko t. i. liberalnih idej v leposlovju.⁸ 1884 se je ta diferenciacija poglobila z Mahničevim napadom na slovenski liberalizem, kar je sprožilo t. i. ločitev duhov. Mahničev kulturni boj pa ni ločil le katoliških konservativcev in liberalcev, ampak povzročil tudi razhajanja med katoličani. To slednje je bilo za slovensko politično stvarnost usodnejše kot pa spor med klerikalci in liberalci. Konservativna smer političnega katolicizma je zaradi svoje privrženosti avtoritarizmu drsela v fašizacijo, socialno usmerjena pa se je zaradi politične izrinjenosti vse bolj približevala revolucionarnim silam. Za celovit uvid v zgodovino tega razdora je treba v glavnih obrisih osvetliti obe smeri razhajanja katoliškega tabora.

Politična razhajanja v katoliškem taboru

Zaradi razhajanja med katoliškimi in liberalnimi politiki, predvsem pa zaradi boja za prevlado, je bilo leta 1890 ustanovljeno Katoliško politično društvo (KPD). Naslednje leto je slovensko liberalno meščanstvo ustanovilo Slovensko društvo (SD). Državnozbornske volitve leta 1891 so bile zadnje v duhu vseslovenske politične sloge. Po zgledu avstrijskih katoliških shodov so slovenski katoliški politiki že naslednje leto avgusta organizirali 1. katoliški shod. Na tem političnem zborovanju je bilo odprto tudi delavsko vprašanje kot pereč socialni problem. Sprejeta je bila resolucija dr. Žitnika, da je treba organizirati delavska društva, toda poudarek ni bil na boju za socialne pravice delavcev, ampak na utrjevanju katoliške vernosti med njimi.⁹ Leta 1894 je Janez Evangelist Krek začel s sistematičnim organiziranjem delavcev in kmetov v duhu krščanskih socialnih načel, kakor jih je priporočala okrožnica Rerum novarum papeža Leona XIII. iz leta 1891, in sicer pod geslom: »Krščanski delavci, združite se!« V tem času je socialna demokracija že uspešno organizirala delavstvo. A kljub temu vodstvo klerikalne stranke Kreka ni podpiralo in je načeloma nasprotovalo vsaki socialni akciji, kakor je razvidno iz stališča predsednika KPD Karla Kluna, ki je leta 1894 v deželnem zboru Kranjske odločno nastopil zoper uveljavljanje krščanskosocialnega programa.¹⁰

⁸ Anton Mahnič, profesor teologije v goriškem bogoslovju, je začel kulturni boj leta 1884 z esejem *Dvanajst večerov*, objavljenimi v *Slovencu*, kjer je ocenil tudi Gregorčičevo poezijo kot izraz moralno in dogmatično šibke krščanske formacije. Leta 1888 pa je začel izdajati revijo *Rimski katolik*, kjer je odprl kulturni in ideološko politični boj. »Boj naš je boj katoliške ideje z liberalizmom.« – *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979), 516.

⁹ »Z ozirom na to, da se med delavci vedno bolj širi cerkvenemu in državnemu redu nevarna agitacija, izreka prvi slovenski katoliški shod svoje prepričanje, da se mora delavski stan s primernimi sredstvi spet pridobiti za krščanski red. V ta namen naj bi se snovala katoliška delavska društva ter med delavci razširjali dobri in poučni spisi.« – *Ibid.*, 562.

¹⁰ »Jaz se moram prav odločno postaviti zoper krščansko socialni program [...] in bi obžaloval, ako bi se pri nas uvedla ta načela in zapustila stara konservativna vodila; krščansko socialna načela nimajo

Tudi liberalci so nastopili proti krščanskosocialni akciji in so podprli konservativno katoliško politiko.¹¹

Toda Krek je uspešno delal in je že leta 1895 lahko sklical prvi shod delegatov krščanskosocialističnih društev in na njem predložil program krščanskosocialnega gibanja *Socialni načrt slovenskih delavnih stanov*. Kljub temu ni dobil podpore pri vodstvu katoliške stranke, zato je leta 1896 delavstvo iz Krekovih organizacij zahtevalo svojega kandidata na volitvah v državni zbor in nameravalo ustanoviti lastno stranko. Krek je bil sprva naklonjen zamisli za samostojno krščanskosocialistično stranko, toda leta 1897 se je uklonil zahtevi škofa Jegliča, da se ohrani politična enotnost katoličanov. Krek je bil nato na škofovo zahtevo izvoljen za državnega poslanca, a le za en mandat. Zaradi vladne krize državni parlament praktično ni deloval in Krek ni mogel na državni ravni ničesar storiti za socialno stvar. V naslednjem mandatu je bil na listi katoliške stranke izvoljen konservativec Šušteršič. Leta 1905 se je katoliška stranka preimenovala v Slovensko ljudsko stranko (SLS), da bi zajela širše množice in segla tudi prek meja dežele Kranjske na vse slovensko narodno ozemlje. Krek je poslej imel več podpore v stranki, zasedal je tudi poslansko funkcijo v deželnem in državnem zboru. Tako je lahko socialno akcijo razširil na vso Slovenijo in tudi v Dalmacijo. Predvsem pa je razvil razvejano organizacijo od društev in združenj do zadrug in hranilnic, od izobraževalnih ustanov do tiska. Poslej je imel Krek SLS zaradi njene prevladujoče moči na Slovenskem za predstavnico vsega slovenskega naroda in je branil njeno enotnost v zavesti,¹² da je enotna politična volja Slovencev potrebna spričo prihajajoče svetovne vojne in nujne preureditve habsburške monarhije.

Zaradi karizmatične osebnosti in velikega uspeha Krekovega dela je krščanskosocialno gibanje v letih ustanavljanja države južnih Slovanov uživalo velik ugled in moč v SLS, ki je bila vodilna politična sila na Slovenskem. Njen vpliv je izviral iz Krekove politične zapuščine, ki je bila najprej v tem, da je bil organizator Jugoslovanskega kluba v avstrijskem parlamentu, ki je z Majniško deklaracijo začel akcijo za državno samostojnost južnih Slovanov v okviru habsburške monarhije na osnovi hrvaškega državnega prava, a predvsem na temelju narodnega načela; pa tudi zaradi njegovih uspehov na gospodarskem področju, saj je kapital njegovih združenih organizacij predstavljal po prvi svetovni vojni največji kapitalski vložek v novo državo. Krščanske socialiste je tedaj predstavljal in vodil Andrej Gosar, ki je v SLS kljub svoji mladosti užival veliko zaupanje vodstva. Že leta 1920 je bil v Deželni vladi za Slovenijo poverjenik za socialno skrbstvo. Novembra istega leta je bil izvoljen za poslanca SLS v ustavodajno skupščino SHS in med letoma 1927–1928 je bil minister za socialno

pri nas nobenega pomena in so taka, da jih moramo zavračati iz narodnega in verskega stališča. Iz verskega stališča zato, ker so ti ljudje sami svoji in ne poslušajo nobene avtoritete [...] Vsi pa vendar vemo, da je prava katoliška stranka oprta na avtoriteto. Ta se ne more odločevati po večini, ampak avtoriteta odločuje.« – Ibid.

¹¹ Liberelec Šuklje je izjavil: »Krepka, konservativno, versko navdahnjena stranka je na Kranjskem in na Slovenskem sploh absolutno potrebna, in če bi je ne imeli, morali bi jo ustvariti, in sicer kot protitež nasproti radikalizmu, ki se pojavlja.« – Ibid.

¹² »Danes predstavlja naša stranka slovenski narod.« – Ibid., 566.

politiko v vladi SHS. Po uvedbi kraljeve diktature leta 1929 pa je bil v stranki postavljen na stranski tir in se je poslej posvetil predvsem strokovnemu delu kot profesor ekonomije in sociologije na ljubljanski univerzi. Njegov vpliv na politiko je vse bolj slabel, ker je tudi na teoretičnem polju ubral sredinsko pot med konservativno politiko SLS in krščanskimi socialisti. Kot teoretik je zasnoval socialno družbeno preobrazbo na osnovi gospodarske stroke in doslednega krščanskega etosa.

Ko je bila leta 1921 ustanovljena Delavska zbornica za Slovenijo, se je izboljšal položaj delavstva. A delavsko zbornico in borzo dela so obvladovali liberalci, zato so imeli sprva odločujočo moč. Njihov vpliv je po uvedbi kraljeve diktature narastel, ker so zagovarjali jugoslovanski unitarizem. A sčasoma je moč liberalne stranke slabela in po sporazumu Cvetković-Macek šla v politični zaton. V tem prehodnem obdobju pa se je krepila moč krščanskosocialističnih organizacij, predvsem sindikata Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ), čeprav v delavski zbornici ni imel prevladujoče moči. Na 5. katoliškem shodu 1923 je JSZ prišla v oster spor z vodstvom SLS zaradi resolucije o socialnem vprašanju, ki ni upoštevala perečih socialnih razmer delavstva in ni predložila programa za socialne reforme. Zato je med radikalnimi skupinami krščanskih socialistov in komunistov prišlo do zблиževanja. Tako so se zarjani leta 1923 na pobudo komunistov pridružili skupni Socialistični stranki delovnega ljudstva. A večina krščanskosocialističnih organizacij tej pobudi ni sledila. Okrepili pa so idejno formiranje svojega članstva. Krekova mladina, prosvetnosocialna mladinska sekcija JSZ, se je vse bolj angažirala pri izobraževanju svojega članstva v duhu socialistične družbene preobrazbe. Tudi mladi izobraženci iz kroga križarskega gibanja so se po velikonedeljskem zborovanju julija 1927 bolj socialno angažirali, čeprav so še vedno v prvi vrsti poudarjali svojo krščansko prenoviteljsko orientacijo. Ta premik k zrelejši politični orientaciji mladega rodu je eden takratnih voditeljev krščanskega socializma France Terseglav označil kot prelomen: »Z vstopom mladih inteligentnih moči v vrste JSZ je krščanski socializem na Slovenskem stopil v novo fazo svojega razvoja.«¹³

Uvedba šestojanuarske diktature je povzročila novo napetost med krščanskosocialističnimi organizacijami, vključno z JSZ, in med politiko SLS, ki je z Antonom Koroščem ostala v kraljevi vladi do septembra 1930. Čeprav je bila SLS uradno razpuščena, se je politično povezovala z velikosrbsko buržoazijo. Tej politiki so krščanski socialisti nasprotovali. JSZ je kmalu po uvedbi diktature poslala kralju Aleksandru spomenico z zahtevami, da se ohranijo dosežene pravice delavstva in zaščiti delovanje njihovih strokovnih organizacij. Podobno je v imenu viničarjev protestirala pri mariborskem škofu zaradi agitiranja duhovščine proti delovanju JSZ. JSZ se je borila za izboljšanje socialnega položaja delavcev, a pri tem ni imela podpore SLS. Po Koroščevem izstopu iz vlade septembra 1930 je SLS ubrala narodnostno politiko, da bi pridobila podporo pri ljudstvu in pri svojih mladinskih organizacijah. Živkovičeva vlada je namreč ukinila tudi katoliško združenje telovadnih društev Orel in jih priključila liberalnemu Sokolu.

¹³ Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977), 85.

Leta 1929 je prišlo do zamenjave vodstva Krekove mladine in njen odpor do kraljeve diktature se je okreplil. Izrazito revolucionarne ideje pa je začel razširjati odsek Krekove mladine akademski klub Borba. Javno se je deklariral za proletarsko državo, za podružbljenje industrijskih in agrarnih nepremičnin ter kapitala in za internacionalno borbo proletariata. Njihovo geslo se je glasilo: »Diktatura dela proti diktaturi države in monarhije.« S temi načeli so stopili v krog marksistično orientirane levice, čeprav takrat še niso sodelovali z ilegalno komunistično partijo. Pripravljali pa so se na ilegalno delo, če bi država prepovedala njihovo organizacijo. Izdali so ilegalno okrožnico z naslovom *Zveza*, ki naj bi bila bodoče glasilo njihove organizacije.¹⁴ Danilo Puc, eden avtorjev *Zveze*, je bil zaradi revolucionarne vsebine okrožnice obsojen na leto dni zapora. A oblast s tem ni zmanjšala njihovega revolucionarnega naboja. Zato je februarja 1933 ban Marušič ukinil centralo Krekovih družin. Najbolj radikalni člani z Jožetom Slakom, ki je urejal glasilo *Mladi plamen*, so se šele potem pridružili ilegalni komunistični partiji. Istega leta je bil razpuščen tudi akademski klub Borba. Kocbek radikalizacijo krščanskosocialistične mladine v članku *Mladi*¹⁵ oceni kot pozitivno, ker da se je mladina s tem približala življenjski resničnosti. Hkrati pa je opozoril, da bo njihova pot lahko tudi tragična. Zavedal se je torej nujnosti revolucionarne družbene preobrazbe, a tudi tragičnih posledic nasilne revolucije. Kocbek je bil v tem času in tudi še pozneje kritičen do nasilnega družbenega prevrata in s tem do komunistične revolucionarne ideologije.

Ob petnajsti obletnici Majniške deklaracije je neformalno vodstvo uradno ukinjene SLS organiziralo množične demonstracije v Dravski banovini in zahtevalo samostojno Slovenijo. Zaradi prepovedi političnih shodov je nato katoliški tabor organiziral politična zborovanja v obliki župnijskih evharističnih shodov. Na pritisk mladine je končno tudi vodstvo SLS konec leta objavilo Slovensko deklaracijo po vzoru punktacij opozicijskih strank v Srbiji, na Hrvaškem, pozneje tudi v Bosni in Črni gori. Slovenske punktacije so zahtevale združitev slovenskega etničnega ozemlja, federalizacijo države in demokratično ureditev.¹⁶ Posledica punktacij je bila konfinacija nekaterih voditeljev SLS, tudi Antona Korošca.

Do prvega preloma med JSZ in vodstvom SLS je prišlo leta 1932 ob volitvah novega načelstva sindikata. SLS je hotela za predsednika JSZ vsiliti Miho Kreka, a je na volitvah zmagal Srečko Žumer, kandidat delavcev. JSZ je nato prekinila sodelovanje s SLS. Sindikalna Delavska založba, ki je izdajala glasilo *Delavska pravica*, je v želji, da svoj boj tudi teoretično okrepi in v svoje vrste pritegne izobražence, leta

¹⁴ V okrožnici so zapisali sledeče misli: »Delo je izvor vsega [...] Vlada pa danes kapital in delo zaslužnjuje, s tem seveda proletarijat. Nujno je, da se torej proletarijat osvobodi in postavi novo gospodarsko podstavo družbi v socialistični postavi. Ker delo vse ustvarja, bodi torej tudi delo izvor vse politične moči. Hočemo diktaturo dela, ne diktaturo države, kot jo oznanja socialna demokracija in ki jo je posnel fašizem [...]« – Ibid., 120–21.

¹⁵ Članek je bil objavljen v: *Beseda o sodobnih vprašanjih* I, 1932, 143.

¹⁶ Zgodovinar Peter Vodopivec upravičeno sklepa, da so bile zahteve Slovenske deklaracije politično naivne in so izzvale le pozornost sosednjih držav. Prvi jih je objavil fašistični *Il Piccolo* v Trstu. Deklaracija pa je imela narodnoprubuden pomen. – Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 211.

1932 ustanovila revijo *Beseda o sodobnih vprašanjih*, »svobodno tribuno«, ki naj na osnovah krščanskega etosa strokovno razpravlja o socialnih in kulturnih vprašanjih. Revija je podprla krščanskosocialistično mladino pri njenem zavračanju političnega katolicizma. Zavrnila je tudi korporacijsko družbeno ureditev in prepoved rabe naziva krščanski socializem, kar je zahtevala okrožnica Pija XI. Quadragesimo anno. Jože Pokorn je v reviji objavil ostro kritiko okrožnice, kar je vplivalo na JSZ, da se je opredelila za krščanski socializem proti korporativizmu, čeprav je s tem padla pod cerkveno obsodbo. Ker je JSZ zavrnila stališča papeževe okrožnice, sta cerkveno vodstvo in SLS zahtevala, da se vodstvo sindikata izreče za lojalnost cerkvenemu nauku. Vodstvo JSZ je po pogajanjih pristalo, da p. Angelik Tominec,¹⁷ ki je bil idejni vodja sindikata, napiše in objavi izjavo o lojalnosti. A premirje je bilo začasno, ker so se ideološki in politični pritiski na sindikat nadaljevali. Žumer je na občnem zboru sindikata leta 1933 poudaril, da so krščanski socialisti del delavskega razreda in bodo v boju za socialne pravice in pravičnejši družbeni red sodelovali z vsemi delavci, tudi komunisti. S to izjavo je JSZ dejansko izstopila iz okrilja SLS.

Gosar je v letih 1933 in 1935 izdal svoje temeljno strokovno delo *Za nov družabni red, Sistem krščanskega socialnega aktivizma*. V njem je skušal ublažiti polemiko o rabi poimenovanja krščanski socializem. Čeprav je zaradi zahteve okrožnice tudi sam zamenjal pojem socializem z izrazom aktivizem,¹⁸ je dokazoval, da socializem ni v nasprotju s krščanskim naukom:

»S tem pa še ni rečeno, da ne bi mogli in smeli govoriti o krščanskem socializmu v onem smislu, kakor smo pojem socializma tu označili. [...] Da, smemo reči še več: V okrožnici 'Quadragesimo anno' so naznačeni skoro vsi važnejši gospodarski in socialni nauki, ki tvorijo idejno ogrodje krščanskega socializma v našem smislu. Ostane torej samo še vprašanje, ali je res potrebno in prav, da se tak pokret in nazor imenuje socializem? Na to vprašanje pa smo že spredaj dovolj jasno pokazali, da je tu edino zares točno in pravilno ime socializem.«¹⁹

S takim stališčem Gosar pri desnici ni prodril, le še bolj je bil izrinjen na obrobje političnega vpliva in idejnega razčiščevanja, s tem pa tudi iz ideološkega boja.

Položaj krščanskih socialistov se je po tej ločitvi od SLS politično zaostрил, ker je bilo delovanje desnega katoliškega bloka vse bolj borbena. Organizacije pod okriljem Katoliške akcije (KA) so namreč po objavi Quadragesimo anno delovale bolj borbena in brez posebnega nadzora cerkvenega vodstva. Krščanski socialisti so v takem

¹⁷ P. Angelik Tominec (1892–1961), frančiškanski duhovnik, sociolog, teoretik krščanskega socializma, je imel radikalne socialistične nazore kot Gosar in je kritiziral njegovo teorijo tržnega gospodarstva kot nesocialistično. Sodeloval je z JSZ in med vojno z NOB, zato je bil zaprt in konfiniran.

¹⁸ »Zaradi tega sem ime krščanski socializem, ki je pristaše stare šole tako motilo, zamenjal z imenom krščanski socialni aktivizem.« – Andrej Gosar, *Glas vpijočega v puščavi, dvajset let ideoloških bojev in težav v slovenskem krščanskem socialnem gibanju* (Ljubljana: Revija 2000, 1987), 91.

¹⁹ Andrej Gosar, *Za nov družabni red. Sistem krščanskega socialnega aktivizma I* (Celje: Družba sv. Mohorja, 1933), 156.

položaju pozvali k organiziranju ljudske fronte na Slovenskem. A predloga slovenski komunisti niso podprli. Nasprotno, na konferenci Pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo septembra 1934 v Goričanah so zavzeli odklonilno stališče do krščanskih socialistov. Pritisk na krščanske socialiste se je z letom 1935 še okreplil, potem ko je SLS vstopila v vlado, ki je že javno zagovarjala približevanje fašistični koaliciji in oster boj zoper komuniste.

V tem času je VII. kongres Kominterne leta 1935 v Moskvi pozval k ustanovitvi ljudske fronte v Španiji, da se organizira koalicija republikanskih in levih političnih sil za obrambo republike. Ko je julija 1936 izbruhnila španska državljanska vojna, je to kmalu postal mednarodni vojaški spopad. V vojni so na strani republike sodelovali prostovoljci iz večine evropskih narodov in tudi iz ZDA pa seveda številni vojaški inštruktorji iz Sovjetske zveze, ki je republikansko stran podprla z orožjem in finančno.²⁰ Fašistični blok pa sta podpirali nacistična Nemčija in italijanski fašisti. Ta vojna ni bila le uvod v drugo svetovno vojno, pač pa tudi vojna za prevlado med komunizmom in nacifašizmom v Evropi. Zato je oster odziv španske katoliške cerkve s pismom evropskim škofom (1. julija 1937), v katerem so se postavili na stran fašističnih sil kot osvobodilne vojske in označili boj za republiko kot komunistično revolucijo, pomenil tudi poziv evropskim katoličanom na brezkompromisen boj zoper komunizem. V tem kontekstu je tudi pozivanje krščanskih socialistov na ljudskofrontno povezovanje levece za slovensko klerikalno politiko pomenilo nič manj kot vojno napoved. Zato je politični dnevnik SLS *Slovenec* že od začetka španske državljanske vojne izrazilo napadal prav politiko ljudskofrontnega povezovanja. JSZ in krščanskosocialistične skupine pa so v tem ključnem obdobju pred začetkom vojne bile politično osamljene. V tak mednarodni položaj in skrajno politično razslojenost na Slovenskem je padla polemika po objavi Kocbekovega *Premišljevanja o Španiji*.

Idejno razslojevanje katoliškega tabora

Še izrazitejše od političnega razhajanja je bilo idejno razslojevanje. Začelo se je kot poskus zmernega odnosa in dialoga katoliške doktrine do umetnosti in kulture, in sicer še v času slogaštva. Kot odziv na Mahničovo ozko razumevanje umetnosti, ki jo je skušal vpreči v službo ideologije borbenega katolicizma že z *Dvanajstimi večeri*, objavljenimi v *Slovcu* leta 1884, nato pa nadaljeval svoj kulturni in ideološki boj v leta 1888 ustanovljeni reviji *Rimski katolik*, je zmerna katoliška smer začela v Ljubljani istega leta izdajati revijo *Dom in svet* (DS). Izdajatelj je bilo Katoliško tiskovno društvo (KTD), ustanovil pa jo je Francišek Lampe, duhovnik in profesor filozofije in teologije na ljubljanskem bogoslovju. Lampe je bil strpen, blagega značaja in širšega duha kot Mahnič. Prvo žarišče razhajanja se je torej odvijalo med katoliškima revijama, ki sta imeli skupna stališča v pogledu cerkvene discipline in doslednega spoštovanja dogmatičnega nauka. Razlikovali pa sta se v pogledih na umetniško svobodo, kulturo in družbo. Obe reviji sta tudi vodila duhovniška kroga. Francišek Lampe je DS zasnoval

²⁰ Slovenskih prostovoljcev je bilo okrog 550 in preživeli so predstavljali jedro prvih enot NOB.

kot revijo, namenjeno širokemu krogu bralcev. Želel je dvigniti splošno kulturno raven, a je izobraženstvo revijo zaradi širine in kakovosti kmalu vzelo za svojo. Nasprotno pa je Anton Mahnič z *Rimskim katolikom* želel utrditi konservativen teološki pogled na človeka in družbo in izoblikovati ideologijo borbenega katolicizma. S tem je izzval ločitev duhov na Slovenskem.

Kulturno širino Frančiška Lampeta je nadgradil Izidor Cankar,²¹ ko je leta 1914 prevzel uredništvo. Zaradi svoje širine in kakovosti je *DS* pod uredništvom Izidorja Cankarja postal osrednja slovenska revija za leposlovje, umetnost, kulturo in družbeno vprašanja, v kateri so sodelovali vsi pomembni literati, umetniki in razumniki svojega časa. Svoboda umetniškega izražanja in družbenokritična misel, ki jo je Cankar omogočal, je izzivala nesoglasja z vodstvom KTD in cerkvenimi oblastmi. A Cankar, ki je bil takrat še duhovnik, je imel toliko avtoritete, da ni prišlo do krize izdajanja. Ker je konservativni del teologov in katoliških izobražencev od leta 1907 imel svojo revijo *Čas*, namenjeno katoliški misli in družbenim vprašanjem, ni bilo izrazitega pritiska na uredniško usmeritev *DS*. *Čas* je veljal za znanstveno tribuno slovenskega katolicizma za vsa področja življenja.²² Delitev na sodelavce *DS* in *Časa* ni bila stroga in je bila posledica profesionalne usmerjenosti, vendar sta reviji izražali različnega duha. Prvi urednik in pozneje glavni usmerjevalec *Časa* je bil Aleš Ušeničnik, profesor filozofije na ljubljanskem bogoslovju. Kot tomist stare šole je tudi na družbena vprašanja gledal konservativno, zato se je med njim in celo Gosarjem, ki je dosledno izhajal iz načel krščanske etike in gospodarske stroke, odvijala stalna polemika okrog gospodarskih in političnih vprašanj.

Prva kriza *DS* se je začela že leta 1920, ko je uredništvo prevzel umetnostni zgodovinar France Stelè. Objava reprodukcij Meštrovičevih kipov Kristusa je izzvala polemiko o neprimernosti sodobne umetnosti za upodabljanje sakralnih podob. Gonja proti svobodnemu umetniškemu izražanju se je nadaljevala po objavi romana Ivana Preglja *Plebanus Joannes*.²³ Zato je sourednik *DS* Alojzij Merhar²⁴ odklonil objavo Pregljevega *Bogovca Jerneja*, ker naj bi vseboval bogokletne vsebine. Mnogi sodelavci so zaradi take kritike iz protesta nehali objavljati v reviji. Zato je Stelè odstopil kot urednik. Po njem je bil za urednika imenovan France Koblar s sourednikom Stelètom. Toda ko je leta 1926 *DS* objavil slavnostni govor Izidorja Cankarja ob petdesetletnici rojstva Ivana Cankarja, je Ušeničnik ostro napadel govor kot nespoštljiv

²¹ Izidor Cankar (1886–1958), pisatelj, kritik, umetnostni zgodovinar, od 1914–1919 urednik *DS*, 1918 član Narodnega sveta v Zagrebu, 1920 ustanovi študij umetnostne zgodovine na ljubljanski univerzi, 1926 se laizira in izstopi iz katoliške cerkve, od 1936 deluje kot diplomat. Med vojno podpira NOB, se zavzema za priključitev slovenskih zamejskih pokrajin k Jugoslaviji. Član SAZU.

²² *Čas* »je odločno nastopal proti liberalizmu, katoliškemu modernizmu, krščanskemu socializmu ter brezpogojno zavračal socializem in marksizem«. – Marjan Javornik, ur., *Enciklopedija Slovenije 2* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988), 93.

²³ Roman je izdala Naša založba iz Trsta leta 1921, obsodila pa ga je zaradi neprimerne orisa duhovniškega lika. – Okrožnica goriškega škofijskega ordinariata, 17. 11. 1921.

²⁴ Alojzij Merhar s pesniškim imenom Silvin Sardenko, ljubljanski stolni kanonik, za sourednika ga je vodstvo KTD postavilo zaradi cenzure.

do katolištva.²⁵ Kmalu po tej polemiki se je Izidor Cankar laiziral in izstopil iz katoliške cerkve. To je povzročilo odklonilno stališče izdajatelja ne le do urednikov, ampak do obstoja revije zaradi nenačelne katoliške usmeritve. Koblar in Stelè sta odstopila in leta 1930 so uredništvo prevzeli Tine Debeljak, Rajko Ložar in Anton Vodnik. Ob koncu leta 1932, ko sta uredniška kriza in neugoden finančni položaj revijo pripeljala v stanje pred ukinitvijo, pa so Koblarju spet podelili uredništvo, a je le s težavo sestavil uredniški odbor. Večina sodelavcev ni mogla več prenašati tako ozkih nazorov duhovnikov iz KTD, ki so zahtevali cenzuro prispevkov za revijo.

Resna kriza *DS* pa se je začela leta 1934 s polemiko o mladinskem križarskem gibanju, ki so jo odprla glasila desnih katoliških mladinskih organizacij. France Koblar ta ideološki spopad med katoliškimi mladinskimi skupinami opisuje v svojih spominih *Moj obračun*:

»Prvi krivec nezdravih razmer in nezadovoljnosti so bile politične razmere. V boju za moč in oblast doma in v državi – zlasti proti centralističnim strankam – so odločala bolj gesla kakor ljudje, bolj program kakor načelnost – kar je vznemirjalo marsikaterega mladega človeka, ki je vse bolj elementarno občutil verske, narodne in stanovske odločitve svojega časa. [...] Nekaj let se je že pripravljaj boj za mladino, zlasti visokošolsko. Ob križarskem oziroma svobodnejšem katoliškem središču sta se pojavljali dve struji, ena, ki jo je vodil prof. Ernest Tomc, drugo je začel zbirati univ. prof. Lambert Erlich.«²⁶

Ernest Tomc, srednješolski profesor in politik, je vodil dijaško organizacijo KA – mladce, imenovane Mladci Kristusa kralja; Erlich pa študentsko organizacijo KA – stražarje, imenovano po glasilu *Straža v viharju*. Koblar poudarja, da je šlo pri KA v prvi vrsti za idejno obvladovanje vernikov, torej za politično moč katolicizma. Za KA je bil nasprotnik vsak, kdor je postavljaj v ospredje bodisi vprašanje osebno odgovorne krščanske eksistence, kakor ga je prenovitveno mladinsko gibanje križarstvo, bodisi je skušaj s kulturno in kritično mislijo razreševati probleme sodobne družbe in kristjanov angažma v njej.

»Naravno, da obema strujama Dom in svet ni mogel biti pogodou. Ko sta se borili za svoje prvenstvo in veljavo druga proti drugi, sta se našli edini v nasprotju do nas. In čim bolj je Dom in svet v posameznih ideoloških člankih skušaj prodreti skozi duhovno krizo

²⁵ Za konservativne katoliške teologe je bila sporna izjava: »Če bi bil Rus, bi bil pravoslaven, če bi bil Prus, bi bil protestant, ker sem Slovenec, sem katoličan.« – Dolgan, *Kriza revije »Dom in svet«*, 13.

²⁶ *Ibid.*, 37–38, 40. Ernest Tomc (1885–1942), srednješolski profesor in politik, aktiven v katoliški telovadni organizaciji Orel, ustanovitelj in voditelj mladcev, je zagovarjal Mahničeva stališča borbenega katolicizma. Lambert Erlich, narodno zaveden koroški Slovenec, duhovnik, univerzitetni profesor, ustanovitelj in voditelj akademskega kluba stražarjev, je bil širših pogledov in bolj izobražen. V začetku vojne je bil predviden za člana kraljeve vlade v izgnanstvu, a ga zaradi klerikalnih stališč niso sprejeli. Zagovarjal je odpor zoper okupatorja in nasprotoval paktiranju s italijanskimi okupacijskimi oblastmi. Po prvem valu revolucijskega nasilja pa je podprl ustanavljanje vaških straž. Leta 1942 ga je VOS likvidirala.

moderne katoliškega človeka, tem bolj so se čutile neprijaznosti na obeh straneh, pri voditeljih mladcev in stražarjev.«²⁷

Obe mladinski organizaciji, med seboj sicer tekmovalni, sta kot del slovenske KA v skladu s papeškimi navodili vodili predvsem borbo s komunizmom in vsemi, ki so izražali zahteve po korenitih socialnih in političnih spremembah. Tako je že ta krog označil krščanske socialiste, vključno s križarskim gibanjem, ki je v času radikalno nasprotujoče si politizacije katoliškega tabora že izzvenelo, za prokomunistične. Ta tendenciozna oznaka je nato prevladala v spisih politične emigracije in se danes skuša uveljaviti tudi v domovini.

Polemiko je sprožil napad na križarsko gibanje v članku *Kriza besede*, ki ga je objavila *Straža v viharju*, zato so avtorstvo nepodpisanega članka pripisovali Erlichu. Članek očita, da se je mladinsko gibanje izgubljalo v narejenem bogoiskatelstvu, zavračalo pa cerkveno avtoriteto, zato od njega ni »ostalo [...] drugega kot besedičenje«. In sklene zapis v vprašanjem, zakaj »katoliško orientirana revija [...] ne najde bolj perečih problemov«.²⁸

Na članek *Kriza besede* se je v *DS* odzval Kocbek z zapisom *Enemu izmed ozkih*. Kocbek odgovarja z brezkompromisno oceno idejne in politične usmeritve katoliške mladine, organizirane v KA:

»Vsi vidimo notranjo zvezo med konservativnim zaokretom na desno in med zožitvijo človekove svobode, med nastopom svetovne reakcije in med popuščanjem univerzalne polnosti v današnji mladini. Mladi rod pada kar povprek pod vplive programov, od ekonomsko političnih teorij do svetovno nazorskih akcij, zateka se v vablivo podobo zunanjega reda, od korporacijskega krščanstva do konservativnega fašizma. Veliko upanje povojnih let izginja, lepi začetki se rušijo, mladina postaja plen starih taborov«.²⁹

Taka neposredna sodba je bila pri nasprotnikih razumljena kot poziv na javen ideološki spopad, ki ga je politični katolicizem s svojim nastopanjem sicer iskal. Ideološki boj na Slovenskem je tako postal neizprosni. KA je svoj boj zoper liberalizem in komunizem razširila in osredotočila predvsem na krščanskosocialistični blok. Pot krščanskih socialistov v združitve vseh levih sil v protifašistično koalicijo je bila s tem praktično sugerirana.

Erlichovi stražarji so po letu 1935 javno pozivali v boj zoper komunizem in se jasno zavzemali za katoliški integritetizem. Tudi Tomčevi mladci so se pridružili tej smeri in se izrecno naslonili na Mahničovo ideologijo, imenovali so ga svojega učitelja in vzornika. SLS je po glavnem uredniku *Slovenca* dr. Ahčinu že maja 1933 zavzela jasno stališče glede fašizma in komunizma. Fašizem naj bi imel »mного simpatičnih potez za katoličana«, ker se trudi za moralni dvig, za odpravo razrednega boja in

²⁷ Ibid., 41.

²⁸ Ibid., 95–97.

²⁹ Ibid., 123.

ostvaritev stanovske države, sloneče na korporacijah. Trdil je, da vse, kar je pozitivnega na fašizmu, izvira iz krščanstva in je zato del protiboljševiške fronte, čeprav uveljavlja makiavelizem.³⁰ Tako stališče je bilo odločen odgovor na razmišljanje nekaterih krščanskih socialistov, posebno iz vrst JSZ, da se leve politične sile povežejo s komunisti v skupno akcijo proti desnim silam, ki so tedaj že začele preurejati Evropo po ideologiji »novega reda«.

V obrambo križarskega gibanja se je vključil tudi Mirko Javornik, tedaj še simpatizer gibanja, ki pa je med vojno in v emigraciji zavzel izrazito protikomunistično stališče in zavračal krščanski socializem. V članku *Dva odgovora* je celo ostrejši od Kocbeka:

»Trditve, ki jih je brezimnik nanesel v svoj članek, so presenetljive po svoji idilični navivnosti, ki ne vidi dejstev na lastni strani, in krivične, v kolikor pomenijo surov udarec skoro vsej slovenski povojni katoliški duhovni tvornosti. Vzbudile so odpor ne le pri vseh ljudeh, ki so bili nekdanjemu mladinskemu gibanju blizu, temveč celo na lastni strani pri vseh onih, ki se zavedajo, koliko pobud in novih ljudi je zlasti katoliška kultura dobila od novega gibanja. [...] Mladinsko gibanje, ki ga Erlichovsko-Tomčevska duševnost že od vseh začetkov trudi prikazati kot severnjaško, protestantsko herezijo, ni bil pokret v dotedanem smislu. [...] Bilo je izraz nastajajoče miselnosti o reformaciji katoličanovega življenjskega udejstvovanja v smislu božjih in cerkvenih zapovedi. [...] Dejstvo je, da je katoliška kultura in umetniška tvornost prav s prihodom ljudi iz mladinskega gibanja vzrasla na višek in na dominanten položaj po kvaliteti in formi, daleč nad druge, bodisi liberalne ali katerekoli druge skupine. [...] Kot človeka, ki vsa ta leta razkroja v katoliški mladinski skupnosti po razpustitvi opazujem tako pogubne posledice zunanjih sil, kakor še usodnejše nasledke notranje praznote in nemoči, ki jo je organizacija ob likvidaciji v sebi kazala, [...] me spravlja v času reševanja poslednjih sil in čet v začudenje neorientiranost in zatišna brezskrbnost bodočih 'firerjev' slovenske katoliške mladine.«³¹

Posebno vlogo v teh idejnih bojih je imel Andrej Gosar, ki je veljal za strokovno avtoriteto v gospodarskih in družbenih vprašanjih. Nadaljeval je namreč temeljna izhodišča Krekove socialnopolitične misli. Na to kažeta dve osnovni usmeritvi Krekove socialne teorije. V članku *Po čem se bodo ločile politične stranke v bodočnosti* Krek zelo točno predvidi razvoj socialne politike v prihodnosti: »Diferenciranje političnih strank se bo kmalu jelo vršiti izključno na temelju gospodarske vede. Socialna revolucija in socialna reforma postaneta ločilni paroli.«³² Gosar je izhajajoč od tu razvil

³⁰ *Zgodovina Slovencev*, 658–59.

³¹ Mirko Javornik (1909–1986), pisatelj in urednik *Slovenskega doma*, ki je med vojno postal protikomunistično usmerjen. Po vojni emigriral, v Trstu sodeloval pri ustanovitvi slovenskega radia. Po odhodu v ZDA sodelavec pri ameriški vladi, zadolžen za Jugoslavijo. Citat iz članka »Dva odgovora,« *Kriza revije »Dom in svet«*, 105, 106 in 109.

³² Janez Evangelist Krek, »Po čem se bodo ločile politične stranke v bodočnosti,« *Katoliški obzornik* VII, 1903. Gl. tudi Janez Evangelist Krek, *Izbrani spisi V*, ur. Vinko Brumen (Celje: Mohorjeva družba, 1993), 273.

celovito gospodarsko teorijo na znanstvenih načelih sodobnega gospodarstva, ki ga določa trg. Ob tem pa zahteval na krščanski etiki zasnovano socialno redistribucijo dobrin in razpršitev lastništva kapitala s podružbljanjem, kar bi morala zagotavljati država s socialno zakonodajo. Vztrajno je enako kot Krek zagovarjal socialni reformizem, pri katerem je mogoče uveljaviti tudi načela gospodarske vede ob etični odgovornosti države in družbenih dejavnikov za ohranjanje socialne stabilnosti družbe. Revolucijo je odklanjal ne samo zaradi nasilne akcije, ampak tudi zato, ker so revolucionarne ideologije na čelu z marksizmom izključevale načela gospodarske stroke in s tem rušile gospodarsko vzdržnost socialno urejene države. Drugo Krekovo načelo, ki ga je Gosar dosledno upošteval, pa zadeva etična načela družbenega in gospodarskega delovanja. Krek je v članku *Etični temelji gospodarske vede* postavil izhodišče za Gosarjevo gospodarsko-socialno teorijo: »Subjekt gospodarstva je človek.« Od tod razvija tudi primat etičnega delovanja v gospodarstvu in politiki: »Etična načela pa ne uče samo, da sme država posegati v gospodarsko življenje, marveč kažejo tudi meje njenemu delovanju. [...] Brez etike ni mogoča temeljita gospodarska veda pa tudi ne socialna reforma.«³³ Gosar je ves svoj družbeni nauk temeljil na načelih evangeljske etike in socialnega nauka Cerkve. To smer je posebno po II. vatikanskem koncilu zagovarjal tudi cerkveni socialni nauk.³⁴

Gosar je razvijal svojo gospodarsko in socialno teorijo na Krekovih načelih krščanskega socializma. Tako je zagovarjal tržno gospodarstvo, osebno lastnino in osebno pobudo pri vodenju proizvodnje, se pravi tudi tekmovalnost. Zaradi moderne gospodarske teorije je prihajal v nasprotje tudi z bolj radikalnimi teoretiki krščanskega socializma, kot je bil npr. p. Angelik Tominec. Predvsem pa je bil v nenehnem strokovnem sporu z Alešem Ušeničnikom, profesorjem filozofije in sociologije na ljubljanskem bogoslovju in uradnim teoretikom socialne politike SLS. V spominskem spisu *Glas vprijočega v puščavi* kritično govori o svojih polemikah z Ušeničnikom in tradicionalno socialno smerjo slovenskega političnega katolicizma.³⁵ Enako kot Krek pa je zagovarjal stališče, da se gospodarstvo in socialna politika urejata dosledno po

³³ Janez Evangelist Krek, »Etični temelji gospodarske vede,« *Katoliški obzornik* VII, 1903. Krek, *Izbrani spisi* V, 275 in 286.

³⁴ Socialni nauk II. vatikanskega koncila, objavljen v pastoralni konstituciji Cerkev v sedanjem svetu *Guadium et spes* (GS) npr. naroča: »Družbeni red in njegov napredek se morata neprestano usmerjati v blagor oseb [...]« – GS, 58. »Enako dostojanstvo oseb zahteva, da pride do bolj človeških in pravičnih življenjskih razmer. Prevelike gospodarske in družbene neenakosti med člani ali narodi ene same človeške družine zbujejo pohujšanje in nasprotujejo socialni pravičnosti, dostojanstvu človeške osebe, pa tudi družbenemu in mednarodnemu miru.« – GS, 29,3. »Človeško delo [...] je nekaj višjega kakor pa ostale prvine gospodarskega življenja.« – GS, 67,1. Janez Juhant in Rafko Valenčič, ur., *Družbeni nauk Cerkve* (Celje: Mohorjeva družba, 1994).

³⁵ »Ušeničnik je v svoji *Sociologiji* učil, da ima stvar vrednost zato, ker je rabna [...] Brž ko je namreč krščansko socialno gibanje svoje nauk naslonilo na vprašanje vrednosti dobrin (namreč, da vsa vrednost produktov izhaja iz dela), in ne na njihovo ceno, je s tem že zagazilo v tista nerešljiva vprašanja, ki jih ni mogoče razvozlati drugače, kakor jih je razvozlat Marx, ki jih je z revolucijo enostavno spravil s sveta.« Zato očita konservativni krščanski socialni smeri, posebej Ušeničniku, da je s svojo teorijo naravnost potisnil levo krščansko socialistično smer, ki v moralizatorskih koncepcijah cerkvene socialne doktrine ni mogla videti kakšne realne poti za preobrazbo družbe, da se je oprijela marksistične teorije

načelih krščanskega etosa in družbenega nauka cerkve. Da bi gospodarstvo bilo v službi človeka in družbe, je predlagal podružbljenje kapitala in proizvodjalnih sredstev, razpršitev kapitala in soupravo delavskega zastopstva pri vodenju podjetij. To pa bi po njegovi družbeni teoriji zahtevalo tudi zamenjavo predstavniške demokracije s samoupravo na vseh ravneh družbenega življenja in državne strukture.

Gosar je kot dosleden reformist odklanjal revolucionarno družbeno preobrazbo, zato se je osamil tudi od radikalnih krščanskosocialističnih organizacij. Razhajanje katoliškega tabora torej ni bilo bipolarno, kar je nekako obveljalo v zgodovinskem spominu. Tu se je nakazovala tudi tretja pot reševanja politične in gospodarsko-socialne usode slovenskega naroda, a zaradi ideološke ozkosti obeh taborov ni imela nobenega odziva v predvojni politiki. Imela pa je kar nekaj zagovornikov med mlajšimi pravniki in ekonomisti, ki pa svoje politične skupine pred vojno niso organizirali.³⁶

Premišljevanje o Španiji

O *Premišljevanju o Španiji* se je uveljavilo stališče, da pomeni ključni vzrok za idejni razhod med katoliškim izobraženstvom pred drugo vojno. Toda dokončno ideološko delitev duhov med katoliškim izobraženstvom je izzvala že okrožnica *Quadragesimo anno*, predvsem njena uradna cerkvena interpretacija na Slovenskem, čeprav je to dejstvo spričo burnih notranjepolitičnih dogodkov ostalo nekako prikrito.

Španska državljanska vojna je ideološka nasprotja v katoliškem taboru vsekakor zaostila. Klerikalna stran, posebno dnevnik *Slovenec*, ki je leta 1936 in 1937 tendenciozno pisal o španski državljanski vojni, s posebnim poudarkom na obsodbi ljudskofrontnega povezovanja, je objavo Kocbekovega eseja razumela kot napad na svoja stališča. Kocbekov namen s *Premišljevanjem* pa je bil podati bolj uravnoteženo sliko španske tragedije, pri čemer se je seveda posluževal poročil španski republikani naklonjenih piscev iz zahodne Evrope. Eseg je bil pisan z literarnim jezikom, zato slikovito in čustveno, česar nasprotna stran pri svojih odzivih ni upoštevala, verjetno niti ne dojela. Še manj je razumela, da želi Kocbek izzvati normalno debato, v kateri bi si javnost ustvarila objektivno stališče. To v pregretem političnem ozračju pač ni bilo mogoče. Kocbek je poanto eseja podal v uvodu, ta pa je bila v kritiki ideologij časa, ki se v boju zoper osebno in družbeno svobodo človeka poslužujejo prikrievanja resničnih razmer in zatirajo herojskega duha ljudi, ki hočejo uresničiti novo družbeno stvarnost za novega človeka. V tem smislu podaja duhovnonazorsko in psihosocialno analizo fašizma kot izraza meščanske mentalitete ter katoliške statične miselnosti in družbene države. »Srečujeta se in združujeta se družbeni meščan, človek družbenih prednosti [...] in duhovni meščan, človek notranjega farizejstva, ter hočeta

revolucionarne spremembe družbenega sistema in ni ohranila trezne in učinkovite smeri družbenega reformizma. – Gosar, *Glas vprijočega v puščavi*, 97.

³⁶ Vidni predstavnik te smeri je bil gospodarstvenik Lado Ločniškar, ki je leta 1994 pri celjski Mohorjevi družbi izdal posodobljeno in skrajšano verzijo Gosarjevega temeljnega dela pod naslovom *Za nov družbeni red* v želji, da bi krščanski socialci po državni osamosvojitvi zasnovali svojo politiko po Gosarjevih načelih. A ta politična opcija se ni prijela.

z enako dejavnostjo dokazati, da sta vredna svojih privilegijev. Tako je nastal in nastaja fašizem.«³⁷ Kocbek citira tudi Nikolaja Berdjajeva, da »je duhovniški stan že od nekdaj kazal nagnjenje v meščanstvo«,³⁸ se pravi v lagodnost in varnost privilegijev, ki jih je užival meščanski stan. V tem vidi tudi glavni razlog, zakaj se je kler vezal na meščanski razred, ki je bil v svojem času nosilec oblasti.

Kocbek poudarja, da »pretresljiv primer (te slepe zaverovanosti v fašistični novi red – op.) nudi Španija«. Navaja, da španski katoliški listi in pismo španskih škofov evropskim govore samo o zločinih boljševiške revolucije, s katero enačijo boj vseh republikancev za obrambo republike, in pozivajo na križarsko vojno zoper boljševike, ničesar pa ne razložijo o vzrokih za to vojno in ne omenjajo grozodejstev fašistične falange. V sklepnem stavku uvoda jasno poudarja, v čem vidi poglavitni vzrok za špansko državljansko vojno: »Vzroki strašnega obračuna v Španiji niso verski, ampak družbeni.«³⁹

Predvsem te zadnje ugotovitve politični katolicizem ni mogel sprejeti, saj je na obrambi vere gradil svojo militantno politiko. Prav zato je Kocbekova analiza razburila nosilce slovenskega političnega katolicizma, ker je razkrinkala njihovo mentaliteto družbene neorientiranosti, hlapčevstva tujemu in predvsem strahu pred tveganjem ter vztrajno iskanje zavetja v varni udobnosti meščanskega in gruntarskega življenja, čeprav se je to zavetje ob prihajajoči vojni vihri izkazalo za utvaro. Ker slovensko cerkveno vodstvo in voditelji klerikalne politike niso zmogli ustrezne samorefleksije, so svojo ideološko slepoto in moralno nemoč prekrili z obsodbo primernege, a za samo analizo nebitnega stavka, češ da je neskladen s katoliškim verskim naukom in da gre za netočne, kar prirejene informacije o razmerah v španski državljanski vojni. Prav dejstvo, da je ljubljansko cerkveno vodstvo obsodilo članek na osnovi za celotno analizo nepomembnega stavka, kaže, da jih je zbudla predvsem psihosocialna in duhovna analiza fašizma, ki je razkrila, da se v okrilje fašističnega sistema zatekajo zaradi svoje volje po oblasti in pričakovanja, da bodo ohranili svoje družbene privilegije s pomočjo fašističnega družbenega reda. Zbudlo jih je tudi razkrinkanje laži krščanskosti fašizma.

Kamen spotike za cerkveno vodstvo je bil stavek: »Vse herezije in odpadki so bili navadno očitna dejanja, duhovno junaštvo prepričanih ljudi, ki se po svoji vesti odločajo za večjo in boljšo resnico, meščanski odpad pa je zahrbtnen, zakrit, pomeni zahrbtno zamenjevanje višjih vrednot v nižje [...]«⁴⁰ Cerkevna obsodba Kocbekovega stavka iz razprave v *Ljubljanskem škofjskem listu*, češ da je »zmožen vzbuditi v čitateljnih krivične sodbe o katoliški cerkvi in mržnjo do nje [...] (da je) zmoten in nasprotuje stališču in nauku katoliške cerkve«,⁴¹ je bila z dogmatičnega vidika nesmiselna. Kocbekov stavek ne daje nobene dogmatične sodbe o heretikih, v ničemer ne nasprotuje nauku cerkve, ampak gre za sociološko tezo o psihološki naravi heretikov. Obsodba tako marginalnega stavka samo razgalja pritlehno instrumentalizacijo teologije, ki je zdrsnila na raven golega ideološkega boja. Obsodba je torej imela drug cilj, ne obrambe pravovernosti.

³⁷ Dolgan, *Kriza revije »Dom in svet«*, 156.

³⁸ Ibid., 157.

³⁹ Ibid., 158.

⁴⁰ Ibid., 155–56.

⁴¹ Ibid., 279.

S težo cerkvene avtoritete je hotela izničiti Kocbekov prikaz španskih razmer s ciljem, da se prepreči resna debata o španski krizi. Predvsem je hotela izničiti vsak namig, da se slovenske politične razmere zaostrejuje v smer španske krize, da tudi slovenska družba drsi iz ideološkega boja v državljanski spopad in da je vzrok za to na strani militantnega političnega katolicizma in stalinistične partije na Slovenskem. Namen obsodbe je bil mobilizirati duhovščino in vdano katoliško ljudstvo za boj proti slovenskemu komunizmu in njegovim sopotnikom. Položaji levih sil so se tedaj že jasno zarisovali. Ideja ljudskofrontnega povezovanja je bila na slovenski levici vse bolj živa. Od cerkvene obsodbe kot obrambe vere do propagandnega pozivanja na državljansko vojno za obrambo vere in Boga⁴² je bil samo še korak. Tak namen obsodbe razkriva tudi objava *Skupnega pisma španskih škofov škofom vsega sveta zaradi vojne v Španiji*,⁴³ ki je bilo v prevodu objavljeno v posebni prilogi škofijskega lista.

Temeljno sporočilo *Premišljevanja* je v razkrinkavanju fašizma in njegove sprege s političnim katolicizmom, toda prinaša tudi ostro obsodbo komunizma in njegove revolucije, ki v enaki meri zatira svobodo človeka, ga uporablja zgolj kot sredstvo svojega boja in s tem krni njegovo osebnost na golo uporabno reč.

»Kot kristjani obsojamo levičarsko brezobzirnost, zato moramo grajati tudi desničarsko silovitost. Če kot kristjani nikakor ne moremo odobravati rdečega nasilja, tako in še bolj ne smemo molčati ob belem terorju. [...] Nikdo ne more tajiti težkih dejanj, ki so se od začetka republike do danes, posebno pa zdaj v državljanski vojni dogodila nad katoliško Cerkvijo in njenimi verniki. [...] Vse to je treba ostro obsoditi, obenem pa prodreti v njih dogajanja.«⁴⁴

Ta del kritične analize španske državljanske vojne je nasprotna stran spregledala. Partija pa je Kocbeku zamerila kritiko nasilja španske revolucije, zato je članek ignorirala.

Hkrati pa je Kocbek poudaril tudi, da je velik del duhovnikov in katoličanov kljub anarhičnemu nasilju revolucije stopil v bran republiki:

»Ob junaštvu baskiških duhovnikov, ki stojijo sredi svojega ljudstva, pa ne smemo pozabiti tudi na one duhovnike po Kataloniji in Španiji, ki so se pridružili republikanski vladi zato, da bi z ljubeznijo in zvestobo rešili tisto, kar se z mečem ne da, namreč duhovni ugled katolištva. [...] Poleg ljudskih duhovnikov stoje katoliški izobraženci.«⁴⁵

⁴² Izjava škofa Rožmana: »Vi slovenski domobranci ste na straži, da branite in čuvate [...] sveta in svetla izročila in vero v Boga.« – Doroteja Lešnik in Gregor Tomc, *Rdeče in črno: Slovensko partizanstvo in domobranstvo* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995), 149.

⁴³ Pismo je objavil *Ljubljanski škofijski list* 74, 1937, posebna priloga k št. 10. Škof Gregorij Rožman pa je napovedal njegovo objavo v *Ljubljanskem škofijskem listu* št. 8 s sledečim obvestilom: »Pastirski list španskih škofov bom na primeren način objavil v pravilni pouk vsem vernikom.« – Dolgan, *Kriza revije »Dom in svet«*, 279.

⁴⁴ *Ibid.*, 164 in 166.

⁴⁵ *Ibid.*, 172.

Prav te ugotovitve so bile pozneje vodilo Kocbeka in levega katoliškega bloka, tudi mnogih slovenskih duhovnikov, pri odločitvi za osvobodilni boj.

Kocbeku bi bilo mogoče očitati, da je v fašizmu zaradi njegove železne logike absolutnega diktata videl večje zlo kot v komunistični revoluciji in njeni stihiji.

»Fašizem si povsod nadeva obliko protikomunističnega borca, v resnici pa v njegovih vrstah človek ravno tako izgublja osebnost in svobodo. Poleg tega pa fašizem greši z zakrivanjem družbene resnice v imenu spodobnosti, tako da krivico pokriva s plaščem reda. [...] V tej navidezno enotni resnici je fašizem celo nevarnejši od komunizma, kajti če komunizem jasno in odprto gradi svoj napačni nazor, potem fašizem gradi svojega v navideznem skladju z vsemi duhovnimi načeli in ustanovami, v resnici pa razkraja sveti duh svobode z brezpogojno brambo dosedanjega reda. Še vedno zveni Haeckerjevo vprašanje: Kaj je več: mrtva resnica ali živa laž?«⁴⁶

Ta poudarek, da je zaradi svoje perverzne prikritosti fašizem nevarnejši od komunizma, je v pričakujoči vojni in revoluciji pomenil svojevrsten poziv na odkrit boj demokratičnih družbenih sil s fašizmom na pohodu, ki je iz Španije, Nemčije in Italije stegoval svoje roke po vsej Evropi, predvsem med frustriranimi ali nesvobodnimi narodi, kot so bili Slovenci, Hrvati, Slovaki, Madžari in njim podobni. Ta ocena o večji nevarnosti fašizma v nasprotju s komunizmom za družbeni red in mir med narodi je bila med bistroidnejšimi Kocbekovimi ocenami, saj je med vojno enako stališče zavzela tudi vatikanska politika,⁴⁷ kar pa, žal, ni streznilo večine slovenskega klera v Ljubljanski pokrajini in politikov katoliškega desnega bloka.

Nedvomno je pismo španskih škofov evropskim škofom pri slovenski desni politiki imelo največji vpliv zaradi ostre kritike ljudske fronte, ki je združila špansko levico v boju za obrambo republike. Kakor je bilo že rečeno, je bila ljudska fronta projekt VII. kongresa Kominterne (Moskva, 25. 7.–21. 8. 35), da bi na volitvah leta 1936 v Španiji obstala republika in da bi vodstvo levece obdržala KPŠ. Ideja združitve levece je bila uspešna, a obramba revolucije zaradi anarhije, neučinkovitega vojaškega vodstva in predvsem diktata boljševikov neučinkovita. Je pa dejstvo, da je bil to projekt Kominterne, kar je služilo španski desnici in vodstvu katoliške Cerkve za učinkovito

⁴⁶ Ibid., 156–57.

⁴⁷ Pij XI. je ob španski državljanski vojni ostro obsodil komunizem v encikliki *Divini Redemptoris* (DR – *Proti brezbožnemu komunizmu*): »Komunizem je po svojem bistvu notranje zločest, zato prav v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske kulture [...]« Papež ob obsodbi republikanske vojske zamolči grozodejstva fašistične strani. Tudi prezre, da komunisti ne predstavljajo vse republikanske vojske. Opozori pa na nevarnost širjenja revolucije v druge dežele: »Kdorkoli, [...], ki je še pri pameti, [...] se ne bi zgrozil, če pomisli, da se sedaj godi v Španiji, zgoditi tudi po drugih kulturnih deželah.« – DR, 20. Na to papeževo stališče se je opirala propaganda slovenske katoliške desnice. Toda Pij XI. je marca 1937 obsodil tudi nacizem z encikliko *Mit brennender Sorge*. Ta vsekakor ni odmevala v slovenskem katoliškem tisku. Toda ko je med vojno vodstvo katoliške cerkve v ZDA vprašalo papeža Pija XII., ali naj podpre ameriško vlado, ki se je odločila za sodelovanje s sovjeti v borbi zoper sile osi, se je ta jasno izrazil, da je nacizem večje zlo kot komunizem. Tega slovenski klerikalci niso razumeli.

propagando proti republikanskemu bloku in tudi za propagando proti komunizmu drugod po Evropi. *Slovenec* je v svojih prikazih španske državljanske vojne poudarjal prav to dejstvo. Zato je tudi razumljivo, da je že pred ustanovitvijo Protiimperialistične fronte oziroma OF pozival na boj zoper komunizem in revolucijo, ko se NOB še niti ni začela organizirati.

Najbolj umirjeno in objektivno se je na *Premišljevanje* odzval Andrej Gosar v *Delavski pravici*, glasilu JSZ, s člankom *Po usodni poti*. Najprej ugotavlja, da je bil članek pri večini bralcev razumljen kot osvetlitev dogodkov v Španiji še z druge strani, da bi postala slika o španski državljanski vojni resničnejša in bolj poučljiva. Nato pa poudari, da glavni razlog za napade na Kocbeka niso njegovi pogledi na špansko revolucijo, pač pa drugi »vzroki in razlogi«. Ugotavlja, da je bil takšen odziv mogoč

»le zaradi posebnih razmer, kakršne so v naših vrstah nastale in dozorele v teku zadnjih let. [...] Ti dogodki namreč kažejo, da je v našem katoliškem krogu prevladala in dobila odločilen vpliv peščica najbolj ozkih, pa tudi toliko bolj nestrpnih in nasilnih ljudi, ki proglašajo sami sebe za nekakšno katoliško elito, [...], vsem tistim pa, ki se ne morejo slepo podrediti njihovim nazorom in ciljem, odrekajo vso pravovernost ter jih žigosajo in obsojajo kot nekake krivoverce [...] Ti samozvani varuhi pravovernosti ne dopuščajo v nobenem, tudi ne v najbolj nenačelnem, zgolj praktičnem vprašanju nikake svobode in nikakega razgovora. [...] zasedli [so] domala vsa važnejša odborniška in druga vodilna mesta v slovenskih katoliških organizacijah in ustanovah. Od koder obvladajo domala vsa gmotna in organizatorična sredstva ter ves katoliški tisk.«⁴⁸

Te samozvance imenuje »čudni diktatorji v katoliških vrstah« in sklepa: »[...] ti naši samozvani čuvarji pravovernosti (so) najbolj nevaren razdiralni element, kar ga je bilo kdaj v našem katoliškem občestvu, so kakor dinamit, ki bo naše katoliške vrste prej ali slej razgnal.« In sklene: »To so zablode, ki se dajo pojasniti edinole s tem, ker živimo v dobi, ko je nasilje najvažnejše sredstvo za vodstvo in organizacijo družbenega življenja.« In naravnost jasnovidno napove, do bo zaslepljenost političnega katolicizma vodila »v propadanje in končno v propad vsega našega slovenskega katoliškega gibanja«. ⁴⁹ To se je z zmago revolucije žal tudi zgodilo.

Premišljevanje je vsekakor prevetrilo slovenski politični prostor in je pred razširitvijo vojne k nam izzvalo nujno opredelitev slovenskih izobražencev in politikov za odziv nanjo. Skupina krščanskih socialistov razumnikov je skupaj s Kocbekom leta 1938 ustanovila revijo *Dejanje*, ki je bistveno prispevala k prebujanju slovenskega izobraženstva. Krščanski socialisti so naslednje leto poskušali ustanoviti skupno stranko levih sil, ki jo je napovedalo glasilo *Slovenska politika*.⁵⁰ Oblast je stranko in izda-

⁴⁸ Dolgan, *Kriza revije »Dom in svet«*, 270–71.

⁴⁹ *Ibid.*, 273–74.

⁵⁰ *Slovensko politiko* so kot avtorji člankov podpisali Aleš Stanovnik, Edvard Kocbek in dr. Tomaž Furlan.

janje glasila onemogočila, kar je vzelo še zadnjo možnost, da se krščanski socialisti organizirajo kot politična stranka, ki bi imela v koaliciji levih sil prevladujoč vpliv. Potek osvobodilne borbe in družbene preobrazbe bi bil gotovo drugačen. Krščanski socialisti so potem na tajnem posvetu v Laškem spomladi 1940 sklenili sodelovati s KP Slovenije in pozvali k ustanovitvi ljudske fronte. Partija je poziv sprva zavrnila zaradi kritike sovjetskega komunizma, ki so ga videli v Kocbekovem *Premišljevanju* in nekaterih prispevkih v *Dejanju*. Verjetno pa tudi zato, da je po tem, ko je tak poziv na leve sile naslovila sama, lahko zahtevala vodilni položaj. Ustanovitev OF kot koalicije vseh narodnoobrambnih sil pa je potrdila pravilno stališče krščanskih socialistov, da je za obrambo domovine in spremembo družbenega reda potrebna združitev vseh narodno in socialno zavednih sil v skupno fronto. Potrdila pa je tudi Kocbekovo domnevo, ki jo je zapisal že leta 1932, namreč, da bo sodelovanje s komunisti za krščanske socialiste tudi tragično.⁵¹

Kocbekovo *Premišljevanje* je bilo osrednja kristalizacijska točka, ki je povzročila dokončen razkol katoliškega tabora pa tudi omogočila prebuditev levih političnih sil za skupen boj. Kristalizacijska točka pa je postalo predvsem zaradi militantnega odziva desnega katoliškega bloka, saj bi samo po sebi imelo le težo uravnotežujočega prikaza razmer v Španiji, ki jih je klerikalni tisk enostransko prikazoval. To pa kaže, kako so politične strasti na Slovenskem že nekaj let pred vojno dosegle vrelišče, možnosti za dialog in demokratični kompromis, ki bi Slovence poenotil v narodnoobrambni drži, pa ni bilo več.

Andrej Gosar v svojih spominih *Glas vpijočega v puščavi* ugotavlja, da »stara krščanskosocialna smer [...] ni mogla s svojim socialnim programom in delom pritegniti nase delavskih množic in jih obvarovati pred komunizmom.«⁵² In sklepa:

»Tako torej res ni bilo nič čudnega, če so se mnogi iskreni pristaši krščanskosocialnega gibanja in nazora zatekli k marksizmu. Zakaj iz tradicionalnih osnov krščanskosocialnega nazora ni vodila v večini bistvenih vprašanj od golih besed k dejanjem sploh nobena druga pot. [...] Kdor se s tem [drobnimi popravki socialne politike – op.] ni hotel ali ni mogel zadovoljiti, se je lahko odločil samo še za marksizem.«⁵³

K tej Gosarjevi ugotovitvi bi bilo smiselno še obrobno pojasnilo o nekaterih današnjih interpretacijah predvojnega krščanskega mladinskega gibanja in krščanskosocialne akcije.

Tudi Ruda Jurčec, ki je pripadal desnemu katoliškemu bloku, je bil kritičen do konservativnih duhovnih in političnih voditeljev lastnega tabora: »Kako beden je bil položaj, dokazuje dejstvo, da križarstvo v velikem zboru ljubljanskih teologov ni našlo voditelja, ki bi gibanje zajel in ga dobro in vedro uravnaval v pravo smer.« Temu mnenju pritrjuje tudi Matija Ogrin in v potrditev navaja prav to Jurččevo

⁵¹ Gl. opombo 17.

⁵² Gosar, *Glas vpijočega v puščavi*, 133.

⁵³ *Ibid.*, 109, 131.

ugotovitev: »Slovensko križarstvo takšnega voditelja ni imelo. Vendar ne samo po svoji krivdi.«⁵⁴

* * *

Matija Ogrin, avtor študije v zborniku *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937*, točno ugotavlja:

»Ob Kocbekovem članku *Premišljevanje o Španiji* so se dokončno pokazale globoke delitve med slovenskimi katoličani, ki so bile daljnosežne za prihodnost, njihovi viri pa so segali tudi daleč v preteklost. [...] Trenutek, ki mu je posvečen ta zbornik – kriza ob izidu Kocbekovega *Premišljevanja o Španiji* – je [...] trenutek, ki ga je mogoče razumeti le iz dolgoročnih procesov, ki so v slovenskem katolištvu potekali že desetletja poprej.«⁵⁵

Vendar iz Ogrinovega prikaza razmer v predvojni slovenski kulturi in politiki izbija enostransko prikazovanje krščanskih socialistov, mestoma tudi netočno, posebno še ocena križarskega gibanja in Edvarda Kocbeka. Videti je, da avtor izhaja iz ocen povojne politične emigracije. Emigrantski opisi predvojnih in medvojnih dogodkov na Slovenskem so pisani s stališča apologije njihove lastne držbe in s tem zanikanja njihove sokrivde za državljansko vojno pri nas in seveda za njene posledice, ki jih čutimo še danes. Tak pogled je iz osebnega, prizadetega gledišča razumljiv. Ni pa sprejemljiv za današnjo objektivno in s tem strokovno zgodovinsko analizo, ki naj bi končno osvetlila dogodke v pravi luči. Pri tem je seveda nujno upoštevati, da je osebni vidik pri zgodovinskih presojah vedno prisoten, a mora biti kot tak razvidno poudarjen, ne zaviti v kopreno absolutne objektivnosti.

Očitno gre pri Ogrinu za statično teološko mišljenje, ki ne more razumeti krščanske eksistence zunaj okvira dogmatičnega obzorja in institucionalne avtoritarnosti. Iz tega pogleda seveda ni mogoče dojeti fenomena križarskega gibanja niti idej krščanskega socializma. Ogrin ima pravico do osebne vrednostne sodbe o zgodovinskih dejstvih in osebnostih. A bi moral pojasniti, da je tako ocenjevanje zadeva nazorskega premisleka, in ne objektivnega zgodovinopisja. Zato je osebne poglede in ocene nujno izrekati na ozadju transparentno izražene nazorske orientacije in zgolj kot lastno sodbo. Preteklo obdobje ideoloških presoj, ki so se vsiljevale kot objektivne, bi morale zaradi svojega negativnega učinkovanja dati dovolj poduka, da je treba ta način preseči.

Pripomnil bi še, da se je križarsko doživljanje krščanstva navdihovalo na mističnem doživljanju Boga in na izrazito osebni veri. Ta smer je v krščanstvu prisotna od rojstva naše religije do danes. Označiti križarsko gibanje za subjektivistično je nekoliko poenostavljeno. Mladinsko krščansko prenovitveno gibanje je po prvi svetovni vojni predstavljalo gibalno duhovnega in socialnega ozaveščenja slovenske mladine, a je v času ideoloških bojev slovenske katoliške desne in leve provenience domala izzve-

⁵⁴ Dolgan, *Kriza revije »Dom in svet«*, 443.

⁵⁵ Tako v spremni študiji *Površke in žarišče krize Doma in sveta leta 1937* točno ugotavlja Matija Ogrin. – *Kriza revije »Dom in svet«*, 427.

nelo. Ocene politične emigracije in njihovih epigonov, da je zabredlo v socializem in simpatizerstvo s komunizmom, zato lahko razumemo kot tendenciozne.

Najbolj izpostavljen član križarskega gibanja Edvard Kocbek pa kljub svojim socialističnim nazorom vse do leta 1939, ko je poskušal skupaj z Alešem Stanovnikom in dr. Furlanom ustanoviti skupno stranko združenih levih skupin, ki bi vključevala tudi komuniste, s slednjimi ni sodeloval, ampak je večkrat kritiziral sovjetsko obliko socializma, tudi v *Premišljevanju*. Zato ni mogoče reči, da so on in krščanski socialisti krivi za zabijanje klina v enotno katoliško politiko, kakor meni Ogrin. Takšno podmeno je ovrigel že Andrej Gosar, ki je nepristransko sodil tudi o ravnanju krščanskih socialistov, ker je stal zunaj ideološkega spopada.

Prav tako teze, da je Kocbek zapeljal križarstvo v socializem in ga s tem izničil, ne potrjujejo zgodovinska dejstva. Že velikonedeljsko zborovanje je izpostavilo kot ključno vprašanje duhovnega preroda tudi družbeno prenovo in s tem poudarilo socialni problem. Kocbek je med umetniškimi pripadniki križarstva verjetno najbolj pereče občutil socialne probleme in potrebo po reševanju, torej tudi nagnjenje do politike. Vendar je bilo tudi med duhovniki, ki so izšli iz križarskega gibanja, kar nekaj enako usmerjenih. Da pa Kocbek ni imel izrazite želje po politiki, dokazuje dejstvo, da je v IO OF predlagal Aleša Stanovnika kot politično zrelejšega in sprva zavrnil povabilo. Sam se je zavedal svoje ekstatične narave.

Toda brez izkušnje, ki mu jo je dalo izpostavljeno delo v vodstvu osvobodilnega boja, ne bi bilo ne pesnika, ne misleca, ne etično prebujenega človeka in ne kristjana s tako poglobljeno teološko vizijo, kakršen je Kocbek postal s svojim vseživljenjskim udejanjenjem. Takšna je pač moja osebna presoja.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- Kocbek, Edvard. »Mladi.« *Beseda os sodobnih vprašanj* I, 1932, 143.
- Krek, Janez Evangelist. »Etični temelji gospodarske vede.« *Katoliški obzornik* VII, 1903.
- Krek, Janez Evangelist. »Po čem se bodo ločile politične stranke v bodočnosti.« *Katoliški obzornik* VII, 1903.

Literatura:

- Dolgan, Marjan, ur. *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937: Zbornik dokumentov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- Gosar, Andrej. *Glas vprijočega v puščavi, dvajset let ideoloških bojov in težav v slovenskem krščanskem socialnem gibanju*. Ljubljana: Revija 2000, 1987.
- Gosar, Andrej. *Za nov družabni red: Sistem krščanskega socialnega aktivizma I., II*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1933, 1935.
- Gosar, Andrej. *Za nov družbeni red*, priredil Lado Ločniškar. Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- Javornik, Marjan, ur. *Enciklopedija Slovenije 2*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.
- Juhant, Janez in Rafko Valenčič, ur. *Družbeni nauk Cerkve*. Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- Kovačič Peršin, Peter. *Glas iz Zaliva: Pogovori z Borisom Pahorjem*. Ljubljana: Društvo 2000, 2016.
- Krek, Janez Evangelist. *Izbrani spisi V*, ur. Vinko Brumen. Celje: Mohorjeva družba, 1993.
- Krek, Janez Evangelist. *Socializem. Izbrani spisi III*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1925.
- Lešnik, Doroteja in Gregor Tomc. *Rdeče in črno: Slovensko partizanstvo in domobranstvo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

- Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlínove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.

Peter Kovačič Peršin

EDVARD KOCBEK'S 'REFLECTION' ON SPAIN

S U M M A R Y

The paper deals with the tense political and ideological differences among Slovenian Catholics that arose in the 1930s, leading up to the final split upon the publication of Edvard Kocbek's essay *Pondering on Spain*. It was published in the *Dom in svet* Catholic magazine, Vol. 1937, Nos. 1–2, which was also the main cultural magazine on the territory of today's Slovenia before World War II.

However, the dissonance within the Catholic circles had already begun at the end of the 19th century; it was first reflected in the cultural and later also in the political sphere. The ossified(stale/static?) political life that had been characterised by compromising and false conformity was revived by Krek's social action that was not supported by the Catholic party; at the 1st Catholic meeting in 1892, it was in fact accepted only as a means of keeping the workers' affiliation to the Catholic Church. Krek's organisations then tried to establish their own party, yet, upon being urged by Bishop Jeglič, Krek preserved the unity of the Catholic political group in the end, also due to the fact that the war was imminent and it was crucial that the strongest political party, SLS (Slovenian Catholic People's Party), remained united. After World War I, Krek's political ideas were further pursued by Andrej Gosar, who at first enjoyed the Party's support and held several political functions. Upon the establishment of the king's dictatorship, he was removed from the Party's politics. He became a professor at the newly established university in Ljubljana, devoting himself to theoretical work relating to the establishment of a social and democratic country. As Krek's organisations were opposed to the inclusion of SLS in the dictatorship government and young Christian socialists publicly announced revolutionary views, the government abolished the Borba academic club and dissolved the core of Krek's groups. The election of the leadership of the Christian-Socialist trade union called Yugoslav Professional Association (Slovenian: Jugoslovanska strokovna zveza or JSZ), where SLS wanted to enforce their own candidate for its president, and JSZ's rejection of the principles of the *Quadragesimo anno* circular caused JSZ to break with SLS. The Spanish Civil War and Kocbek's *Pondering* encouraged Christian socialists to form the popular front of left-wing forces, including communists.

The ideological split between Catholics and the Slovenian cultural sphere appeared when Mahnič demanded that the Catholic ideology should prevail in all spheres of life, including politics. Francišek Lampe tried to tone down the tension at least in culture by introducing the *Dom in svet* magazine. Upon Izidor Cankar's departure from the Catholic Church, the tensions related to the editing of the magazine increased. However, the irreconcilable ideological fight within Catholic organisations was provoked by the criticism of the Crusades by the Catholic Action consisting of the group called "mladci" (the Youth of Jesus the King), and members of the Straža academic club (also known as "stražarji"). The controversy upon the publication of *Quadragesimo anno* became even more intense particularly due to Christian socialism. Gosar tried to ease the tensions with his centrist, yet critical attitude, while still remaining loyal to Krek's Christian socialism principles. This attitude isolated Gosar from both split Catholic groups. During the Spanish Civil War, the right-wing Catholic press sympathised with the fascist side, declared its support for fascism, and particularly attacked the formation of the popular front, which seemed to be soon established on the territory of today's Slovenia as well. In order to provide a balanced account of the situation in Spain, Kocbek published the *Pondering on Spain* in the *Dom in svet* magazine in 1937. This was followed first by the attack by the Youth and the Straža members, and then also by the condemnation of Kocbek's views in the *Ljubljanski škofijski list* diocesan paper. As a consequence, the magazine's editorial board resigned, and the ideological split between Catholic intellectuals and youth organisations became final. The *Pondering* became the crystallising point of the break-up in the

Catholic circles. Kocbek produced the *Dejanje* magazine, whereas Christian socialists tried to establish a unified left-wing party, which was then prevented by the authorities. Finally, the establishment of a popular front was proposed by Christian socialists, which was at first rejected by the Communist Party of Slovenia (KPS), yet later the Party took over the leadership in the popular front and, by establishing the Anti-Imperialist Front (PF), i.e. the Liberation Front (OF), enforced its rule and its concept of the liberation movement and revolution.

1.01

UDK: 355.426(460)"1936/1939":323.23(497.4)

Prejeto 26. 2. 2015

Božo Repe*

Španska državljanska vojna v kontekstu slovenskih in jugoslovanskih razmer med svetovnjima vojnama

IZVLEČEK

Avtor opisuje razkol v slovenski družbi v tridesetih letih 20. stoletja ob španski državljanski vojni. V slovenski zgodovini je bilo več ideoloških razkolov, od pokristjanjevanja, časa protireformacije v 16. stoletju, in najdaljši ideološko-verski razkol v 20. stoletju, ki se je začel konec 19. stoletja, v času nastajanja političnih strank. Tedaj je hotel katoliški tabor pod vplivom filozofa dr. Antona Mahniča javno življenje v slovenskih pokrajinah uravnjavati po načelih ekstremnega katolicizma. Polarizacija se je nadaljevala tudi v času med obema vojnama, še zlasti pa v tridesetih letih, kjer je tudi treba iskati korenine za medvojni bratomorni spopad. Razkol nosimo Slovenci v sebi tudi danes, ob vsaki priložnosti, kot so npr. volitve ali praznovanja, izbruhne na dan, in obremenjenost z njimi nam pravzaprav ne dovoli, da bi postali moderna nacija, ali pa vsaj zavira proces njenega nastajanja. Vrednotenje španske državljanske vojne kljub več kot sedemdesetletni distanci v svojem bistvu ostaja razločevalno, tako kot je bilo takrat, in to velja tako za slovensko kot – danes pretežno konservativno – evropsko družbo.

Ključne besede: ideološki razkol, katolicizem, komunizem, ljudska fronta, španski prostovoljci

ABSTRACT

SPANISH CIVIL WAR IN THE CONTEXT OF THE SLOVENIAN AND YUGOSLAV CIRCUMSTANCES BETWEEN BOTH WORLD WARS

The author describes the division of the Slovenian society in the 1930s concerning the Spanish Civil War. Slovenian history was marked by various ideological schisms – from Christianisation and anti-Reformation in the 16th century to the longest lasting ideological-religious schism of the 20th century, which had begun at the end of the 19th century, in the time when political parties had been formed. At that time the Catholic camp, under the influence of Dr. Anton Mahnič, wanted to organise the public life in the Slovenian provinces according to the principles of extreme Catholicism. The polarisation continued during the interwar period, especially in the 1930s, where we should search for the roots of the wartime fratricidal conflict. Slovenians are still divided along these lines, and the schism surfaces at every possible occasion, for example during elections or celebrations. We are burdened by it to the point where it actually prevents us from becoming a mod-

* dr., redni prof., Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana, bozo.repe@guest.arnes.si

ern nation or at least hinders the process of its formation. The assessment of the Spanish Civil War, even more than 70 years thereafter, still remains essentially controversial, just as it was back then. This holds true for the Slovenian as well as for the European (nowadays mostly conservative) society.

Keywords: Slovenia, Spain, Civil War, ideological schism, Catholicism, communism, Popular Front, Spanish war volunteers

Španska državljanska vojna, ki se je začela 18. julija 1936 z vojaškim uporom proti zmagoviti ljudski fronti (volitve februarja 1936) in španski republiki (ta je nastala leta 1931) in se je končala 1. aprila 1939 po zavzetju Madrida in prenehanju spopadov, je razdelila Evropo in svet na frankiste in republikance, desnico in levo, na zagovornike laicizma in klerikalizma. Vendar je tudi znotraj obeh taborov prišlo do delitev, na desnici je bilo zlasti pomembno, da so se krščanski socialisti odvrnili od skrajne desnice. Levica, čeprav neenotna, je upala, da bo Španija postala »grob evropskega fašizma«. Zgodilo se je obratno: v grobu se je znašla leva in liberalna Evropa. Opredelitev zahodnih držav za neintervencijo, kjer sta z ustanovitvijo posebnega komiteja 26. držav 9. septembra 1936 glavno vlogo imeli Velika Britanija in Francija, je bil to prvi, morda tudi usodni – korak v popuščanju Hitlerju in Mussoliniju, ki sta se v vojno vpletla neposredno. In bil je tudi prvi neposredni akt politike, po kateri naj bi se nacistična Nemčija in komunistična Sovjetska zveza »požrtli med sabo«, »liberalni« zahod pa bi ostal »elegantni« zmagovalec. Taka politika je zlahka pripeljala do normalizacije odnosov zahodnih držav s Španijo in šele leta 1946 so Združeni narodi prvič sprejeli resolucijo, v kateri je pisalo, da je bila vlada generala Franca vzpostavljena s silo in s pomočjo fašističnih držav, članic sil osi, in zato ne predstavlja španskega ljudstva in ne more sodelovati v mednarodnih zadevah. Vendar je Španija že v petdesetih letih v glavnem dobila mednarodno priznanje.

Španija ni bila le politični, pač pa tudi vojaški poligon. Nemčija je tu prvič preizkušala taktiko bliskovite vojne, seveda pa tudi taktiko množičnih pobojev civilnega prebivalstva. Državljska vojna je za sabo pustila zelo veliko do danes še neprešteti žrtev, številke se, kot običajno v takih primerih, razlikujejo in segajo od 380.000 do 451.000.¹ Zlasti grozljivo je dejstvo, da je frankistični režim ubijal še pet let po vojni in da je do leta 1943 pobil blizu 200.000 ljudi. Vzpostavljeni klerofašistični model, ki je temeljil na treh stebrih (vojski, Katoliški cerkvi in partiji), je ostal privlačen vzor še dolga desetletja in zlasti Katoliška cerkev se frankizmu nikoli ni odrekla. Če bi se danes svetovno gospodarstvo zlomilo, tako kot se je leta 1929, bi se kaj kmalu lahko soočali s podobno situacijo, kot so se v tridesetih letih. Tedaj je v Španijo ljudi gnala zlasti želja, da preprečijo prevlado fašizma v Evropi in v svetu. Zahodne drža-

¹ Guy Hermet, »La tragédie Espagnole,« *La guerre d'Espagne 1936 (dossier): L'histoire*, št. 200 (1996): 28. Gl. tudi *Spanish Civil War - Wikipedia, the free encyclopedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_Civil_War#Combatants.

ve so odpovedale in se oprijele kvazi nevtralnosti, napredna javnost pa se s tem ni sprijaznila. In je imela prav: ko je padla republikanska Španija, so bila vrata Hitlerju in Mussoliniju odprta. Sledil je Münchenski sporazum, s katerim so zahodne države Hitlerju za prazno obljubo o miru podarile Češkoslovaško, eno redkih še demokratičnih držav v tedanji Evropi, pa anšlus – priključitev Avstrije k nacistični Nemčiji, napad na Poljsko, in vojna.

Zanimivo je vprašanje, ali španska državljanska vojna v simbolnem smislu traja še danes. Po Francovi smrti 1975 oblasti zaradi politike pomiritve niso odstranjevale frankističnih in Francovih spomenikov. Šele v letih 2000–2005 so bili odstranjeni zadnji, tudi v Madridu. Vendar po reviji *L'histoire* 55 % Špancev do Franca izraža indiferentnost, 29,8 % ga zavrača, 7,6 % pa čuti po njegovih časih nostalgijo.² Tudi mnoge druge stvari, ne samo Francovi spomeniki, se v imenu politične pomiritve in iz strahu pred ponovnim izbruhom konflikta niso upale odpreti. Kar zadeva kazenske postopke, je nekatere stvari z veliko poguma odprla šele sedanja oblast socialistov. Tudi domnevni grob pesnika Federica Garcíá Lorce so odprli šele pred kratkim, da bi ugotovili, ali so njegovi posmrtni ostanki res v njem (zaenkrat kaže, da niso). Španci imajo v Valle de los Caídos (Dolini padlih) spomenik, baziliko in kostnico, ki naj bi bila namenjena narodni spravi. Kompleks je bil zgrajen leta 1958, osemnajst let so ga gradili republikanski zaporniki, ki so se z enim dnevom dela lahko »odkupili« za dva dni kazni (kasneje menda za šest), več jih je med delom tudi umrlo. Tam je Francov mavzolej, a so šele leta 2007 z zakonom prepovedali politične mitinge in čaščenje diktatorja, sorodniki pa lahko tudi zahtevajo posmrtne ostanke, če ne želijo, da ostanejo v tem »grobni spravi«.

Španska državljanska vojna nima le političnih in vojaških, pač pa tudi izjemne umetniške razsežnosti. Med drugim je navdihnila številne filmarje. Posnetih je bilo več kot 500 filmov (364 jih je nastalo v času vojne), gotovo je najbolj znan film »Komu zvoni« po romanu Ernesta Hemingwaya (Sam Wood, 1943), čeprav zaradi svetovne vojne tedaj ni imel velikega odmeva. Kulturni je postal zaradi Ingrid Bergman in Garryja Cooperja pozneje, ko so ga predvajali v Evropi in se je po letu 1948 razširil tudi roman. Ob koncu državljanske vojne je tedaj najbolj popularen film posnel André Malraux po svojem romanu iz leta 1937 *L'espoir*. Malraux je bil v Španiji od začetka državljanske vojne, vodil je letalsko eskadriljo, ki je napadla mesto Teureul in cestno proti Saragossi, to je tudi tema filma. Navdih je bil za umetnike različen. Federico Garcíá Lorca je bil ubit na začetku državljanske vojne, tako da ga vojna ni navdihovala, gotovo pa so ga španska družba in njena nasprotja. S svojimi tremi najboljšimi dramami s skupnim poimenovanjem *Ruralna trilogija*, v katerih je tudi igral, je gostoval po Španiji do aprila 1936. Pri raznih filmih in drugih projektih je sodeloval tudi s Salvadorjem Dalíjem in Luisom Buñuelom, avantgardizem je bil tedaj gotovo nasprotje konservativni Španiji. Dalí se sicer ni politično opredelil za nobeno stran, je pa leta 1936 naslikal *Slutnjo državljanske vojne*. Picasso svoje angažiranosti ni skrival. Sebe kot slikarja je imel za politično bitje, slikarstvo je označil kot

² Guy Hermet, »La tragédie Espagnole,« *Les collections de L'histoire*, št. 31 (2006): 70–76.

orožje za obrambo pred sovražnikom ali za napad nanj. Guernica je tako sugestivna prav zaradi tega: naslikana je iz ogorčenja, strasti, prepričanja... Hemingway je bil izrazito protivojno usmerjen, to kažejo že dela iz prve svetovne vojne, a prevladujoči motiv je bil najbrž avanturizem. Eden od komandantov mednarodnih brigad, s katerim je bil skupaj v bitki pri Ebru, je kasneje dejal, da je Hemingway vojno videl kot vznemirljivo avanturo. Če za Hemingwaya lahko rečemo, da je v španski državljanski vojni iskal navdih za svoja dela (že takoj po prihodu je napisal scenarij za neki film), pa je bilo pri Andréju Malrauxu obratno. Tudi med drugo svetovno vojno je bil v francoski rezistenci, gestapo ga je ujel in mučil. Njegova politična aktivnost je bila primarna, ukvarjanje z literaturo pa »stranski produkt«, tako je tudi nastal prej omenjeni roman.³

Španski državljanski vojni, oz. bolj točno slovenskim in jugoslovanskim »Špancem«, je bilo do leta 1990 namenjene kar nekaj raziskovalne pozornosti in publikacij. Tudi sicer so v slovenščini izhajale knjige, ki obravnavajo špansko državljansko vojno, že v začetku sedemdesetih let npr. v kulturni zbirki Zgodovina revolucij XX. stoletja založbe Editori Riuniti iz Rima.⁴ S koncem socializma je ta pozornost zamrla. Za politiko to ni tema, ki bi jo želela povezati s sedanostjo: za evropsko in tudi slovensko desnico glasno zagovarjanje Franca ob vseh resolucijah o totalitarizmi, ki naj bi vsaj deklarativno zajele tudi fašizem, ni ravno taktično, levica pa se takoj zgrbi in potegne vase, če jo kdo hoče povezati z revolucionarnimi gibanji. Čeprav je ljudska fronta zmagala na regularnih volitvah, je katoliški tabor (z izjemo krščanskih socialistov) kazal izrazito nasprotujoč odnos do levičarskih koalicij in veliko razumljivost za avtoritarne režime in fašizem.⁵ Tudi v Sloveniji Katoliška cerkev (ki od vseh tedanjih subjektov v Sloveniji edina ohranja kontinuiteto s tistimi časi in v glavnem tudi nespremenjeno miselnost), zagovarja tedanja stališča Vatikana in škofa dr. Gregorija Rožmana. Rožman, eden glavnih podpornikov Straže v viharju in zagovornik ideološke polarizacije, je npr. med drugim zavrnil razlago papeža Pija XI. Francozom, da njegova enciklika *Divini redemptoris* ne pomeni zavračanja ponujene roke komunistov, češ da taka razlaga ne more veljati tudi za Slovence:

»Gospodom duhovnikom za leto 1938. Preteklo leto je pokazalo, da vlada med katoličani pri nas še vedno precej nejasnosti v mnogih sodobnih perečih vprašanjih. Za novo leto hočem dati vsaj svojim najožjim sodelavcem, gospodom duhovnikom, nekaj jasnih načel in pogledov, da bodo znali razne pojave pri nas pravilno presojati, po pravi poti hoditi in druge voditi.

1. Še vedno obstaja needinost med krščanskim delavstvom. (...)

³ Claude Aziza, »500 films pour une guerre,« *La guerre d'Espagne 1936 (dossier): L'histoire*, št. 200 (1996): 36–41.

⁴ Manuel Tuñón de Lara, »Španska državljanska vojna,« v: *Zgodovina revolucij XX. stoletja*, II. (Ljubljana: Komunist, 1971).

⁵ Več o tem: R. J. Wolff in Jörg Konrad Hoensch, ur., *Catholics, the State and European Radical Right 1919–1945* (New York: Columbia University Press, 1987). Gl. tudi Janko Pleterski, *Senca ajdovskega gradca: o slovenskih izbirah v razklani Evropi* (Ljubljana: samozaložba, 1993), 37–54.

2. O 'ponujeni roki' francoskih komunistov katoličanom se je tudi pri nas govorilo in pisalo. Posebno se je časopisje vseh smeri razpisalo potem, ko so francoski škofje v decembru preteklega leta objavili svojim vernikom besede papeževe, ki jih je vprav njim povedal o tej 'ponujeni roki'. Razumljivo, da so bili komentariji toliko različni, da so si naravnost nasprotovali! Res je, da v raznih deželah iščejo komunisti sodelovanja s katoličani in se morda tudi pri nas skrivajo pod raznimi 'slovenskimi' in 'demokracijskimi' gibanji in klubmi. Za nas ni nobenega dvoma, kako se naj zadržimo nasproti ponujeni roki v katerikoli obliki. Jasno nam je dal direktivo sv. Oče v svoji okrožnici 'Divini redemptoris': (...)'Komunizem je nekaj bistveno slabega, zato v prav nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske kulture. Če pa bi se dali nekateri v zmoto zavesti in bi v svojem kraju komunizmu pomagali, da bi se utrdil, jih bo za to zmoto prve zadela kazen.' To je jasno dovolj! Če papež v nagovoru francoskim škofom ljubezni ne odreka nikomur, ki trpi, pa najsi je kakršnihkoli nazorov, je to popolnoma v skladu s sklepno mislijo protikomunistične okrožnice, ko se obrača na one, ki so zašli. (...)'⁶

Španska državljanska vojna je bila med obema vojnoma v slovenski in jugoslovanski družbi zelo pomembno zunanjepolitično, a hkrati tudi notranjepolitično vprašanje. V španski državljanski vojni je sodelovalo – ali bilo z njo povezanih – veliko vodilnih predvojnih in medvojnih komunistov, vključno z Josipom Brozom – Titom.

V slovenskem političnem prostoru je opredeljevanje ob španski državljanski vojni doseglo vrh ideološkega spora med levico in desnico in povzročilo tudi razkol znotraj katoliškega tabora med krščanskimi socialisti in večinskim, ortodoksnim, delom SLS v času, ko je ta stranka v sodelovanju s Katoliško cerkvijo praktično absolutno obvladovala slovensko družbo.

Povezovanje demokratičnih strank in skupin proti skrajni desnici in fašizmu je največji vzpon doživelo v Franciji in Španiji, v obeh je Ljudska fronta tudi prevzela oblast. V Franciji je sicer zelo raznolika vlada socialista Leona Bluma med leti 1936 in 1938, ko je propadla, izvedla pomembne socialne reforme, znižala delovnik in uvedla plačan dopust, pomembne pa so bile tudi kulturne spremembe ter večja odprtost tiska, javne razprave, manifestacije.⁷ V Sloveniji se je gibanje proti fašizmu, za mir, demokratične svoboščine in socialno pravičnost, znano pod imenom Ljudska fronta, začelo sredi tridesetih let. Šlo je predvsem za skupine okrog posameznih revij, študentske, kmečke in delavske organizacije ter razna društva, zaradi medsebojnih nasprotovanj pa ni prišlo, tako kot v Franciji in Španiji, do koalicijskega povezovanja levih in sredinskih strank. Organizacije Ljudske fronte so organizirale razne tabore, izlete in kulturne prireditve. Po nemški priključitvi Avstrije in razkosanju Češkoslovaške je bilo zaradi ogroženosti slovenskega naroda v ospredju dejavnosti narodno-obrambno gibanje. S frontnimi akcijami se je krepil vpliv komunistov. »Edini, ki se

⁶ *Ljubljanski škofijski list*, 8. 2. 1938. Citirano po: Janko Pleterski, »O Rožmanovi vojni,« v: *Škof Rožman v zgodovini* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2008), 47.

⁷ Več o tem: Louis Bodin in Jean Touchard, *Front populaire 1936* (Paris: Arman Colin Éditeur, 1985).

poleg katolicizma bije za bodočnost, je komunizem. Komunizem je v teku svojega dela dobil že toliko oblik, da ga je težko spoznati, najnovejša oblika je ljudska fronta, ki se je pojavila tudi med Slovenci. Samo dvoje je danes možno: ali bo bodočnost katoliška, ali bo komunistična«, je zapisal Slovenec leta 1936.⁸

Jugoslavija je do španske državljanske vojne zavzela status nevmešavanja in nevtralnosti, prepovedala je kakršnokoli pomoč, notranji minister Anton Korošec pa je leta 1937 tako stališče »prevedel« v določilo, da bo ljudem, ki se bodo vključili v špansko republikansko armado, odvzeto državljanstvo. Vlada je aktivno preganjala vse simpatizerje republikanske strani, prepovedala je mitinge in vse druge oblike izražanja podpore ter akcije za zbiranje sredstev. Viz za Španijo niso izdajali, ujeti španski prostovoljci pa so bili kaznovani z zaporem do enega leta. Tako politiko so aktivno podpirale katoliške stranke, zlasti Hrvaška kmečka stranka in SLS.

Klasični politični spopad med liberalnim in katoliškim taborom se je v tridesetih letih spremenil v spopad med levico in desnico. Levico (ki jo je enačil s komunisti) je politični vrh katoliškega tabora že v začetku dvajsetih let označil za najhujšega nasprotnika. Na to so vplivale tako tedanje revolucionarne ali polrevolucionarne razmere v Evropi kot izrazito nasprotovanje komunizmu, ki je prihajalo iz Vatikana, še zlasti po oktobrski revoluciji v Rusiji. »Za edinega resnega nasprotnika, s katerim se moramo baviti, smatram s svojega stališča samo komunistično stranko. Boj prihodnosti bo samo boj med krščansko demokracijo in socializmom.«⁹

Španska državljanska vojna je v desno usmerjenem tisku potencirala že sicer permanentno kritiko komunizma ter izražala veliko naklonjenost Francu in fašizmu. V Ljudski fronti je desnica videla sovjetsko in židovsko zaroto, komunistom je pripisovala sadizem in protiversko blaznost, v Španiji pa naj bi se odločala usoda krščanstva, ki da ga hoče uničiti brezbožni komunizem v sodelovanju z židovstvom. Tako kot je bila španska državljanska vojna predpriprava za drugo svetovno vojno, je bila v Sloveniji njena percepcija predpriprava in ideološki poligon za propagandno in nato pravo vojno proti Osvobodilni fronti in partizanskemu (v percepcij slovenske desnice komunističnemu) gibanju, katerega organizatorji in voditelji so bili tudi pomembni španski borci – v celoti je bilo »špancev« več kot 530, (vendar je bil le manjši del med njimi komunistov).¹⁰

Desničarsko časopisje je pozivalo, naj katoličani stojijo na straži proti komunistom, saj je silo mogoče premagati samo s silo in ne s prijaznimi besedami ali blagoslovljeno vodo, zato naj poskrbijo za varnost pravočasno, ne pa potem, ko bodo hiše že gorele, komunisti pa streljali. Zato naj se katoličani združujejo, oborožijo in organizirajo vaše straže, te pa bodo branile vasi in verske svetinje proti navalom hlapcev Kominterne. Pozivanje k orožju je postalo sestavni del ideološkega besednjaka. To so opravičevali s poročili iz španske državljanske vojne v stilu: »Pa ne samo duhovnim in

⁸ *Slovenec*, 26. 7. 1936.

⁹ Govor dr. Antona Korošca, predsednika Slovenske ljudske stranke na zboru strankarskih zaupnikov. – *Slovenec*, 8. 4. 1920.

¹⁰ Andrejka Novakovič, »Delovanje slovenskih španskih borcev v Španiji in po končani vojni v domovini« (magistrska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

redovnim osebam, ne prizanašajo, marveč na španskem pobijejo vsakega človeka, pri katerem najdejo le kako krščansko znamenje: molitvenik, rožni venec, svetinjico ali sveto podobico!... Gorje ti, verno slovensko ljudstvo, kaj te čaka, če zmagajo tudi pri nas ti osrečevalci človeštva? Puška, meč, vislice... kaj pravite na to ljudje, krščanski? Ali boste s tem zadovoljni? Ali bomo res mirno čakali in dali naše cerkve požgati, sebe pa postreliti in poklati?...«¹¹

V tridesetih letih se je ideološka polarizacija prav ob španski državljanski vojni v Sloveniji razvila do skrajnih meja. Prihajalo je do fizičnih obračunov med pripadniki raznih organizacij (zlasti študentskih in dijaških), pozivi na oboroževanje pa so jasno kazali, v kakšno smer se bo med vojno razvil konflikt.

Brezrezervna obsodba komunizma v nekaterih govorih in v enciklikah *Quadragesimo anno* (1931) in že omenjeni *Divini redemptoris* (Božanski odrešenik, 1937)¹² – slednjo je papež v interpretacijah omilil ne samo v francoskem primeru, ampak med drugo svetovno vojno tudi v ameriškem, ko je zaradi zaveznitva s Sovjetsko zvezo izjavil, da ni veljavno napotilo za vojne razmere in oznaka vsakršnega sodelovanja s komunisti greh – sta razcepila celo katoliški tabor. Boj za utrditev katoliške vere in cerkve na Slovenskem so napovedale že obstoječe ali na novo nastale katoliške organizacije, zlasti ekstremne kot akademski klub *Straža* (list *Straža* v viharju) na univerzi ali *Mladci* (list *Mi mladi borci*) na srednjih šolah, ki sta delovali v okviru Katoliške akcije. Borbeni aktivizem je prehajal od papeža na katoliške organizacije povsod po Evropi, v Sloveniji še posebej izrazito. Pij XI. je julija 1938 branil Katoliško akcijo z besedami, da kdor udari Katoliško akcijo, ta udari Cerkev in papeža, kdor udari papeža, pa umre – *Qui mange du Pape, en meurt*. Obratno so tudi organizacije Katoliške akcije, npr. *Mladci*, v svojem glasilu obsojali vse, ki so kaj kritičnega rekli o obeh papeških okrožnicah. Obsojali so individualizem, ki naj bi povzročil, da je postalo vse gospodarstvo zelo trdo, kruto, brezsrčno. Obsojali so nečloveški, kruti brezbožni komunizem. Še posebej si bili ogorčeni nad krščanskim socializmom, ki naj bi iskal sredino med zmoto in resnico. Menili so, da hoče socializem »pokrstiti«. To so šteli za popolnoma zgrešeno, saj je bila po njihovem mnenju socialistična zamisel družbe popolnoma tuja krščanski resnici. Bili so proti ne samo boljševškemu, ampak tudi krščanskemu socializmu. Nihče pač ne more biti obenem dober katoličan in pravi socialist, so zatrjevali. Zato sta vsako popuščanje in vsako polovičarstvo usodna. Potrebna je doslednost, za ognjenim valom katolicizma bo ostalo le tisto, kar je zavestno, celotno in živo krščansko. Kar je gnilo in polovičarsko, bo propadlo.

V tovrstno militantno propagandistično nastopanje je leta 1937 posegel esej

¹¹ »Kaj pa komunisti,« *Domoljub*, 1. 12. 1936.

¹² V encikliki *Quadragesimo anno* je papež Pij XI zapisal da se komunizem ne more spraviti v sklad z nauki Katoliške cerkve, v *Divini Redemptoris* (v Sloveniji je izšla s podnaslovom »O brezbožnem komunizmu«) pa je papež komunizem označil za *primum malum* (prvo zlo), priporočal obnovo krščanskega življenja na temeljih evangelija, širjenje katoliškega družbenega nauka na kolektiv (se pravi prežetost celotnega družbenega življenja s katolicizmom in vodilna vloga Katoliške cerkve v družbi) in budno opazovanje komunistične strategije.

Edvarda Kocbeka Premišljevanje o Španiji.¹³ Kocbek je fašizem označil za rezultat propadajoče meščanske družbe ter postavil trditev, da se je duhovnost krščanstva (katolicizma) izenačila z duhovnostjo fašizma, s čimer je bila odprta možnost za tesno sodelovanje Katoliške cerkve s fašizmom. Kocbekovo večletno intelektualno iskanje ravnovesja »med Marxom in bogom« je z esejem o španski državljanski vojni postalo temelj njegove bodoče politične opredelitve. Februarja 1941, le nekaj tednov pred fašistično okupacijo, je intelektualce pozval, naj se iztrgajo iz konformizma in se v prihajajočih usodnih trenutkih opredelijo v boju med duhovnim suženjstvom in duhovno svobodo, po okupaciji in razkosanju Slovenije poleti 1941 pa je v Osvobodilno fronto povedel razumniško skupino krščanskih socialistov.¹⁴

V jugoslovanski partizanski vojski so bili španski borci med organizatorji vstaje in na vodilnih položajih, tako v glavnem kot v pokrajinskih štabih. Podobno tudi v Sloveniji. Prvo leto jih je šlo v partizane 22, kasneje še kakšnih 150. V NOB so bili cenjeni, še posebej v prvem letu, zaradi vojaških izkušenj, čeprav v Španiji niso bili na vodstvenih položajih. Najbolj znani »Španci« v slovenski partizanski vojski, ki so dosegli tudi visoke vojaške ali politične položaje, so bili Dušan Kveder – Tomaž, dr. Aleš Bebler – Primož, Stane Semič – Daki in še nekateri drugi.

Tudi po vojni, v času Informbiroja, je bila španska državljanska vojna predmet ideoloških in političnih obračunov, saj so bili mnogi španski borci v vzhodnoevropskih državah obsojeni na montiranih procesih, povezovali so jih s titoizmom in (ali) gestapovsko (taboriščno) agenturo, podobna usoda pa je doletela tudi del jugoslovanskih španskih borcev.

»Slovenec že mori Slovenca, brata – kako strašna slepota je človeka!«, je France Prešeren zapisal v kulturnem epu Krst pri Savici, ko je opisoval prvi veliki notranjeslovenski razkol ob pokristjanjevanju. Slovenska zgodovina pomni tudi razkol iz časa protireformacije v 16. stoletju in najdaljši ideološko-verski razkol v 20. stoletju, ki se je začel konec 19. stoletja v času nastajanja političnih strank. Tedaj je hotel katoliški tabor pod vplivom filozofa dr. Antona Mahniča javno življenje v slovenskih pokrajinah uravnavati po načelih ekstremnega katolicizma. Polarizacija se je nadaljevala tudi v času med obema vojnama, še zlasti pa v tridesetih letih, kjer je tudi treba iskati korenine za medvojni bratomorni spopad. Razkol nosimo Slovenci v sebi tudi danes, ob vsaki priložnosti, kot so npr. volitve ali praznovanja, izbruhne na dan in obremenjenost z njimi nam pravzaprav ne dovoli, da bi postali moderna nacija, ali pa vsaj zavira proces njenega nastajanja. Vrednotenje španske državljanske vojne kljub več kot sedemdesetletni distanci v svojem bistvu ostaja razločevalno, tako kot je bilo takrat, in to velja tako za slovensko kot – danes pretežno konservativno – evropsko družbo.

¹³ Edvard Kocbek, »Premišljevanje o Španiji,« *Dom in svet*, 22. 4. 1937. *Dom in svet* je bil slovenski literarni mesečnik, ki je izhajal med leti 1888 in 1944. Zaradi Kocbekovega članka je uredništvo z glavnim urednikom Francetom Koblarjem odstopilo. Kocbek je s somišljeniki nekaj kasneje začel izdajati revijo *Dejanje*.

¹⁴ Ustanovna skupina v OF so bili sicer krščansko socialistični sindikati, ki jih je vodil Tone Fajfar.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *Domoljub*, 1. 12. 1936. »Kaj pa komunisti«.
- Kocbek, Edvard. »Premišljevanje o Španiji.« *Dom in svet*, 22. 4. 1937.
- *Slovenec*, 8. 4. 1920.
- *Slovenec*, 26. 7. 1936.

Literatura:

- Aziza, Claude. »500 films pour une guerre.« *La guerre d'Espagne 1936 (dossier): L'histoire*, št. 200 (1996): 36–41.
- Bodin, Louis in Jean Touchard. *Front populaire 1936*. Paris: Arman Colin Éditeur, 1985.
- Hermet, Guy. »La tragédie Espagnole.« *La guerre d'Espagne 1936 (dossier): L'histoire*, št. 200 (1996).
- Hermet, Guy. »La tragédie Espagnole.« *Les collections de L'histoire*, št. 31 (2006): 70–76.
- Novakovič, Andrejka. »Delovanje slovenskih španskih borcev v Španiji in po končani vojni v domovini.« Magistrska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008.
- Pleterski, Janko. »O Rožmanovi vojni.« V: *Škof Rožman v zgodovini*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2008.
- Pleterski, Janko. *Senca ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi*. Ljubljana: samozaložba, 1993.
- Tuñón de Lara, Manuel. »Španska državljanska vojna.« V: *Zgodovina revolucij XX. stoletja*, II. Ljubljana: Komunist, 1971.
- Wolff, J. R. in Jörg Konrad Hoensch, ur. *Catholics, the State and European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, 1987.

Spletne strani:

- *Spanish Civil War - Wikipedia, the free encyclopedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_Civil_War#Combatants.

Božo Repe

SPANISH CIVIL WAR IN THE CONTEXT OF THE SLOVENIAN AND YUGOSLAV
CIRCUMSTANCES BETWEEN BOTH WORLD WARS

S U M M A R Y

In the interwar period the Spanish Civil War represented a very important foreign as well as domestic political question in the Slovenian and Yugoslav society. Many leading communists from the period before and during the World War II participated in the Spanish Civil War or were involved with it, including Josip Broz – Tito (besides the fact that he organized a failed expedition of communists to Spain, which almost hindered his ascent, some authors still harbour doubts regarding his presence in Spain).

Taking sides regarding the Spanish Civil War culminated in the ideological conflict between the left wing and the right wing in the Slovenian political space as well as caused a division in the Catholic camp between the Christian socialists and the majority orthodox part of the Slovenian People's Party in the period when this party, in collaboration with the Catholic Church, had a practically absolute control over the Slovenian society. The right-wing press used the Spanish Civil War to intensify its already constant criticism of communism and expressed absolute sympathy for Franco and fascism. The right wing saw the Popular Front as a Soviet and Jewish conspiracy and attributed sadism and anti-religious frenzy to communists. Spain was supposed to be the place where the destiny of Christianity would be decided, endangered by the godless communism in collaboration with Judaism. Just as the Spanish Civil War was a testing ground for World War II, its perception in Slovenia represented the preparation and ideological testing ground for the propaganda war and later also actual war against the Liberation Front and the Partisan movement (seen as communist by the Slovenian rightists), whose organisers and

leaders were also important Spanish war volunteers (though only a few of them were communists). In 1937 Edvard Kocbek intervened in the propagandistic reports with his essay *A Deliberation on Spain*. Kocbek labelled fascism as a product of the decaying bourgeois society and claimed that the spirituality of Christianity (Catholicism) had become equal to the spirituality of fascism, thus opening the possibilities for a close collaboration between the Catholic Church and fascism. For several years Kocbek strived intellectually to find the balance »between Marx and God«, which, with his essay on the Spanish Civil War, became the foundation of his future political conviction. In February 1941, only few weeks before the fascist occupation, he called upon the intellectuals to abandon their conformism and choose sides in the fight between the spiritual slavery and freedom at the imminent crucial moments. In the summer of 1941, after the occupation and division of Slovenia, he led a group of intellectual Christian socialists which joined the Liberation Front.

Even after World War II, during the Cominform period, the Spanish Civil War remained a subject of ideological and political retaliation as many Spanish war volunteers were sentenced at fixed trials in the Eastern European countries. They were accused of being connected with Titoism and/or Gestapo (concentration camp) agents. A similar faith was also shared by some of the Spanish war volunteers from Yugoslavia.

1.02
Prejeto 1. 6. 2015

UDK: 94(497.4)(075):355.426(460)"1936/1939"

Branko Šuštar*

Slovenski učbeniki zgodovine o španski državljanski vojni

IZVLEČEK

Prispevek petinsedemdeset let po koncu vojne v Španiji predstavlja podobo španske državljanske vojne, ki se je odvijala v letih 1936–39, zapisane v slovenske učbenike zgodovine za osnovne in srednje šole. Ta tema ima v učbenikih pomembno mesto pri predstavitvi časa pred začetkom druge svetovne vojne v Evropi in njenih tedanjih družbenih in političnih nasprotij ter povezav. Španska državljanska vojna odpira evropska vprašanja demokracije, fašizma in komunizma pa tudi socialnih reform, nasilja in revolucije. Avtorji učbenikov so sprva v kratki obravnavi posvečali pozornost Ljudski fronti, demokraciji in volitvam, komunistom in revoluciji pa tudi podpori fašistične Italije in nacistične Nemčije upornim Francovim nacionalistom in podpori Sovjetske zveze republikanski strani. Po letu 1980 so se učbeniki z bolj podrobno predstavitvijo posvetili tudi širšemu družbenemu dogajanju, odnosu umetnikov do španske državljanske vojne in vplivu te vojne na politična razhajanja v Sloveniji v času pred drugo svetovno vojno. Učbeniki so najprej omenjali, da je v bojih na republikanski strani sodelovalo tudi nekaj Jugoslovanov, pozneje so, v skladu s stanjem raziskav, bolj podrobno pisali o nad 500 Slovincih v mednarodnih brigadah.

Ključne besede: španska državljanska vojna, učbeniki, pouk zgodovine, Slovenija, totalitarni režimi, demokracija

ABSTRACT

SPANISH CIVIL WAR IN SLOVENIAN HISTORY TEXTBOOKS

The article examines the image of the 1936–1939 Spanish civil war as presented in Slovenian history textbooks for primary and secondary schools 75 years after the war. In textbooks, this topic is important for presenting the period before World War II in Europe as well as the social and political differences present in Europe at that time. The Spanish civil war raises questions of democracy, fascism, communism, social reforms, violence and revolution in Europe. Initially, the textbook authors briefly discussed the Popular front, democracy and elections, communists and revolution, as well as the support of Fascist Italy and Nazi Germany to Franco's Nationalist faction and the support of Soviet Union to the Republican faction. After 1980, textbooks included a more detailed presentation of the broader social situation, the attitude of artists towards the Spanish civil war,

* dr., muzejski svetnik, Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, SI-1000 Ljubljana, branko.sustar@guest.arnes.si

and the impact of war on political divisions in Slovenia before World War II. The first textbooks generally mentioned that a number of Yugoslavs were fighting for the Republican faction, whereas later authors provided more information in accordance with research studies, i.e. that 500 Slovenians participated in the International Brigades.

Key words: Spanish civil war, textbooks, history classes, Slovenia, totalitarian regimes, democracy

V slovenskih šolskih učbenikih zgodovine ima španska državljanska vojna med letoma 1936 in 1939 opazno mesto v obravnavi razmer pred drugo svetovno vojno, demokracije in totalitarizmov, saj je odnos do Španije že v tridesetih letih 20. stoletja pomenil tudi naklonjenost do različne idejne usmeritve pri tragični dilemi problematične izbire med komunizmom ali fašizmom. »Kdor bo pisal zgodovino o teh strašnih dnevih in se bo otresel vseh poenostavljanj, bo moral reči, da je resnica o španski vojni razdeljena, kakor so razdeljeni njeni ljudje. Na obeh straneh se godijo krute stvari«, je v aprilu 1937, ko se je španska državljanska vojna že razplamtela in vznemirila Evropo in svet, zapisal katoliški intelektualec Edvard Kocbek.¹ Njegov španskemu republikanskemu taboru naklonjeni esej *Premišljevanje o Španiji* (objavljen v 1-2 številki jubilejnega 50. letnika tradicionalne katoliške kulturne revije *Dom in svet*) je odmevno vplival na vso slovensko družbo pred drugo svetovno vojno, posebej pa zaznamoval politični katolicizem na Slovenskem, ki je, tudi zaradi proticerkvenega nasilja na republikanski strani, podpiral tabor nacionalistov. Odmevi na študijo pesnika Kocbeka so bili v katoliškem tisku od aprila, predvsem pa od maja 1937 številni in zelo burni.

Prof. Edvard Kocbek je bil kot pesnik navzoč tudi v vesteh v *Slovencu*, kjer so v začetku marca 1937 v pogovorih z mlajšimi literati, pogumnimi, »ki jim ni mar sumničjenja in zavračanja, ker se zavedajo odgovornosti in vršijo svoje poslanstvo v trpljenju in boju«, predstavili tudi njegove misli.² Sredi aprila so v rubriki Kulturni obzornik še objavili njegov zapis o francoskem pesniku in dramatiku Paulu Claudelu,³ kmalu zatem pa je *Slovenec* prinesel vrsto odklonilnih stališč do njegovega *Premišljevanja o Španiji*. Toda v rubriki Kulturni obzornik v *Slovencu* 22. aprila 1937 objavljena uvodna informacija o vsebini prve številke jubilejnega letnika je bila Kocbekovemu eseju naklonjena. Članek ji je bil »tehten dokaz iskrenega in krčevitega iskanja za resnico, ki je tako rada na pol zakrita v človeški službi. Ta razprava bo brez dvoma lahko služila mnogemu razčiščenju in bo sprožila še več misli in pogledov.« Pričakovali pa so tudi drugačna mnenja. Še en prispevek je v tisti številki revije *Dom in svet* odpiral španske teme – pod naslovom *Smrt Miguela de Unamuna* je Mirko

¹ Edvard Kocbek, »Premišljevanje o Španiji,« *Dom in svet*, 1937, št. 1–2, 90–105, posebej 96.

² »Pogovori z literati. Pesnik Edvard Kocbek,« *Slovenec*, 7. 3. 1937, št. 55a, 9.

³ Edvard Kocbek, »Glasovi o Claudelu,« *Slovenec*, 13. 4. 1937, št. 83a, 5.

Javornik predstavil znamenitega španskega filozofa, nasprotnika Francovih nacionalistov, »njegovo osebnost in položaj v zmedah sodobne Španije«. ⁴ Kocbekov esej *Pre-mišljevanje o Španiji* je res sprožil več misli in pogledov pa tudi dejanj. Revija *Dom in svet* je morala zamenjati uredništvo, stališča v Kocbekovem članku, ki bi lahko vzbudila napačne sodbe o Cerkvii ali celo sovraštvo do nje, je odklonil ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, stavek o herezijah kot duhovnem junaštvu pa izrecno zavrnil. ⁵ Na katoliški strani so bili bolj naklonjeni Francovim nacionalistom in so ob nasilju skupin na republikanski strani, pogosto obrnjenem zoper delovanje Cerkve, opozarjali na začetke komunistične revolucije, kot s kritičnostjo do Kocbekovih stališč predstavljajo spremno besedilo k zborniku dokumentov *Kriza revije 'Dom in svet' leta 1937* ⁶ in tam objavljeni dokumenti.

Vprašanja revolucije in demokracije, fašizma in komunizma ter državljanske vojne iz tridesetih let 20. stoletja imajo svoj aktualni pomen tudi zaradi slovenske medvojne izkušnje. Tudi vprašanja nasilja, t. i. »rdečega terorja« na republikanski strani ter dolgotrajnega in masovnega »belega terorja« Francovih sil, lahko ob vprašanjih sprave spremljamo s primerjavo z našo medvojno in povojno tragično izkušnjo, vključno z vprašanji številnih lokacij žrtev skupinskih pobojev, tu večinoma žrtev na republikanski strani. ⁷ Ta kratki pregled obravnave predstavitev španske državljanske vojne v slovenskih učbenikih, ki so jih uporabljali slovenski šolarji v socialistični Jugoslaviji in nato v republiki Sloveniji, je spodbudila petinsedemdesetletnica konca te vojne, ki jo je v začetku aprila 2014 pod naslovom *Congreso Posguerras* obeležila Fakulteta za geografijo in zgodovino Univerze Complutense v Madridu (Facultad de Geografía e Historia de la Universidad Complutense de Madrid). ⁸ Tam predstavljen krajši prispevek o dojemanju španske državljanske vojne v slovenskih učbenikih zgodovine (*Perceptions of the Spanish Civil War in the history textbooks in Slovenia*) ⁹ je tu predstavljen bolj obširno. Na obravnavo teme smo se namreč odzvali tudi pri nas

⁴ »Dom in svet v petdesetem letu,« *Slovenec*, 22. 4. 1937, št. 91a, str. 5.

⁵ Marjan Dolgan in Matija Ogrin, ur., *Kriza revije Dom in svet leta 1937, Zbornik dokumentov* (Ljubljana: Založba ZRC 2001; 2010 (elektronska izdaja)), <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:kdis/VIEW/1>. Škof je v *Ljubljanski škofijski list* 2. 8. 1937, 113–14, zapisal, da je Kocbekov članek »po vsebini in obliki zmožen vzbuditi v čitateljih krivične sodbe o katoliški cerkvi in mržnjo do nje. Stavek: 'Vse herezije in odpadki so bili navadno očitna dejanja, duhovno junaštvo prepričanih ljudi, ki se po svoji vesti odločajo za večjo in boljše resnico,' je, kakor je zapisan, popolnoma zmoten in nasprotuje stališču in nauku katoliške cerkve.« – *Kriza revije Dom in svet leta 1937*, 278–79.

⁶ Matija Ogrin, »Površje in žarišče krize Doma in sveta leta 1937,« v: *Kriza revije Dom in svet leta 1937*, 427–50.

⁷ *White Terror (Spain) - Wikipedia, the free encyclopedia*, [http://en.wikipedia.org/wiki/White_Terror_\(Spain\)](http://en.wikipedia.org/wiki/White_Terror_(Spain)). *Red Terror (Spain) - Wikipedia, the free encyclopedia*, [http://en.wikipedia.org/wiki/Red_Terror_\(Spain\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Red_Terror_(Spain)). *The Association for the Recovery of Historical Memory* (Društvo za oživitev zgodovinskega spomina / Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica – ARMH), pridobljeno 1. 3. 2015, http://en.wikipedia.org/wiki/Association_for_the_Recovery_of_Historical_Memory.

⁸ »Congreso Posguerras. 75 Aniversario del fin de la Guerra Civil española, Madrid, 3–5 de abril de 2014,« *Facultad de Geografía e Historia. Universidad Complutense de Madrid*, pridobljeno 1. 3. 2014, <http://geografiaehistoria.ucm.es/congreso-posguerras-75-aniversario-de-la-guerra-civil-espanola>.

⁹ Branko Šuštar, »Perceptions of the Spanish Civil War in the history textbooks in Slovenia,« v: *Actas del Congreso Posguerras: 75 aniversario del fin de la guerra civil española / Proceedings of the Congreso*

in v maju 2014 v sodelovanju Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Inštituta za novejšo zgodovino pripravili v Ljubljani okroglo mizo z naslovom *Premišljevanja 75 let po koncu španske državljanske vojne*, dostopno tudi na portalu Sistory.¹⁰

* * *

V članku *Premišljevanje o Španiji* je Kocbek pogumno opozoril na »tragično razdeljeno resnico o Španiji« in izpodbijal »predrzo fašistično trditev [...] da je državljanska vojna v Španiji verska vojna. Vzroki strašnega obračuna v Španiji namreč niso verski, ampak družabni« (družbeni bi rekli danes).¹¹ V Španiji so se v tridesetih letih 20. stoletja uveljavljali tudi različni mednarodni politični in ekonomski interesi, a prav razsežnosti družbene neenakosti so vplivale na nasilne odzive tistih, ki niso imeli možnosti vplivanja na krivičen družbeni in gospodarski sistem. To je v epilogu obširne, kar petdelne kritike Kocbekovih stališč v *Slovenecu* junija 1937 poudaril tudi pisec uredniškega komentarja¹² in resnično krščanstvo povezal s socialno pravičnostjo, »ki se mora zgroziti pred socialnimi prepadi, ki jih v naši materialistični družbi koplje mamonizem.«¹³ Spoznanje, da velika družbena neenakost rojeva nasilje, znanu je tudi družbeno občutljiva cerkvena stališča v našem času, kot jih je v skrbi za mir zapisal papež Frančišek leta 2014 v apostolski spodbudi *Veselje evangelijal Evangelii gaudium*.¹⁴

Tragična španska državljanska vojna je že sodobnikom v slovenskih zapisih o vojni prinesla tudi danes presenetljive oznake sprtih strani: tako *Slovenski list* (Buenos Aires)

Posguerras, ur. Gutmaro Gómez Bravo in Rubén Pallol (Madrid: Pablo Iglesias, 2015), pridobljeno 4. 2. 2016, <http://www.ssolski-muzej.si/files/events/8845-sustarbranko.pdf>.

¹⁰ »Premišljevanja 75 let po koncu španske državljanske vojne, okrogla miza, ZZDS in INZ, Ljubljana, 15. 5. 2014,« *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 15. 10. 2014, <http://sistory.si/SISTORY.ID:26851>.

¹¹ Kocbek, *Premišljevanje o Španiji*, 92.

¹² Zbornik dokumentov *Kriza revije 'Dom in svet' leta 1937* kot avtorja članka navaja glavnega urednika *Slovenca* Ivana Ahčina ali zunanjepolitičnega urednika Alojzija Kuharja ali Lamberta Ehrlicha. – *Kriza revije 'Dom in svet' leta 1937*, 241.

¹³ »Prvi sad resničnega krščanstva pa mora biti socialna pravičnost, ki se mora zgroziti pred socialnimi prepadi, ki jih v naši materialistični družbi koplje mamonizem. Katoličani se s socialnimi krivicami nikdar ne smemo sprijazniti, sprejeti jih kot nekaj danega, kar bi se ne dalo odpraviti. Naša dolžnost je, da se z vsemi močmi v besedi in dejanju odkrito borimo proti sebičnosti posedujočih, pa čeprav bi jih bil kdo pripravljen imenovati kristjane [...]« – »Španija v 'Dom in svetu' pa globlji pogledi,« *Slovenec*, 20. 6. 1937, št. 138a, 2.

¹⁴ Tako papež Frančišek v apostolski spodbudi *Evangelii gaudium*: § 59. Zavračanje družbene neenakosti, ki rojeva nasilje. »Ubogi in najrevnejša ljudstva so obtoženi nasilja, toda brez enakih možnosti najdejo različne oblike agresije in vojne rodovitna tla, ki bodo prej ali slej povzročila eksplozijo. Dokler krajevna, narodna ali svetovna družba del same sebe na obrobjih prepušča usodi, ne bo nobenih političnih programov, niti zakonitih prisil ali nadzornih sistemov, ki morejo neomejeno zagotoviti mir. To se ne zgodi ne le zato, ker družbena neenakost izziva nasilne odzive tistih, ki so izključeni iz sistema, ampak tudi zato, ker je družbeni in gospodarski sistem krivičen v korenini.« – Papež Frančišek, *Veselje evangelija = Evangelii gaudium: apostolska spodbuda*, prev. Anton Štrukelj (Ljubljana: Družina, 2014), 37–38, pridobljeno 15. 4. 2015, <http://katoliska-cerkev.si/media/datoteke/Cerkveni%20dokumenti%20140.pdf>.

januarja 1939 v poročilih o položaju v Španiji vladne sile označuje kot republikance, nasprotno stran, nacionaliste, ki so se leta 1936 z vojaškim udarom uprli tej vladi, pa kot »revolucionarce«, revolucionarno vojsko.¹⁵ Odnos do vojne v Španiji med letoma 1936 in 1939 je vplival tudi na povezovanja različnih idejnih in političnih skupin na Slovenskem v letih vojne od pomladi 1941. V prvih letih po 1945 je bila komunistična politična oblast v Jugoslaviji precej zadržana do 'španskih borcev' – čeprav so nekateri imeli pomembno vlogo tudi v odporiškem partizanskem gibanju med drugo svetovno vojno, ki so ga obvladovali komunisti. Sodelovanje več kot 500 Slovencev v mednarodnih republikanskih brigadah je tako v novejših učbenikih predstavljeno bolj podrobno kot prej. Spomin na špansko državljansko vojno od leta 1981 na poseben način označuje tudi ime »Španski borci« za kulturni center v Mostah, nekdanjem delavskem predmestju slovenskega glavnega mesta. Kljub poznejšemu nasprotovanju imenu Španski borci zaradi njegove (tudi) komunistične razsežnosti in prizadevanjem v mestnem svetu leta 1998 za njegovo spremembo, se je to ime na koncu ohranilo v imenu stavbe.¹⁶ Center kulture Španski borci v Mostah predstavlja sodobne uprizoritvene umetnosti s poudarkom na sodobnem plesu, v stavbi pa deluje tudi enota Mestne knjižnice Ljubljana. V njej hranijo zbirko dokumentov o španski vojni, ki je digitalizirana in dostopna na spletnem portalu Kamra.¹⁷

O španski državljanski vojni je v slovenščini dostopnih nekaj prevodov del (E. Hemingway; T. Hugh; P. Broué in É. Témime; G. Orwell),¹⁸ nekaj pa je tudi objavljene spominske literature.¹⁹ O španski državljanski vojni so pisali tudi slovenski zgodovinarji, tudi v obliki poglobljenih uvodov v prevodih posameznih omenjenih del.²⁰ Opazno je tudi pisanje o jugoslovanskih in med njimi slovenskih prostovoljcih na republikanski strani med špansko državljansko vojno.²¹ Leta 2010 pa je izšel še

¹⁵ »Položaj v Španiji,« *Slovenski list, Periódico de la Colectividad Yugooslava* 9, 6. 1. 1939, št. 103, 1, URN:NBN:SI:DOC-M2K9B2VT from <http://www.dlib.si>.

¹⁶ *Kulturni dom Španski borci*, arh. Oton Jugovec, 1981, pridobljeno 15. 4. 2014, <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=5&cid=19>.

¹⁷ Andrejka Novakovič, ur., *No pasaran! Zbirka dokumentov Združenja bivših španskih borcev*, pridobljeno 15. 4. 2014, <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=5&cid=16&lang=slo>.

¹⁸ Ernest Hemingway, *Komu zvoni* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1950). André Malraux, *Upanje* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1957, 1984²). Thomas Hough, *Španija proti Španij: Kronika državljanske vojne* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969). Pierre Broué in Émile Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986). Martin Blinkhorn, *Demokracija in državljanska vojna v Španiji 1931–1939* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995). George Orwell, *Poklon Kataloniji* (Ljubljana: Modrijan, 2009).

¹⁹ Anton Bebler, ur., *Naši Španci: Zbornik* (Ljubljana: Borec, 1978).

²⁰ Metod Mikuž, *Svet med vojnama 1918–1939* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966). Peter Vodopivec, »Zgodovinopisje in španska državljanska vojna,« v: *Španska revolucija in državljanska vojna* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986), 477–86. Peter Vodopivec, »O Orwellovem 'premišljanju' o Španiji. Spremna beseda,« v: *Poklon Kataloniji* (Ljubljana: Modrijan, 2009), 227–48.

²¹ Avgust Lešnik, »Nuestros Españoles«. Donesek k vlogi jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936–1939,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50 (2010), št. 2: 67–108, pridobljeno 15. 4. 2014, <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:20534>. Študija predstavlja španske borce iz Jugoslavije: v primerjavi s seznamom iz leta 1971 s 1664 osebami se je ta seznam povečal na 1927 oseb »jugoslovanskega« izvora, med temi je bilo 574 Slovencev. – Ibid., 89.

večejezični zbornik simpozija *Slovinci v španski državljanski vojni*, ki je potekal februarja 2010 v Kopru pod pokroviteljstvom Vlade Kraljevine Španije.²²

* * *

Nemara je ena prvih šolskih predstavitev te teme do nas prišla prav med drugo svetovno vojno, ko je pod italijansko okupacijo leta 1942 v slovenščini izšel prevod italijanskega učbenika rimskega univerzitetnega profesorja *Zgodovina za srednje in sorodne šole*. V njem Pietro Silva (1887–1954) na kratko omenja odnose Italije z Anglijo in Francijo v tridesetih letih 20. stoletja. Leta 1936 je v Franciji zmaga skrajnih levičarskih strank (Ljudska fronta) poslabšala njene odnose »s totalitarnimi državami (Italijo in Nemčijo) in usmeril[a] francosko politiko k Rusiji. Sledil je francosko-ruski poseg v Španiji proti Francovim nacionalistom in proti italijanskim in nemškimi prostovoljcem.«²³

Na šolske učbenike niso vplivala le prevladujoča politična stališča in vrednote v posamezni državi in obdobju, temveč tudi poznavanje tematike pri zgodovinarjih in spreminjajoči se šolski sistem in učni načrti v Sloveniji kot delu Jugoslavije in po 1991 kot samostojni državi. Šele reforma leta 1958 je postavila temeljno obliko enotne osemletne osnovne šole in štiriletnih gimnazij in drugih srednjih šol. Tematiko 20. stoletja so učenci pri pouku zgodovine obravnavali v zadnjem (osmem) razredu osnovne šole in zadnjem (četrtm) razredu gimnazije. Na učbenike so vplivale tudi spremembe srednjega usmerjenega izobraževanja po letu 1980 in nato posebej prehod v demokratično družbo in samostojno državo v začetku devetdesetih let 20. stoletja, ki mu je sledila tudi prenova pouka zgodovine. Ob tem so se učbeniki od devetdesetih let naprej spreminjali tudi oblikovno, postajali vedno bolj polni barv, privlačne opreme, nekdanji en predpisan učbenik pa je zamenjala večja pestrost izbire. Odkar je osemletno osnovno šolo pri nas sredi devetdesetih let postopoma zamenjala devetletka, je zgodovina 20. stoletja obravnavana v devetem razredu.

Besedilo v učbenikih zgodovine, ki so jih več desetletij uporabljali štirinajst- ali petnajstletni učenci pred in po šolski reformi leta 1958, je špansko državljansko vojno predstavilo s tedaj običajnim političnim besednjakom v poglavju »Boj ljudskih množic proti fašizmu in nacizmu«. Učbenik *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij* (1956) so napisali trije vplivni marksistični zgodovinarji (Ferdo Gestrin in Jože Heinz s pedagoškimi in didaktičnimi izkušnjami ter Metod Mikuš kot univ. prof. za novejšo zgodovino). Predstavili so »Ljudsko fronto« kot obliko delovanja komunistične partije v posameznih deželah in na kratko, v osemnajstih vrsticah, opisali tudi Španijo: po zmagi na volitvah je Ljudska fronta leta 1936 »začela preoblikovati

²² Jože Hočevar, ur., *Slovinci v španski državljanski vojni/Eslovenos en la Guerra Civil Española/Slovenians in the Spanish Civil War* (Koper: Združenje borcev za vrednote NOB Koper; Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB Koper, 2010), pridobljeno 15. 4. 2014, <http://www.zb-koper.si/dosje/zbornik-spanski-borci.pdf>.

²³ Pietro Silva, *Zgodovina za srednje in sorodne šole* (Ljubljana: Pokrajinska šolska založba, 1942), 241.

Španijo v domovino delovnega ljudstva«. Sledila sta odpor španske velike buržoazije in upor generala Franca, ki sta ga s četami in letali podprli Nemčija in Italija, Francija in Anglija pa sta s politiko nevmešavanja ostali nevtralni. Republikansko stran so podprle antifašistične mednarodne brigade, v katere so komunistične »partije vsega sveta in številna druga demokratična gibanja« pošiljali prostovoljce, med njimi je bilo mnogo jugoslovanskih. O vojni ni napisanega veliko – omenjajo znamenito bitko ob Guadalajari spomladi 1937, »v kateri so doživeli fašisti velik poraz«, nadaljevanje vojne in njen konec spomladi 1939 z zmago generala Franca, »ki ga je podprla vsa svetovna reakcija«. Učbenik piše še o umiku borcev internacionalnih brigad čez Pireneje v Francijo, kjer so jih razorožili in poslali v koncentracijska taborišča, nato pa teme sklene: »Zmagovita španska reakcija pa je uvedla v Španiji strahovit fašistični teror«. Enako besedilo kot učbenik iz leta 1956 ima tudi učbenik istega avtorja *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole* (M. Mikuž), saj je bil po šolski reformi, ki je uveljavila osemletno osnovno šolo in štiriletne gimnazije, namenjen otrokom iste starosti. Ta učbenik so v šolah uporabljali vsaj še v sedemdesetih letih 20. stoletja. A poznejše izdaje učbenika zaradi skromnejše opreme niso imele fotografije uniformiranih borcev »ene od številnih mednarodnih brigad v Španiji«. ²⁴

Tudi gimnazijski učbenik *Zgodovina za četrti razred gimnazij* je sredi šestdesetih let 20. stoletja napisal Metod Mikuž. »Nesrečna državljanska vojna v Španiji« je obravnavana med velikimi dogodki svojega časa, ko sta se »oblikovala nova dva imperialistična tabora«, ki sta se kasneje spopadla v drugi svetovni vojni. Zmage Ljudske fronte januarja 1936 na volitvah se je »zbalala vsa španska buržoazna reakcija«. Kot začetek državljanske vojne je predstavljen vojaški udar (puč) dveh generalov (Franco, Mola) julija 1936. Spopadli so se vladi zvesta vojska (republikanci), ki so jo podprli številni prostovoljci z vseh koncev sveta (komunisti in demokrati), tudi iz Jugoslavije, in »pučisti ali nacionalisti« na drugi strani, ki sta jih podpirali Italija in Nemčija. »Te nacionalistične ali frankistične čete« so povezale severno in južno fronto, niso pa zavzele Madrida. »Boji so trajali v nesrečni deželi z menjajočo se srečo vse do začetka aprila 1939«, ko se je vojna končala z zmago nacionalističnih sil. Borci mednarodnih brigad – ti so v učbeniku predstavljeni tudi s fotografijo pohoda vojaške enote – so se v glavnem prebili do Francije, kjer pa jih je tedanja vlada »vtaknila v koncentracijska taborišča«. Med njimi je bilo »tudi nekoliko Jugoslovancev«. Špansko državljansko vojno je nato učbenik kar podrobno predstavil v mednarodnih dimenzijah, tudi vpliv Sovjetske zveze, kjer je bila to »doba strašnih procesov« od avgusta 1936 do konca 1938. ²⁵

Manj podrobni so bili učbeniki za srednje tehniške, druge srednje in poklicne šole (1967, 1970), ki so pisali o številu jugoslovanskih prostovoljcev na strani republikancev (omenjajo jih le 1200, od katerih jih je 600 padlo) in razlagali poimenova-

²⁴ Ferdo Gestrin, Jože Heinz in Metod Mikuž, *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956), 161–62. Ferdo Gestrin, Jože Heinz in Metod Mikuž, *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963), 139.

²⁵ Metod Mikuž, *Zgodovina za četrti razred gimnazij* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1967), 70–72.

nje »peta« kolona (za »fašistično izdajalsko reakcijo v Madridu«). Pojem pete kolone razlagajo tudi naši najnovejši učbeniki. Po porazu republikancev – do česar je prišlo zaradi izdajstva pete kolone in velike pomoči Nemčije in Italije – je v tujino odšlo pol milijona ljudi, največ v Mehiko.²⁶ Enako besedilo ima že ciklostiran učbenik Pavla Urankarja,²⁷ namenjen za interno šolsko uporabo na Ekonomski srednji šoli v Ljubljani, iz šestdesetih let 20. stoletja, ki je bil osnova omenjenemu učbeniku iz leta 1970. Učbenik Julija Titla (*Zgodovina za poklicne šole*, 1970) predstavlja, kako so komunistične »partije in mnoga napredna gibanja v svetu« z mednarodnimi brigadami podprli vladne čete, »ki so vodile obrambno vojno proti fašizmu«. Učbeniki včasih navajajo, da je med temi prostovoljci bilo 1500 jugoslovanskih borcev,²⁸ včasih pa (B. Božič, Š. Trojar, 1972) 1300 Jugoslovancev.²⁹ Besedilo v tem učbeniku je napisano zavzeto: špansko ljudstvo se je sicer goreče borilo proti »vojaškemu zarotnikom«, a najmodernejša orožja fašističnih držav je leta 1939 omogočilo »zmago reakcije v strahoviti državljanski vojni«. ³⁰ Zanimivo dopolnilo osnovnošolskemu učbeniku je bila tudi *Zgodovinska čitanka* (Š. Zadnik, I. Križnar, 1973), ki so jo občasno uporabljali tudi pri gimnazijskem pouku. Tam je objavljen spominski zapis slovenskega udeleženca španske državljanske vojne, ki je od novembra 1936 sodeloval v bataljonu Garibaldi na zahodnem delu fronte v bitki pri kraju Pozuelo de Alarcón.³¹ Pouk je lahko dopolnjeval še s čitanko povezan *Delovni zvezek* (T. Weber, 1979). Ta je poudarjal vlogo komunistične partije Španije, pučiste in revolucionarje, sodelovanje Jugoslovancev ter tujo pomoč obema taboroma.³² Na »največji spopad med demokratičnimi silami in fašistično močjo« so opozarjale tudi tiskane vaje (*Zgodovina 8: Vaje*), ki so leta 1990 izšle pri DZS v četrtem ponatisu. Na štirinajsti strani so opozarjale učence na okoli 1500 pripadnikov internacionalnih brigad in jih (z navedbo »preberi knjige: Španska revolucija Pierra Brova [...]«) vabile k branju dela Španska revolucija in državljanska vojna P. Brouéja, E. Témima pa tudi romana E. Hemingwaya *Komu zvoni*.³³ Vaje so spremljale tudi druge učbenike zgodovine, ki smo jih dobili od devetdesetih let 20. stoletja naprej.

Vplivna avtorja učbenikov zgodovine do začetka devetdesetih let 20. stoletja

²⁶ Pavle Urankar in Janez Šumi, *Zgodovina za srednje tehniške in druge srednje šole* (Ljubljana: Dopolna delavska univerza, 1970), 107–08.

²⁷ Pavle Urankar, *Gradivo za pouk predmeta zgodovina* (Ljubljana: Dijaška založba na Ekonomski srednji šoli, 1967 (predelana izdaja)), 74–75.

²⁸ Julij Tidl, *Zgodovina za poklicne šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 83–84.

²⁹ Branko Božič in Štefan Trojar, *Zgodovina za tehniške šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972), 193.

³⁰ Branko Božič in Štefan Trojar, *Zgodovina za tehniške šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972), 193, 198. Branko Božič in Štefan Trojar, *Zgodovina za tehniške šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980), 184, 188.

³¹ Štefka Zadnik in Ivan Križnar, *Zgodovinska čitanka za osmi razred [...]* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1973), 33–35.

³² Tomaž Weber, *Zgodovina 8: delovni zvezek za 8. razred osnovne šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979), 14.

³³ Tomaž Weber, *Zgodovina 8: vaje* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990, 4. izd.). Med letoma 1987 in 1991 je izšlo pet izdaj.

Branko Božič in Tomaž Weber sta pripravila tudi učbenik za osmi razred osnovne šole *Zgodovina 8*, ki je prvič izšel leta 1973, doživel več izdaj in bil še zadnjič tiskan leta 1991 v četrtnedelno dopolnjeni izdaji. Pri temi »Odpor proti fašizmu – ljudsko-frontno gibanje« so predstavljeni »[p]rvi spopadi fašističnih in demokratičnih sil v Španiji«. Socialnim reformam oblasti Ljudske fronte je nasprotovala »vsa španska reakcija, od katoliške cerkve do buržoazije«. Španija se je vojaško razdelila na republikanski tabor z mednarodnimi prostovoljci, »ki so jih v Španijo pošiljale predvsem komunistične partije«, in na tabor nacionalistov. Besedilu učbenika sledijo vprašanja. Španski borci mednarodnih brigad (prostovoljci) so postali bolj opazen del vsebine te teme. Poleg navedbe »okrog 1500 jugoslovanskih prostovoljcev, med njimi čez 500 Slovencev«, učbenik opozarja na njihovo poznejšo vojaško vlogo že v začetku partizanskega gibanja leta 1941. Učbenik dopolnjujeta še fotografija borcev v strelskem jarku (jugoslovanski borci internacionalnih brigad na položaju) in fotografija ruševin bombardirane Barcelone.³⁴

Po letu 1980 so dijaki s šolsko reformo dobili tudi nove učbenike. Za pouk zgodovine 20. stoletja je učbenik treh avtorjev (B. Božiča, T. Webra, J. Prunka) z naslovom *Novejša zgodovina (Zgodovina 2)* zelo podrobno predstavil špansko temo: pri volilni zmagi Ljudske fronte februarja 1936 omenjajo tudi podporo anarhistov. Upor zoper zakonito vlado »so generali opravičevali s pretvezo, da ščitijo nacionalne vrednote Španije pred socializmom, komunizmom in brezboštvom, ki ga podpira vlada«. Učbenik posebej poudarja, da je v republikanskem delu Španije v času te vojne potekala »tudi socialna, celo socialistična revolucija« s pomembno vlogo revolucionarnih socialističnih in anarhističnih sindikalnih odborov. Kot predstavlja učbenik, je bila ta spontana socialistična revolucija »dejanska in drugačija kot oktobrske revolucije«. Republikanske sile so spomladi 1937 »zavrle revolucionarni zagon španskih delavskih množic«, kar je predstavljeno kot politična napaka Kominterne in KP Španije. Na poraz republikancev je vplivala tudi razcepljenost republikanskega tabora. Temo je končala spodbuda srednješolcem z več kot dvanajstimi vprašanji.³⁵

V malo kasnejšem srednješolskem učbeniku že omenjenih dveh avtorjev (B. Božič, T. Weber *Zgodovina 2*, 1986) je ta čas predstavljen s podobnimi poudarki, a bolj strnjeno, Španija od 1936 do 1939 pa kratko na dveh straneh. V učbeniku sta tudi dve sliki s podnapisi; na eni je general Franco, na drugi pa borci bataljona Đuro Đaković v Španiji kot primer 1500 jugoslovanskih članov mednarodnih brigad. Na koncu besedila učbenik predlaga učencu še branje sestavkov iz *Zbirke zgodovinskih virov* o španski državljanski vojni in ga spodbuja, naj oceni delež Jugoslovancev s pomočjo treh knjig o tej temi.³⁶

Novi učbeniki od devetdesetih let 20. stoletja. V devetdesetih letih 20. stoletja so

³⁴ Branko Božič in Tomaž Weber, *Zgodovina 8* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1991, 4. delno dopolnjena izdaja), 43–44.

³⁵ Branko Božič, Tomaž Weber in Janko Prunk, *Srednje usmerjeno izobraževanje: Novejša zgodovina – Zgodovina 2* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980), 51–63.

³⁶ Branko Božič in Tomaž Weber, *Srednje izobraževanje: skupna vzgojnoizobrazbena osnova: Zgodovina 2* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1986), 83–84.

družbene in politične spremembe vplivale tudi na šolo. Učbenik za določeni razred ni bil le en sam, ampak sta se pojavljali možnosti izbire in tekmovanja založnikov. Tej pestrosti se je pridružila tudi bogatejša oblika z barvnim tiskom. Tako je založba DZS v začetku devetdesetih let pripravila privlačen učbenik za osmi razred osnovne šole z naslovom *20. stoletje* (Branimir Nešović, Janko Prunk, 1993). Naša tema je z različnimi podrobnostmi predstavljena na dveh straneh v poglavju »Ogrožanje svetovnega miru 1931–1939«. Omenjeni so vmešavanje Sovjetske zveze v delovanje Ljudske fronte v Španiji, parlamentarna zmaga Ljudske fronte in reforme, državni udar in »krvava državljanska vojna«, ki se je končala z zmago nacionalista generala Franca. Ta je zmagal zaradi nemške in italijanske pomoči (prvič so sistematično bombardirali cela mesta) ter discipline v svoji vojski – slednje učbeniki omenjajo prvič; prav tako učbenik poudarja smrtne žrtve med civilisti, udeležbo žensk v vojni na republikanski strani in Slovenca Josipa Križaja, letalca v republikanski armadi, ki so ga oktobra 1936 sestrelili italijanski piloti. V enotah republike je bilo med Slovenci veliko levo usmerjenih intelektualcev, navajajo okoli 1600 prostovoljcev iz Jugoslavije (500 iz Slovenije). Poleg fotografije letala o Španiji pričujeta še slika Salvadorja Dalija (ob njem se kot nasprotniki frankističnega puča omenjajo pesnik Federico García Lorca, filozof M. Unamuno, pisatelj E. Hemingway in slikar P. Picasso z *Guernico*) in fotografija udeležencev vojne.³⁷

Slovenski osmošolci so lahko od leta 1997 naprej uporabljali učbenik zgodovine treh avtorjev (Ane Nuše Kern, Dušana Nečaka, Boža Repeta) *Naše stoletje*, ki so ga pripravili dva prof. novejše zgodovine na Univerzi v Ljubljani in osnovnošolska učiteljica kot praktik, izdala pa založba Modrijan. Španski državljanski vojni so namenili dve ilustrirani strani pri poglavju »Na poti k drugi svetovni vojni«. Likovno je tema opremljena s fotografijo predaha med boji v Barceloni (1936) z dvema obo-roženkama v ospredju, s Picassovo sliko *Guernica* (1937) z upodobitvijo fašističnega bombardiranja tega baskovskega mesta in fotografijo spomenika zmage generala Franca, ki je ostal na oblasti do smrti leta 1975. Besedilo pa predstavlja ključne elemente razvoja od koalicijske Ljudske fronte in socialnih reform ter vojaškega udara proti republikanski vladi leta 1936. Pri nemški in italijanski podpori upornikom izstopata preizkušanje orožja in bombardiranje mest, pri pomoči republikanski strani pa pomoč Sovjetske zveze in njeno neposredno vmešavanje v španske zadeve ter večanje moči komunistov, »ki so zahtevali izvedbo revolucije«. Omenjena so nesoglasja v republikanski vladi, ki so vplivala na poraz republikanske vojske spomladi 1939. Predstavljeni sta tudi nevtralnost demokratične Evrope in pomoč republikanski strani, ki jo je pomenilo 30.000 pripadnikov mednarodnih brigad, »med njimi kakih 500 iz Slovenije«.³⁸ Učbenik ima zaradi postopnega prehoda v devetletko od šeste izdaje 2003 podnaslov »Zgodovina za 8. razred osnovne šole, zgodovina za 9. razred

³⁷ Branimir Nešović in Janko Prunk, *20. stoletje: Zgodovina za 8. razred osnovne šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993, 2. izd.), 50–51.

³⁸ Ana Nuša Kern, Dušan Nečak in Božo Repe, *Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole* (Ljubljana: Modrijan, 1997, 1. izd.), 63–64.

devetletne osnovne šole«, od sedme izdaje 2005 pa je namenjen le za deveti razred tedaj reformirane osnovne šole. V letu 2015 je v tisku deveta izdaja tega učbenika. Učbenik *Naše stoletje* je izšel tudi za madžarsko-slovenske dvojezične šole, in to v dveh zvezkih (1. izd. 2005–2006; 2. izd. 2010, 2014).³⁹ Leta 2007 pa so učbenik *Naše stoletje* izdali tudi v prilagojeni različici za slabovidne učence⁴⁰ in v štirih zvezkih še v brajici za slepe učence⁴¹ (oboje v uredništvu učitelja zgodovine in zemljepisa ter izvrstnega poznavalca poučevanja slepih in slabovidnih Romana Brvarja).⁴²

Alternativni osnovnošolski učbenik za zgodovino *Koraki v času: 20. stoletje* (Ljubljana: DZS, 1997), prav tako delo treh avtorjev (Erвина Dolenca, Aleša Gabriča, Marjana Rodeta), ima že na naslovnici del Picassove slike *Guernica*. S Španijo so se učenci v tem učbeniku srečali že pri temi kriza demokracije (po prvi svetovni vojni, str. 36), več o njej pa je zapisano v obravnavi tridesetih let 20. stoletja. Učenci so ob zemljevidu Evrope in dveh ilustracijah (Picassova *Guernica*, general Franco) spremljali ljudskofrontno gibanje in še posebej razvoj v Španiji, ki je po osmih letih diktature leta 1931 postala demokratična republika. Ljudska fronta je po zmagi leta 1936 uvajala reforme v korist delavstva, ki so omejevale industrialce, veleposestnike (tudi Cerkev) in vojsko, kar je sprožilo vojaški upor. Predstavljena sta vloga zahodnih držav, Sovjetske zveze in število članov mednarodnih brigad, tudi iz Slovenije. Za Nemčijo in Italijo na strani upornikov je bila španska državljanska vojna dober poligon za preizkušanje orožja, v zvezi z bombardiranjem baskovskega mesta Guernica sta predstavljena napad nemških letal na nevojaški cilj in velik pokol civilnega prebivalstva, ki mu je sledil. Besedilo omenja razhajanja v Ljudski fronti, »ker so skušali komunisti hkrati z obrambo republike izvesti tudi revolucijo« (str. 47–48), ne pa liberalno-komunistične zadušitve revolucionarnega gibanja v Barceloni konec leta 1936. Učbenik poudarja, da se je ob španski državljanski vojni večina evropskih strank, gibanj in organizacij opredelila za eno od bojujočih se strani, kar je pomembno tudi za razvoj na Slovenskem. Zaupanje v demokracijo je bilo omajano, ljudje pa »vse bolj razdeljeni med dve skrajnosti: ali večjo nevarnost predstavlja komunizem ali fašizem«. Temo zaključita zmaga generala Franca spomladi 1939 in podatek, da je fašizem v Španiji preživel vse do njegove smrti leta 1975 (str. 48). Med novimi pojmi pa učbenik seznanja učence še s pojmom »peta kolona« v primeru zavzetja Madrida kot primerom notranjega delovanja v korist zunanjeja sovražnika (str. 49).⁴³

³⁹ Ana Nuša Kern, Dušan Nečak, Božo Repe in Roman Vogrinc, *Naše stoletje: zgodovina za 9. razred dvojezične osnovne šole = Századunk: történelem a kétnyelvű általános iskolák 9. osztálya számára*, prev. Magdalena Bohneč (Ljubljana: Modrijan, 2005–2006).

⁴⁰ Ana Nuša Kern, Dušan Nečak in Božo Repe, *Naše stoletje: zgodovina za 9. razred osnovne šole: učbenik, prilagojen za slabovidne učence*, ur. Roman Brvar (Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino, 2007).

⁴¹ Ana Nuša Kern, Dušan Nečak in Božo Repe, *Naše stoletje* [Braillova pisava]: *zgodovina za 9. razred osnovne šole: učbenik, prilagojen za slepe učence*, zv. 4, ur. Roman Brvar (Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino; Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 2007).

⁴² »In memoriam Roman Brvar 1950–2014,« *Šolski razgledi*, 7. 3. 2014, št. 5.

⁴³ Ervin Dolenc, Aleš Gabrič in Marjan Rode, *Koraki v času. 20. stoletje: zgodovina za 8. razred osemletke in 9. razred devetletke* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2002), 35–36, 47–49.

Pri **srednješolskih učbenikih** lahko omenimo, da je njihov pristop k tej temi, ki je glede na učni načrt sprva bolj podroben, pozneje omejen na glavne poudarke španske državljanske vojne. Ta je predstavljena kot del dogajanja pred drugo svetovno vojno in pri idejnih nasprotjih poudarja tudi vlogo intelektualcev. Španska državljanska vojna je z nekaj domačimi in mednarodnimi poudarki predstavljena tudi v **priročnikih za učitelje in učence**, v zgodovinskih virih in v šolskih zgodovinskih atlasih, bolj podrobno v novejših. Šolski zgodovinski atlas (Ljubljana: DZS, 1994) tako z besedilom, sliko (*Guernica* kot umetniško opozorilo na grozote totalne vojne) in zemljevidom poteka vojne zgoščeno informira o državljanski vojni v Španiji.⁴⁴ Posebej bogata je predstavitev španske državljanske vojne s pisnimi viri, fotografijami in zemljevidom v drugem zvezku iz serije *Dvajseto stoletje v zgodovinskih virih, besedi in sliki*, ki predstavlja Evropo in svet med obema vojnama (T. Weber, D. Novak, 1996).⁴⁵ Leta 2012 je izšla že tretja izdaja, četrty natis tega zvezka.

Španska državljanska vojna je zelo obsežno predstavljena v učbeniku Boža Repeta za četrty razred gimnazije *Naša doba: oris zgodovine 20. stoletja*. Uvodoma je predstavljen razvoj Španije od leta 1918 do februarских volitev leta 1936, nato sledi zemljevid Španije v začetku vojaškega upora z besedilom do padca Madrida 10. marca 1939. Osrednje besedilo predstavlja vojne izgube (milijon ljudi, še 250.000 republikancev pa da po vojni pobiti Franco) in število tuje pomoči: 70.000 vojakov in 8.000 fašističnih prostovoljcev na eni in 30.000 prostovoljcev v mednarodnih brigadah na drugi strani. Predstavljeni so tudi obračuni komunistov s trockisti in anarhisti, predsednik Caballero kot resnični demokrat, ki je preprečil boljševiško revolucijo in krotil revolucionarno nasilje. Vojna v Španiji je za Evropo pomenila opredeljevanje proti fašizmu; v Sloveniji je to pomenil esej E. Kocbeka. S sliko so predstavljeni jugoslovanski prostovoljci v oficirski šoli. Od okoli 1500 prostovoljcev iz tedanje Jugoslavije se omenja več kot 400 (nekoliko premalo) prostovoljcev iz Slovenije. Večina od teh, ki so preživeli, je med drugo svetovno vojno sodelovala v partizanskih enotah. Učbenik predstavi prostovoljce tudi na frankistični strani: bili so iz Italije, Portugalske, Nemčije in tudi Irske. Posebej je med kulturniki naklonjenimi republikanski strani predstavljen pesnik F. G. Lorca s sliko in zapisom o krutosti državljanskih vojn, v kar obsežnem zapisu pa tudi filozof M. Unamuno in znani umetniki, ki so nasprotovali vojni (Dali in Picasso).⁴⁶

Naslednji gimnazijski učbenik, ki ga je pod naslovom *Sodobna zgodovina* že po novem učnem načrtu (1996) pripravil Božo Repe, sicer tudi soavtor osnovnošolskih učbenikov, v primerjavi z učbenikom *Naša doba* prinaša krajša besedila. Špansko državljansko vojno obravnava v posebnem poglavju (str. 69–70), ki se konča z razlago manj znanih besed (falanga, trockist) in s tremi vprašanji. Vprašanja se nanašajo

⁴⁴ Tomaž Weber, Branko Rojc in Prvenka Turk, *Šolski zgodovinski atlas* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1994), 47.

⁴⁵ Tomaž Weber in Drago Novak, *20. stoletje v virih, besedi in sliki, zv. 2: Evropa in svet med obema vojnama 1918–1939* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996), 40–41, 44–48.

⁴⁶ Božo Repe, *Naša doba, oris zgodovine 20. stoletja: Učbenik za 4. razred gimnazije* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1995), 80–81. Izšli sta tudi izdaji 1996, 1997.

na vzroke vojne, na povezavo med pomočjo Ljudski fronti in opredeljevanjem za demokracijo ter na Slovence v mednarodnih brigadah. Tudi fotografije so tri: parada zmagovitih Francovih sil v Barceloni 26. 1. 1939, plakat Joana Miroja *Pomagajte Španiji* (Joan Miró, Aidez l'Espagne) in Aleš Bebler kot španski borec iz Slovenije med španskimi pionirji (učenci). Besedilo učbenika obravnava že razvoj Španije po letu 1918 s številnimi reformami delavske zakonodaje, vojske, šolstva in družbene vloge Cerkve ter poskuse uporov. Zelo podrobno je predstavljena sestava Ljudske fronte (zveza socialistov, levih meščanskih republikancev, trockistov, sindikalistov, anarhistov, komunistov in dela monarhistov), ki je februarja 1936 zmagala na volitvah. Nova vlada je nadaljevala z reformami, nadaljevali pa so se tudi politični nemiri. Vojaški udar je razdelil Španijo na dva dela, razplamtela se je krvava državljanska vojna, ki se je marca 1939 končala s Francovo zmago (str. 69). Učbenik v povezavi s špansko temo informira še na zemljevidu migracij po prvi svetovni vojni, od koder je razvidno, da je po državljanski vojni domovino zapustilo 160.000 Špancev (str. 49). Predstavljena je tudi italijanska in nemška vojaška pomoč nacionalistom z letali (legija Condor), tanki in vojaštvom. Omenjena je še pomoč Sovjetske zveze, »ki pa je podpirala predvsem komuniste«. Število prostovoljcev iz tedanje Jugoslavije predstavi učbenik z »več kot 1500«, med njimi 400 Slovencev. Med prostovoljci se omenjajo intelektualci, kot so André Malraux, Egon Kisch in Ernest Hemingway. Predstavljene so tudi visoke izgube v vojni: padlih je več kot milijon ljudi, »še 250 tisoč republikancev pa je v letih po vojni dal pobiti Franco«. Španska državljanska vojna se je globoko zarezala v zavest Evrope, odnos do vojne pa je pomenil tudi opredeljevanje do fašizma, a zaradi možnosti revolucije in pomoči Sovjetske zveze usmeritev ni bila enotna. »Zlasti v katoliškem taboru, ki je simpatiziral s frankisti«, je leta 1937 na Slovenskem odmeval republikanec naklonjen članek srednješolskega profesorja in pesnika E. Kocbeka. Od vseh evropskih fašizmov se je fašizem v Španiji obdržal najdlje, do leta 1975 (str. 69–70).⁴⁷

Srednješolski učbenik *Zgodovina 2 za tehniške in druge strokovne šole* (avtor je srednješolski profesor zgodovine in gimnazijski ravnatelj Stane Brzelak) je bil leta 1992 dobro sprejeta novost. Besedilo omenja Španijo najprej leta 1923 z diktatorjem Primom de Rivero. Španska državljanska vojna pa je uvodoma predstavljena z intelektualci proti fašizmu: likovno je to Picassova *Guernica*, kot žrtvi fašizma pa sta omenjena leta 1936 padla pesnik Lorca in filozof Unamuno. Besedilo s pomočjo predstavitve Ljudske fronte, njene zmage na volitvah 1936, reform in upora generala Franca najprej predstavlja podporo vojskujočim se stranem iz tujine. »Protivladne fašistične sile« sta podprli Nemčija in Italija z orožjem in 60.000 vojaki, republikansko stran pa mednarodne brigade s 30.000 prostovoljci iz 54 držav. Omenjeni so tudi glavni boji (Guadalajara 1937, Guernica aprila 1937, Katalonija 1938 in Madrid marca 1939). »1. aprila 1939 je general Franco objavil konec vojne [...]« Sledili so obračuni z republikanci in fašistična diktatura, ki se je obdržala do leta 1975. Besedi-

⁴⁷ Božo Repe, *Sodobna zgodovina – zgodovina za 4. letnik gimnazij* (Ljubljana: Modrijan, 2000 (2. izd.), 1998 (1. izd.), 2008).

lo predstavi tudi žrtve vojne: več kot milijon življenj in več kot pol milijona beguncev pred fašizmom. Po besedah avtorja učbenika je španska državljanska vojna »pokazala premoč naci-fašističnih držav« in svetovni spopad je postal neizbežen, pomenila pa je tudi prvo soočenje »fašizma in antifašizma, ki so ga na strani španskih republikancev branili prostovoljci v mednarodnih brigadah«. Učbenik je do leta 2010 doživel že osem ponatisov.⁴⁸

Slovenski gimnazijci so lahko vzeli v roke tudi učbenik dveh avtorjev, ki sta pripravila že osnovnošolski učbenik novejše zgodovine, Ervina Dolenca in Aleša Gabriča, *Zgodovina 4* (DZS, 2002, 2009), zraven je sodil tudi delovni zvezek. Španske vsebine najdemo pri temi »Zaostrovanje razmer vodi v novo vojno«, ki se najprej sprašuje »ali komunizem ali fašizem«, nato pa pri predstavitvi španske državljanske vojne. Na dveh straneh učbenika sta tudi dve ilustraciji: Picassova *Guernica* z občutkom groze ob nemškem bombardiranju baskovskega mesta in fotografija bega prebivalcev iz osemindvajset mesecev obleganega Madrida ter graf pomoči španskim fašistom (Italijani, Portugalci, Nemci in Irci). Besedilo je po obsegu, vsebinsko in po formulacijah kar preveč sorodno osnovnošolskemu učbeniku istih avtorjev (*Koraki v času, 20. stoletje*).⁴⁹ Delovni zvezek k temu učbeniku, ki sta ga pripravili Z. Pastar in J. Sobotkiewicz, se s spopadom v Španiji ukvarja na dveh straneh in dijakom postavlja nekaj vprašanj: dve o Ljudski fronti in pet vprašanj neposredno o španski državljanski vojni. Vprašanja se nanašajo na vzroke vojne, dva tabora, odnos tujine do vojne, zmagovalca, mednarodne brigade prostovoljcev. Ilustracija predstavlja fotografijo porušenega mesta Guernica.⁵⁰

Učbenik *Zgodovina 4: učbenik za 4. letnik gimnazije* je pri DZS leta 2011 (in pozneje) izšel nekoliko predelan (avtorja Aleš Gabrič, Mateja Režek). Španski državljanski vojni kot »zadnji 'generalki' pred izbruhom druge svetovne vojne« je posvečeno novo besedilo, dve dotedanji sliki (*Guernica, Beg iz Madrida*) in ena nova: *!No pasaran!* – plakat z geslom republikancev. Nov je tudi odlomek o izkušnji socializma iz ne dolgo pred tem v slovenščino prevedenega dela G. Orwella *Poklon Kataloniji* (2009). Tema se zaključuje z vprašanjem in aktualizacijo iz tega odlomka (o skupnosti, kjer je upanje nekaj običajnega). Besedilo vsebuje glavne podatke o razvoju Španije od leta 1918 in v mednarodnih brigadah navaja »blizu 500 Slovencev«.⁵¹

Prenovljen osnovnošolski učbenik *Koraki v času 9* (DZS 2013) je delo štirih avtorjev (A. Gabriča, M. Rodeta, T. Galonja, E. Dolenca) in predstavlja vzpon totalitarizma, v katerega je vpeta tudi španska državljanska vojna. Ta je sicer predstavljena

⁴⁸ Stane Brzelak, *Zgodovina 2, za tehniške in druge strokovne šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992), 106–07. Leta 2010 je izšel 8. natis.

⁴⁹ Ervin Dolenc in Aleš Gabrič, *Zgodovina 4, učbenik za 4. letnik gimnazije* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2002), 51, 55, 60–61.

⁵⁰ Zlata Pastar in Jelka Sobotkiewicz, *Zgodovina 4. Delovni zvezek za četrti letnik gimnazije* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2003 (1. izd., 1. natis)), 37–38.

⁵¹ Aleš Gabrič in Mateja Režek, *Zgodovina 4, učbenik za 4. letnik gimnazije* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2012 (2011: 1. izd., 2013: 1. izd., 3. natis)), 54–55, pridobljeno 15. 4. 2014, <http://vedez.dzs.si/datoteke/zgo4-sklop1.pdf>.

kratko, v nekaj več kot dvajsetih vrsticah in z eno fotografijo (*Guernica*) s komentarjem o bombardiranju leta 1937. A besedilo je premišljeno, precej enostavno in vsebinsko bogato. Predstavljeni so pestro sestavljena Ljudska fronta (tudi anarhisti), njena zmaga na volitvah, upor vojske in pomoč iz tujine (omenjenih je 500 prostovoljcev mednarodnih brigad iz Slovenije) ter zmaga generala Franca in fašizma do leta 1975. Temo sklence odnos gibanj in ljudi v Evropi do nevarnosti komunizma ali fašizma. V slovarčku pa je ob besedilu razložen še »anarhizem«.⁵²

* * *

V obravnavi nasprotij pred drugo svetovno vojno je tema španske državljanske vojne v učbenikih zgodovine v Sloveniji našla pomembno mesto že pred letom 1990 v jugoslovanskem obdobju in tudi pozneje v času samostojne Slovenije, ko avtorji učbenikov pišejo bolj široko in omenjajo tudi podrobnosti. Sprva, na primer, v pestri sestavi Ljudske fronte niso bili omenjeni anarhisti, šele od sedemdesetih let 20. stoletja je bolj poudarjeno sodelovanje Jugoslovancev in posebej Slovencev na strani republikancev v mednarodnih brigadah. Vključevanje teh podrobnosti v učbenike je tudi rezultat razvoja znanstvenih raziskav. Po sodobnih raziskavah je število prostovoljcev iz Jugoslavije večje od 1920, med temi je bilo 574 Slovencev.⁵³ Spreminjali so se tudi izrazi v učbenikih, ki so bili sprva skladni s prevladujočo politično usmeritvijo nekdanje jugoslovanske države in javno prevlado komunističnih idej. Še v osemdesetih letih 20. stoletja lahko v nekaterih učbenikih najdemo zavzeto in naklonjeno predstavitev revolucije med špansko državljansko vojno. Posebej je v učbenikih opazen razvoj pri oceni delovanja posameznih usmeritev v Ljudski fronti, tudi kritičnost do delovanja komunistov in Sovjetske zveze. Kljub temu je še v osemdesetih letih 20. stoletja v učbenikih predstavljena naklonjenost do revolucije, pozneje pa samo do demokracije. Tako so predstavljeni tudi kulturniki (umetniki, pisatelji, pesniki in slikarji), ki so podpirali republikansko stran. Ob tem je poudarjeno tudi vojaško delovanje nacistične Nemčije in fašistične Italije zopet izvoljeno špansko vlado ter posebej grozovito bombardiranje baskovskega mesta Guernica 26. 4. 1937. Učbeniki zgodovine postajajo v Sloveniji od konca 20. stoletja tudi oblikovno bolj pestri in so tiskani v barvah, pomemben delež pri njihovem nastanku pa imajo tudi učitelji kot soavtorji ali recenzenti. Tudi vsebina je vedno bolj prilagojena starosti šolarjev. Pri tem je učenje o demokraciji pravzaprav glavni namen pripovedovanja zgodb o totalitarnih režimih in o različnih političnih usmeritvah pred drugo svetovno vojno.

⁵² Aleš Gabrič, Marjan Rode, Tadeja Galonja in Ervin Dolenc, *Koraki v času 9. 20. stoletje: učbenik za zgodovino v 9. razredu osnovne šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2013) 1. izdaja), 23.

⁵³ Avgust Lešnik, »Nuestros Españoles«, 89.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- Kocbek, Edvard. »Glasovi o Claudelu.« *Slovenec*, 13. 4. 1937, 5.
- Kocbek, Edvard. »Premišljevanje o Španiji.« *Dom in svet*, 1937, št. 1–2, 90–105.
- *Slovenec*, 20. 6. 1937, 2, »Španija v 'Dom in svetu' pa globlji pogledi.«
- *Slovenec*, 22. 4. 1937, 5, »Dom in svet v petdesetem letu.«
- *Slovenec*, 7. 3. 1937, 9, »Pogovori z literati. Pesnik Edvard Kocbek.«
- *Slovenski list, Periódico de la Colectividad Yugoslava* 9, 6. 1. 1939, št. 103, 1, »Položaj v Španiji.« <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-O2WXJL1J>.

Literatura:

- Bebler, Anton, ur. *Naši Španci: Zbornik*. Ljubljana: Borec, 1978.
- Blinkhorn, Martin. *Demokracija in državljanska vojna v Španiji 1931–1939*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Božič, Branko in Štefan Trojar. *Zgodovina za tehniške šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.
- Božič, Branko in Štefan Trojar. *Zgodovina za tehniške šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.
- Božič, Branko in Štefan Trojar. *Zgodovina za tehniške šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Božič, Branko in Tomaž Weber. *Srednje izobraževanje: skupna vzgojnoizobrazbena osnova: Zgodovina 2*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1986.
- Božič, Branko in Tomaž Weber. *Zgodovina 8*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1991.
- Božič, Branko, Tomaž Weber in Janko Prunk. *Srednje usmerjeno izobraževanje: Novejša zgodovina –Zgodovina 2*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Broué, Pierre in Émile Témime. *Španska revolucija in državljanska vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Brzelak, Stane. *Zgodovina 2, za tehniške in druge strokovne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- »Congreso Posguerras. 75 Aniversario del fin de la Guerra Civil española, Madrid, 3–5 de abril de 2014.« *Facultad de Geografía e Historia. Universidad Complutense de Madrid*. Pridobljeno 1. 3. 2014. <http://geografiaehistoria.ucm.es/congreso-posguerras-75-aniversario-de-la-guerra-civil-espanola>.
- Dolenc, Ervin in Aleš Gabrič. *Zgodovina 4, učbenik za 4. letnik gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2002.
- Dolenc, Ervin, Aleš Gabrič in Marjan Rode. *Koraki v času. 20. stoletje: zgodovina za 8. razred osemletke in 9. razred devetletke*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2002.
- Dolgan, Marjan in Matija Ogrin, ur. *Kriza revije Dom in svet leta 1937: Zbornik dokumentov*. Ljubljana: Založba ZRC 2001; 2010 (elektronska izdaja). <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:kdis/VIEW/>.
- Gabrič, Aleš in Mateja Režek. *Zgodovina 4, učbenik za 4. letnik gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2012. Pridobljeno 15. 4. 2014. <http://vedez.dzs.si/datoteke/zgo4-sklop1.pdf>.
- Gabrič, Aleš, Marjan Rode, Tadeja Galonja in Ervin Dolenc. *Koraki v času 9, 20. stoletje, učbenik za zgodovino v 9. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2013.
- Gestrin, Ferdo, Jože Heinz in Metod Mikuž. *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.
- Gestrin, Ferdo, Jože Heinz in Metod Mikuž. *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963.
- Hemingway, Ernest. *Komu zvoni*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1950.
- Hočevar, Jože, ur. *Slovinci v Španski državljanski vojni/Eslóvenos en la Guerra Civil Española/Slovenians in the Spanish Civil War*. Koper: Združenje borcev za vrednote NOB Koper; Združenje pro-

- tifašistov in borcev za vrednote NOB Koper, 2010. Pridobljeno 15. 4. 2014. <http://www.zb-koper.si/dosje/zbornik-spanski-borci.pdf>.
- Hough, Thomas. *Španija proti Španiji: Kronika državljanske vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969.
 - Kern, Ana Nuša, Dušan Nečak in Božo Repe. *Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole*. Ljubljana: Modrijan, 1997.
 - Kern, Ana Nuša, Dušan Nečak in Božo Repe. *Naše stoletje: zgodovina za 9. razred osnovne šole: učbenik, prilagojen za slabovidne učence*, ur. Roman Brvar. Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino, 2007.
 - Kern, Ana Nuša, Dušan Nečak, Božo Repe in Roman Vogrinc. *Naše stoletje: zgodovina za 9. razred dvojezične osnovne šole = Századunk: történelem a kétnyelvű általános iskolák 9. osztálya számára*, prev. Magdalena Bohnec. Ljubljana: Modrijan, 2005–2006.
 - *Kulturni dom Španski borci*, arh. Oton Jugovec, 1981. Pridobljeno 15. 4. 2014. <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=5&cid=19>.
 - Lešnik, Avgust. »Nuestros Españoles': Donesek k vlogi jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936-1939.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 2 (2010): 67–108. Pridobljeno 15. 4. 2014. <http://www.sistory.si/SISTORY.ID:20534>.
 - Malraux, André. *Upanje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1957, 1984².
 - Miškuž, Metod. *Svet med vojnama 1918–1939*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966.
 - Miškuž, Metod. *Zgodovina za četrti razred gimnazij*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1967.
 - Nešović, Branimir in Janko Prunk. *20. stoletje: Zgodovina za 8. razred osnovne šole, 2. izdaja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.
 - Novakovič, Andrejka, ur. *No pasaran! Zbirka dokumentov Združenja bivših španskih borcev*. Pridobljeno 15. 4. 2014. <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=5&cid=16&lang=slo>.
 - Ogrin, Matija. »Površje in žarišče krize Doma in sveta leta 1937.« *V: Kriza revije Dom in svet leta 1937: Zbornik dokumentov*. Ljubljana: Založba ZRC 2001; 2010 (elektronska izdaja). <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:kdis/VIEW/1,427-50>.
 - Orwell, George. *Poklon Kataloniji*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
 - Papež Francišek. *Veselje evangelija = Evangelii gaudium: apostolska spodbuda*, prev. Anton Štrukelj. Ljubljana: Družina, 2014. Pridobljeno 15. 4. 2015. <http://katoliska-cerkev.si/media/datoteke/Cerkveni%20dokumenti%20140.pdf>.
 - Pastar, Zlata in Jelka Sobotkiewicz. *Zgodovina 4: Delovni zvezek za četrti letnik gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2003.
 - »Premišljevanja 75 let po koncu španske državljanske vojne, okrogla miza, ZZDS in INZ, Ljubljana, 15. 5. 2014.« *Zgodovina Slovenije – Sistory*. Pridobljeno 15. 10. 2014. <http://sistory.si/SISTORY.ID:26851>.
 - *Red Terror (Spain) - Wikipedia, the free encyclopedia*. [http://en.wikipedia.org/wiki/Red_Terror_\(Spain\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Red_Terror_(Spain)).
 - Repe, Božo. *Naša doba, oris zgodovine 20. stoletja: učbenik za 4. razred gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1995.
 - Repe, Božo. *Sodobna zgodovina - zgodovina za 4. letnik gimnazij*. Ljubljana: Modrijan, 1998, 2000, 2008.
 - Silva, Pietro. *Zgodovina za srednje in sorodne šole*. Ljubljana: Pokrajinska šolska založba, 1942.
 - *Šolski razgledi*, 7. 3 2014, »In memoriam Roman Brvar 1950–2014.«
 - Šuštar, Branko. »Perceptions of the Spanish Civil War in the history textbooks in Slovenia.« *V: Actas del Congreso Posguerras: 75 aniversario del fin de la guerra civil española / Proceedings of the Congreso Posguerras*, ur. Gutmaro Gómez Bravo in Rubén Pallol. Madrid: Pablo Iglesias, 2015. Pridobljeno 4. 2. 2016. <http://www.ssolski-muzej.si/files/events/8845-sustarbranko.pdf>.
 - *The Association for the Recovery of Historical Memory* (Društvo za oživitev zgodovinskega spomina / Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica - ARMH). Pridobljeno 1. 3. 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Association_for_the_Recovery_of_Historical_Memory, 1. 3. 2015.
 - Titl, Julij. *Zgodovina za poklicne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.

- Urankar, Pavle in Janez Šumi. *Zgodovina za srednje tehniške in druge srednje šole*. Ljubljana: Dopolna delavska univerza, 1970.
- Urankar, Pavle. *Gradivo za pouk predmeta zgodovina*. Ljubljana: Dijaška založba na Ekonomski srednji šoli, 1967.
- Vodopivec, Peter. »O Orwellovem 'premišljevanju' o Španiji. Spremna beseda.« V: *Poklon Kataloniji*, 227–48. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Vodopivec, Peter. »Zgodovinske opise in Španska državljanska vojna.« V: *Španska revolucija in državljanska vojna*, 477–86. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Weber, Tomaž in Drago Novak. *20. stoletje v virih, besedi in sliki, zv. 2: Evropa in svet med obema vojnama 1918–1939*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996.
- Weber, Tomaž, Branko Rojc in Prvenka Turk. *Šolski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1994.
- Weber, Tomaž. *Zgodovina 8: delovni zvezek za 8. razred osnovne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- Weber, Tomaž. *Zgodovina 8: vaje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990.
- *White Terror (Spain) - Wikipedia, the free encyclopedia*. [http://en.wikipedia.org/wiki/White_Terror_\(Spain\)](http://en.wikipedia.org/wiki/White_Terror_(Spain)).
- Zadnik, Štefka in Ivan Križnar. *Zgodovinska čitanka za osmi razred*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1973.

Branko Šuštar

SPANISH CIVIL WAR IN SLOVENIAN HISTORY TEXTBOOKS

S U M M A R Y

As the topic of Spanish civil war excellently demonstrates the conflicts prior to World War II, it was an important part of history textbooks for primary and secondary schools both during the Yugoslav period before 1990 and in the independent Slovenia. What is more, it seems that the topic has been discussed to an even greater extent and more thoroughly in the recent decades. The authors of early textbooks neglected the anarchists in their presentation of the Popular front, and it was only after 1970s that they began emphasizing the participation of Yugoslavs, especially Slovenians, in the International Brigades of the Republican faction. Many details were included in textbooks due to scientific research which indicated that there were more than 1920 Yugoslav members of the International Brigades, among which 574 Slovenians. In their presentation of the Spanish civil war, the authors of textbooks emphasized the politically established value judgements and used terms that reflected the political orientation of Yugoslavia. For example, in 1980s, some textbooks texts demonstrated support for the revolution, whereas later only a preference for democracy is clearly expressed. The same approach can be recognized in the field of culture, where authors (artists, writers, poets and painters) who supported the Republican faction, e.g. Picasso and Hemingway, are presented. At the same time, textbooks point out the military operations carried out by the Nazi Germany and Fascist Italy, particularly the bombing of the Basque town of Guernica on 26th April 1937. Since the late 20th century, history textbooks have become stylistically more diverse, more illustrated and printed in colour, and, to a greater degree, the content has been influenced by teachers, co-authors and reviewers. The possibility of choice is becoming more important in relation to textbooks as well. The main purpose of textbooks is to familiarize students with events of the Spanish civil war, various political tendencies during World War II, the totalitarian regimes and experience drawn from them, while also teaching about democracy.

1.01

UDK: 330.1:329.12:338.124.4(497.4)"1929"

Oskar Mulej*

Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35: I. del – velika gospodarska kriza

IZVLEČEK

Članek se posveča gospodarskim in družbenim usmeritvam, idejam ter konkretnim politikam, ki so bile prisotne, se razvijale in udeleževale znotraj slovenskega naprednega tabora v prvi polovici tridesetih let dvajsetega stoletja. Prvenstveno se osredotoča na čas po letu 1931, ko so naprednjaki v sklopu Jugoslovanske nacionalne stranke stali na krmilu jugoslovanske politike in predstavljali politično oblast na Slovenskem. Pričujoči prvi del študije posebno pozornost posveča svetovni gospodarski krizi kot tistemu dejavniku, ki je najgloblje zaznamoval obravnavani čas, s katerim so se bili primorani soočiti vsi politični akterji in odzivanju nanj namenjati pretežni delež svojih prizadevanj. Slovenski naprednjaki so gospodarsko krizo razumeli kot resen pretres za svetovno gospodarstvo, hkrati pa v njej slutili tudi znanilko mogočih radikalnih političnih sprememb. Pri tem so zastopali konservativnejši pristop v fiskalni politiki ter tudi branili načela proste trgovine, saj so v ekonomskem protekcionizmu videli enega pglavitnih povzročiteljev poglobljajoče se krize. Hkrati pa je v letih 1933–35 že postajala vidna postopna sprememba političnoekonomske paradigme, ki je narekovala obsežnejšo vlogo države v gospodarstvu in se odražala tudi skozi spremenjeno retoriko in diskurz slovenskih naprednjakov.

Ključne besede: liberalizem, napredni tabor, gospodarstvo, socialna politika, kriza

ABSTRACT

ECONOMIC AND SOCIAL VIEWS IN THE SLOVENE PROGRESSIVE CAMP, 1930–35: PART I. – THE GREAT DEPRESSION

The following article focuses on the economic and social orientations, ideas and concrete policies that were present, being developed and implemented within the Slovene progressive camp during the first half of the 1930s. Primarily it focuses on the time after 1931, when the progressives as part of the Yugoslav National Party steered the Yugoslav politics and represented the political authority in Slovenia. This article – the first part of the study – provides a detailed analysis of the global economic crisis as the factor that had the most profound impact on the period under consideration

* doktorski kandidat na Oddelku za zgodovino Srednjeevropske univerze (Central European University – CEU) v Budimpešti. Magister zgodovine (Master of Arts and History, CEU, 2010), univ. dipl. zgodovinar in filozof (Univerza v Ljubljani, 2009), mulej_oskar@phd.ceu.edu

and which all the political actors had to face, respond to, and address by employing the major part of their efforts. The Slovene progressives understood the Great Depression as a serious blow to the global economy, while at the same time they also saw this crisis as a harbinger of the potential radical political changes. In this regard they argued for a more conservative approach to the fiscal policy as well as defended the principles of free trade, for they viewed the economic protectionism as one of the major causes of the deepening crisis. At the same time the gradual change in the political-economic paradigm, calling for a more prominent role of the state in the economy and reflected through the changed rhetoric and discourse of the Slovene progressives, was already becoming more apparent in the years between 1933 and 1935.

Keywords: liberalism, progressive camp, economy, social policy, crisis

Predmet in cilji

Prispevek je zaradi obširnosti teme razdeljen na dva ločena dela. Pričujoči prvi del se povečini zamejuje na ožji vidik naprednega *političnega* tabora ter podaja oris gospodarskih in socialnih politik, ki so jih politiki tega tabora zastopali v letih 1930–1935. V središču stoji svetovna gospodarska kriza kot tisti dejavnik, ki je najgloblje zaznamoval obravnavani čas, s katerim so se bili primorani soočiti vsi politični akterji, odzivanju nanj pa namenjati pretežni delež svojih prizadevanj. Predmet je tako obravnavan predvsem v luči sledečih vprašanj: Kako so napredni politiki dojemali gospodarsko krizo in kam so postavili vzroke zanjo? Kakšne ekonomske (proti)ukrepe so zagovarjali in kje so iskali »zdravila«? Kako je kriza vplivala na njihove gospodarske in družbene nazore ter do kakšnih sprememb je na tem področju prišlo v obravnavanem času? Na zadnje vprašanje se bo navezoval tudi drugi del študije, ki pa se bo osredotočil na idejnozgodovinske vidike, mestoma segel tudi onkraj leta 1935 ter se dotaknil dolgoročnejših odmevov krize v širšem *idejnem* taboru.

Zavoljo jasnosti in natančnosti je za začetek potrebnih nekaj pripomb v zvezi s predmetom. Natančneje: pojasniti je treba, o kom in čem govorimo, ko uporabljamo izraza »naprednjaki« in »napredni tabor«.

V prvi vrsti s tema izrazoma merimo na skupino političnih strank oziroma politično grupacijo, ki sta jo slovensko zgodovinopisje in tudi sodobna javna govorica najpogosteje označevala za »liberalce«. Obravnavanim politikom sicer resda lahko pripišemo liberalen »pedigre« oziroma genealoško ozadje – tj., da je dejansko šlo za dediče političnih tradicij nacionalnega liberalizma iz 19. stoletja. A je hkrati treba pripomniti, da med njimi samimi oznake »liberalce«, »liberalen«, »liberalizem« niso bile najbolj priljubljene, saj so jih z njimi praviloma označevali politični nasprotniki. To pa je še posebej veljalo za generacijo »narodnih radikalov«, kasnejših naprednih »mladinov«, zbranih okrog Gregorja Žerjava (1882–1929) in Alberta Kramerja (1882–1943), ki je tvorila osrednjo skupino politikov naprednega tabora v medvojnem obdobju. Idejnopolitični profil »liberalcev« je bil tako v veliki meri opredeljen z jasneje definiranimi idejnimi temelji nasprotnega, katoliškega

tabora,¹ sami pa so zase raje uporabljali oznake »napreden«, »narodnonapreden«, »svobodomiseln«,² v obravnavanem obdobju pa zlasti »nacionalen« in »nacionalisti«. Slednji oznaki sta dejansko tudi najbolj ustrezali njihovi pglavitni politični usmeritvi, zaznamovani z unitarnim »jugoslovenstvom«. Zato bi v idejnopolitičnem pogledu vsaj za politično jedro naprednega tabora v tridesetih letih bila morda najustreznejša oznaka »jugoslovansko-nacionalni tabor«.

Sam sem se vseeno odločil za oznako »napreden« kot tisto, ki je v obravnavanem taboru bila najbolj uveljavljena skozi vso njegovo zgodovino od poznega 19. stoletja pa vse do druge svetovne vojne. Odločitev se zdi toliko ustreznejša, ker se – še zlasti v drugem delu študije – ne posvečam zgolj ožje opredeljenemu političnemu taboru v smislu politikov in strank, temveč tudi širšemu *idejnemu* ali *nazorskemu* taboru, ki naj bi ga te stranke sicer predstavljale, a jim ni bil vedno povsem zvest, idejno pa še bolj heterogen. V nasprotju z ostalima dvema slovenskima nazorskima taboroma, ki sta bila definirana na razmeroma jasni idejni podlagi (katoliški družbeni nauk, marksizem), je napredni tabor združeval ljudi široke palete usmeritev, segajoč vse od (sekularno) konservativnih pozicij pa do zmerno socialističnih pogledov. Poleg poudarjene narodnjaške usmerjenosti (z različnimi odtenki in stopnjami nacionalizma) in temeljne »protiklerikalne« drže jim je bila skupna privrženost ustavnosti ter civilnim pridobitvam francoske revolucije oziroma občega evropskega političnega razvoja v 18. in 19. stoletju.³

I. Slovenski napredni tabor na pragu 30. let

Prva polovica tridesetih let je bila za slovenski napredni tabor v mnogih ozirih prelomnega značaja. Po eni strani je v okoliščinah šestojanuarskega režima prišlo do politično pogojene strnitve naprednih političnih sil, poprej ločenih v vsaj dve temeljni struji – meščansko-demokratsko in kmetijsko – v eni sami stranki. Po drugi pa je bil ravno to čas pospešene diferenciacije med političnimi prvaki oziroma »stranko« na eni ter intelektualnim zaledjem oziroma širšim idejnim taborom na drugi strani. Mnogi napredno usmerjeni intelektualci so se iz različnih razlogov, zlasti nezadovoljstva nad sodelovanjem politikov v nedemokratskem režimu, naraščajoče neprivlačnosti unitarno-jugoslovanske nacionalnopolitične usmeritve ter načina, na katerega se je ta udejanjala pod šestojanuarskim režimom, pričeli odkikati od sicer idejno sorodnih politikov ter jim tudi demonstrativno odrekati podporo.⁴

¹ Prim. Peter Vodopivec, »O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918,« v: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski (Ljubljana: SAZU, 2007), 27.

² Prim. Vasilij Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 19.

³ Prim. Ervin Dolenc, »Slovenski intelektualci in njihove delitve,« v: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič (Ljubljana: Slovenska matica 1997), 199.

⁴ V tem kontekstu velja omeniti Vidmarjevo kritiko narodne politike naprednega vodstva v knjižici *Kulturni problemi slovenstva* (1932) ter krizo *Ljubljanskega zvona* istega leta.

Z razpustom vseh političnih strank po uvedbi šestojanuarskega režima so slovenski naprednjaki, poprej večinoma zastopani v Samostojni demokratski stranki ter Slovenski kmetijski stranki, do razglasitve septembrske ustave leta 1931 ostali brez možnosti za neposredno politično udejstvovanje.⁵ V okoliščinah razpuščenega parlamenta in prepovedi strankarskih aktivnosti, pri čemer je od slovenskih političnih sil v kraljevski vladi bila zastopana le nekdanja Slovenska ljudska stranka, je glas napredne politike postal bolj ali manj omejen na njeno časopisje – torej *Jutro*, *Domovino*, *Slovenski narod*, *Večernik* ter *Kmetijski list*. Pisanje omenjenih časnikov je seveda moralo strogo slediti liniji uradne jugoslovanske politike. Iz tega razloga so večinoma povzemali poročila o vladnih aktivnostih brez kakršnihkoli kritičnih komentarjev. Vseeno pa je tudi za leti 1930–31 obrise vsaj nekaterih njihovih idejnih pozicij in izhodišč mogoče razbrati iz pisanja o tistih temah, ki so bile oddaljene od vladne politike.

Povezovanje in idejno približevanje nekdanjih Samostojnih demokratov in Puceljvih kmetijcev se je pričelo že pred skupnim nastopom na vladni listi jeseni 1931 in se odvijalo zlasti prek Zveze kulturnih društev. Aprila 1930 je tako prišlo do sporazuma o sodelovanju med uredništvoma *Domovine* in *Kmetijskega lista*.⁶ Vstop v vlado je položaj naprednjakov drastično spremenil. V sklopu vladajoče Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD) oziroma – od julija 1933 dalje – Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) so v letih 1931–35 predstavljali enega izmed glavnih stebrov režima ter njegovo izključno izpostavo na Slovenskem, kjer so tako vzpostavili politično hegemonijo. Napredna prvaka Albert Kramer in Ivan Pucelj sta v navedenem času opravljala pomembne vladne funkcije. Kramer, ki je prevzel tudi mesto generalnega tajnika v JRKD in JNS, je vodil ministrstvu za gradbeništvo ter trgovino in industrijo, v letih 1932–34 pa bil tudi stalni namestnik ministrskega predsednika.⁷ Nekdanji vodja kmetijcev Pucelj je v istem času zasedal mesti ministra za socialno politiko in narodno zdravje ter ministra brez portfelja.

V rokah naprednega tabora je bila tudi oblast na banovinski ravni, kjer je že decembra 1930 mesto bana prevzel nekdanji kmetijec Drago Marušič. Podban je bil že od prej nekdanji samostojni demokrat Otmar Pirkmajer, banški svet kot pomožni posvetovalni organ banske uprave pa je od novembra 1931 ravno tako imel pretežno »napredno« sestavo. Napredna politika na ravni države in banovine sta tako delovali složno do januarja 1935, ko je bil sestavljen Jevtičev kabinet, med slovenskimi naprednjaki pa je prišlo do razcepa med Marušičevo strujo, ki je bila blizu Jevtića, ter Kramerjevo, zdaj odrinjeno iz vlade. Marušič je prevzel mesto ministra za socialno politiko in narodno zdravje, medtem ko je mesto bana prevzel Dinko Puc.

Kot predstavniki vladne politike so se slovenski naprednjaki v času režima JRKD-

⁵ To je v celoti veljalo za čas od 6. januarja 1929 do junija 1930, ko je bil Albert Kramer imenovan za člana Vrhovnega zakonodajnega sveta ter mesec kasneje še banskega svetnika. Gl. Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: INZ, 2013), 213–14.

⁶ Anka Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom* (Ljubljana: ŠOU, 1994), 13–14.

⁷ Perovšek, *O demokraciji*, 217.

JNS seveda neprimerno pogosteje javno izrekli o ekonomskih vprašanjih, kot je bilo to mogoče v letih 1929 in 1930. Njihove – s tem merimo zlasti na Kramerjeve in Pucljeve – javne izjave o ekonomski politiki so bile v skladu z uradnimi stališči stranke. Ker v obravnavanem času odstopanja od vladne linije niso mogla priti do jasnega javnega izraza, je precej težko presoјati, kateri deli njunih govorov in izjav o gospodarskem programu in politiki so morda zrcalili pristne poglede ter morebitne odklone od pojmovanj, ki sta jih napredna prvaka zastopala skozi dvajseta leta, pri katerih pa je šlo zgolj za retorične prilagoditve trenutnemu političnemu položaju. Toliko bolj, če upoštevamo dejstvo, da so programske točke JRKD in JNS, kar zadeva gospodarsko politiko, bile razmeroma medle in niso vsebovale mnogo jasno opredeljenih zahtev in stališč.

Osrednje geslo in programska točka ekonomske in socialne politike JRKD-JNS je bila »nacionalna solidarnost« oziroma ideja o usklajevanju in izravnavanju interesov različnih stanov v duhu »družbene harmonije« kot »antipoda razrednemu boju«,⁸ kar pa je hkrati vključevalo tudi »potrebo intervencije države proti kapitalističnemu načelu s ciljem zaščititi socialne interese večine.«⁹ V programu Jugoslovanske nacionalne stranke je »nacionalna solidarnost« nastopala kot »druga osnovna ideja«, takoj za jugoslovansko nacionalno enotnostjo.¹⁰ V svojih programskih smernicah se je JRKD zavezala, da se bo »naslanjala na načelo narodne solidarnosti« in »skušala ublažiti razredno borbo iščoč harmonično sodelovanje vseh razredov na dviganju in jačanju našega naroda.«¹¹ Albert Kramer je to usmeritev v svojem poročilu septembra 1932 opredelil s sledečimi besedami:

»Naša državna politika ni stanovska, ni interesna politika enega stanu. Program naše stranke, ki ga je osvojila tudi Narodna skupščina in ki ga skuša izvajati kraljevska vlada, je program narodne solidarnosti, program nujnosti, skladnosti interesov raznih stanov in stanovskih skupin našega naroda.«¹²

Vsekakor je treba poudariti, da sta »nacionalna solidarnost« in »družbena harmonija« v kontekstu jugoslovanske politike zgodnjih tridesetih let oziroma režima Jugoslovanske nacionalne stranke imeli prej značaj propagandnih krilatic kot pa resnih programskih točk, saj sta bili v uradni retoriki obravnavani kot že uresničena cilja. Takšen diskurz se je lepo zrcalil tudi v pisanju *Jutra*, ki je zatrjevalo:

»Ideja narodne skupnosti je globoko prodrla v vse sloje prebivalstva [...] Tako smo v Jugoslaviji sedaj v dobi velikih gospodarskih kriz in velikih socialnih pretresljajev dosegli

⁸ Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 244.

⁹ Perovšek, *O demokraciji*, 49–50.

¹⁰ »Govor Juraja Demetrovića,« v: *Jugoslovanska nacionalna stranka (prvi zemaljski kongres, Beograd 1933)* (Beograd: Gen. sekretarijat JNS, 1933), 39.

¹¹ »Nova stranka ustanovljena,« *Jutro*, 16. 12. 1931. Gl. tudi *Program Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije* (Ljubljana: JRKD, 1932).

¹² »Poročilo ministra doktorja Kramerja,« *Jutro*, 12. 9. 1932.

socialni mir in red ter s tem učvrstili naše notranje razmere kakor redko katera druga država v Evropi. Brez vseh fraz in deklamacij o socialni enakosti je vlada s svojim pozitivnim in realnim delom na izboljšanju položaja gospodarsko šibkih razredov stopnjema in skoraj neopaženo uveljavila režim resnične socialne harmonije.«¹³

Četudi je »nacionalna solidarnost« v kontekstu jugoslovanske politike zgodnjih tridesetih let bržkone imela značaj propagandne fraze, pa istočasno velja upoštevati tudi, da slovenskim naprednjakom (nacionalni) solidarizem ni bil tuj koncept. Družbenogospodarska usmeritev, ki jo lahko imenujemo »solidaristično« (v smislu solidaristične teorije francoskega državnika Leona Bourgeoisa) in je poudarjala »družbeno harmonijo«, »enakomeren dvig vseh stanov«, »izravnavanje razlik« med njimi ter »čut solidarnosti med razredi«, je namreč zaznamovala že njihovo usmeritev v času parlamentarne demokracije v dvajsetih letih.¹⁴ Reševanje družbenih in gospodarskih vprašanj na podlagi »družbene uskladitve stanovskih interesov« sta tako zagovarjali osrednji politični sili naprednega tabora – Jugoslovanska oziroma od leta 1924 dalje Samostojna demokratska stranka – enaka stališča pa so zagovarjali tudi liberalni »starini« v obnovljeni Narodno napredni stranki.¹⁵ V tej zvezi pa naj omenimo tudi, da je »nacionalna solidarnost« istočasno nastopala kot osrednje geslo gospodarske in socialne politike idejno sorodne stranke na Češkoslovaškem – Češkoslovaških narodnih demokratov (*Československá národní demokracie*).¹⁶

Splošna programska usmeritev JRKD in JNS je nadalje dajala poglobljen poudarek pretežno kmetijskemu značaju države ter posledični potrebi po politiki, ki bi si za cilj postavljala predvsem korist kmeta. Programske smernice JRKD so tako razglašale, da je Jugoslavija »kmetjska država« ter da »interesi države, naroda in demokracije zahtevajo, da to tudi ostane«.¹⁷

Uradni liniji Jugoslovanske nacionalne stranke, da je »politika kmetov [...] osnova naše države in stranke, ki sta kmečki«,¹⁸ so v svojih javnih izjavah bolj ali manj sledili tudi Kramer, Pucelj in drugi vidni naprednjaki. Posebna pozornost agrarni politiki je bila razen tega značilna tudi za seje banskega sveta Dravske banovine pod vodstvom nekdanjega kmetijca Marušiča.¹⁹ Znotraj JRKD oziroma JNS so razen tega, zlasti

¹³ »V znamenju narodne sloge in gospodarske vzajemnosti,« *Jutro*, 18. 10. 1931.

¹⁴ Prim. Jurij Perovšek, »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnim vojnama (1918–1941),« *Zgodovinski časopis* 51, št. 4 (1997), 537.

¹⁵ Perovšek, *O demokraciji*, 49.

¹⁶ Glej npr. CZ ANM, NAD 203, šk. 100, a. e. 4872: Hospodářská a sociální rezoluce V. Valného sjezdu ČsND. »Služba národu jest nejvyšším příkazem. Manifest V. valného sjezdu Čsl. národní demokracie v Bratislavě,« *Národní Listy*, 30. 5. 1933. *Národní Listy*, 20. 6. 1933. »Řeč dr. Kramáře v zahraničním výboru,« *Národní Listy*, 22. 10. 1931. »Proti zájmům tříd a stavů zájem národa a státu!,« *Národní Listy*, 23. 3. 1934.

¹⁷ »Nova stranka ustanovljena,« *Jutro*, 16. 12. 1931.

¹⁸ »Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD,« *Jutro*, 28. 9. 1932.

¹⁹ Prim. Miroslav Stiplošek, »Začetek delovanja banskega sveta Dravske banovine leta 1931,« v: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp et al. (Ljubljana: ZRC SAZU, 2001), 957.

prek Zveze kmečkih fantov in deklet, časopisa *Gruda* ter pisanja Igorja Rosine, še naprej živele ideje slovanskega agrarizma, ki pa se je deloma spajal z uradno ideologijo JNS in se tako obračal v smer nacionalnega solidarizma.²⁰

Ob hkratnem odločnem prizadevanju za izboljšanje položaja kmetov (odpis dolgov, realizacija agrarne reforme)²¹ pa so napredni politiki, zlasti Kramer, radi poudarjali, da noben stan – tako tudi kmetski – ne sme biti favoriziran »na neznosen račun drugih stanov.«²² Uradne deklamacije o »nacionalni solidarnosti« so tako v njihovih nastopih pridobile posebno težo, saj so se pogosto nanašale na specifično, bolj diferencirano strukturo slovenskega gospodarstva. V svojem govoru na shodu v Mariboru novembra 1932 je tako Kramer – za tem, ko je navedel običajno formulo JRKD o posebni pozornosti do kmečke problematike – dodal še:

»To zastavo narodne solidarnosti visoko dvigamo zlasti mi poslanci iz dravske banovine, ker se zavedamo, da le z njo lahko dosežemo uspehe s svojo zahtevo, da državna politika čuva in podpira posebno interese naše ožje slovenske domovine, ki je po svoji gospodarski in socialni strukturi kmečko-industrijsko-obrtniška pokrajina in zato navezana na zaščito države pred tujo konkurenco.«²³

Septembra 1932 je v svojem, že poprej citiranem poročilu Kramer poudaril tudi:

»Z enako pravico, s katero kmečki poslanci našega naroda od mene zahtevajo razumevanje in interese širokih slojev kmečkega prebivalstva, z isto pravico smemo tudi mi zastopniki mest, obrtniških, industrijskih in delavskih krogov, javnih in privatnih nameščencev, zahtevati primerno obzire in upoštevanje onih elementarnih in najprimitivnejših interesov, brez katerih upoštevanja zlasti naša dravska banovina ne more obstojati.«²⁴

Ministra Kramer in Pucelj sta tako v svojih izjavah, ki so sicer bile v skladu z uradnimi stališči stranke, pogosto dajala posebne poudarke socialnim in ekonomskim potrebam ter interesom Slovenije. Tako je mogoče govoriti o posebni »slovenski« gospodarski politiki naprednjakov, pri kateri je pojem solidarnosti med stanovi dobil prav poseben smisel. Jutro je tako tudi pogosto kritiziralo ukrepe in ravnanja osrednje vlade, ki so bila v škodo gospodarstvu Dravske banovine, katerega bodočnost je videlo »le v industrializaciji.«²⁵ Tu je šlo še zlasti za davke in dajatve, ki so jih v časniku ocenjevali kot previsoke in škodljive za razvoj ter pri tem poudarjali, da je bila Dravska banovina ne le neenakomerno obremenjena, temveč zaradi višje davčne discipline daleč nesorazmerno udeležena pri vplačilih v osrednji proračun.²⁶

²⁰ Prim. Vidovič, *Mladina*, 20–21.

²¹ Gl. npr. »Volilni shodi v gornjegrajskem srezu,« *Jutro*, 11. 10. 1933.

²² »Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju,« *Jutro*, 8. 11. 1932.

²³ Ibid.

²⁴ »Poročilo ministra doktorja Kramerja,« *Jutro*, 12. 9. 1932.

²⁵ »Davčna praksa in bilanciranje,« *Jutro*, 15. 10. 1933.

²⁶ »K načrtom za povišanje poslovnega davka in trošarin,« *Jutro*, 7. 8. 1932. »Naša davčna praksa,«

Poudarjajoč visoko zastopanost Slovencev med uradništvom pa je kot »slovensko politiko« Kramer z lastnimi besedami označeval tudi svoje branjenje interesov javnih nameščencev, ko je upravičeval svojo odločitev o znižanju uradniških plač ob hkratni ohranitvi njihovega števila. Pri tem pa je, poudarjajoč, da je kot predstavnik mesta Ljubljane imel »med vsemi svojimi poslanskimi tovariši morda največ glasov iz krogov javnih nameščencev«,²⁷ tudi nasprotoval nadaljnjim rezom.

II. Izziv gospodarske krize

Svetovna gospodarska kriza je prišla v Srednjo Evropo sredi leta 1930 in dosegla svoj vrhunec leto kasneje. Bila je globlja in dolgotrajnejša kot v Zahodni Evropi²⁸ in se je – zlasti v pretežno kmetijskih državah, kot je bila Jugoslavija – izražala predvsem kot kriza izvoza agrarnih pridelkov. Za bolj industrializirane slovenske dežele je poleg tega pomenila tudi upad izvoza industrijskih proizvodov in nasploh upad industrijske produkcije.

Slovenski naprednjaki so poglobljajočo se gospodarsko krizo občutili kot resen pretres za svetovno gospodarstvo, hkrati pa v njej tudi slutili znanilca mogočih korenitih družbenih sprememb. *Jutro* je tako leta 1931 pisalo o »sedanji krizi, kakršne ne pozna gospodarska in finančna zgodovina«,²⁹ ter o »skrbi polnih dneh svetovne gospodarske krize«, označujočih dobo, »ko se gospodarsko bogatejše in razvitejše države stresajo v temeljih«. ³⁰ Dve leti kasneje pa je časnik ocenjeval, da je bilo »v zadnjem stoletju [...] že več svetovnih gospodarskih kriz in depresij, toda nobena ni trajala tako dolgo kakor sedanja«. ³¹

Še zlasti so napredni politiki svarili pred nevarnostjo, da bi gospodarski brezup in socialna beda postala predmet instrumentalizacije radikalnih ali revolucionarnih gibanj. To je bilo povezano tudi z naprednjaškim samorazumevanjem v smislu zmerne politične sile, katere poslanstvo je ščititi politični red in stabilnost pred »ekstremi« iz »leve« in »desne«. Ivan Mohorič je tako denimo jeseni 1931 na predvolilnih shodih v radovljiškem srezu svaril, kako ekonomska kriza lahko postane orodje raznim »agitatorjem [...] da skušajo zasejati nerazpoloženje in nezadovoljstvo med narodom in tako speljati vodo na svoj mlin«. ³²

Hkrati pa je *Jutro* poudarjalo tudi, da »daljnosežni proces, ki muči svet od kitajskih obal preko vse Azije in Evrope daleč do južnoameriških planjav, kaže splošno povezanost socialnih interesov« ter da so minili »časi, ko je lahko bil bogat človek

Jutro, 8. 10. 1933. »Davčna praksa in bilanciranje,« *Jutro*, 15. 10. 1933. »Delo finančnega odbora,« *Jutro*, 4. 2. 1934. »Proračun finančnega ministra odobren,« *Jutro*, 12. 3. 1934.

²⁷ »Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju,« *Jutro*, 8. 11. 1932.

²⁸ Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II* (Los Angeles: University of California Press, 1998), 265.

²⁹ »Kriza in kapitalizem,« *Jutro* 20. 10. 1931.

³⁰ »Gospodarsko delo v bodoči narodni skupščini,« *Jutro*, 27. 10. 1931.

³¹ »Osvežujoči veter,« *Jutro*, 3. 6. 1933.

³² »Gospodarsko delo v bodoči narodni skupščini,« *Jutro*, 27. 10. 1931.

nezainteresiran na usodi drugih ljudi.«³³ V svojem poročilu o proračunu ministrstva za industrijo in trgovino, ki ga je tedaj vodil, je Kramer leta 1932 pripomnil, da se zdi, »kakor da v gospodarskem življenju sveta ni nič več trdnega. Vse teorije in gospodarska načela, na katerih smo gradili v prejšnjih časih, so se začele nekako rušiti.«³⁴ Takšna spoznanja je v povezavi s poudarjenim diskurzom nacionalnega solidarizma mogoče razumeti tudi kot znak spreminjajočega se pristopa k ekonomskim in družbenim vprašanjem oziroma pripoznanja potrebe po eventualnih prilagoditvah družbenih razmerij.

Po drugi strani pa so dejanski ukrepi za spopadanje z gospodarsko krizo, kakršne so zastopali napredni prvaki, nosili konservativnejše obeležje. Poudarjajoč, da je položaj v drugih državah še mnogo slabši kot v Jugoslaviji, je denimo Pucelj junija 1932 utemeljeval previden pristop s sledečimi besedami:

»Pa pravijo nekateri, da bi se dalo s spremembo režima ustvariti boljše stanje. Vprašam samo, zakaj tega ne store bolj izkušeni ljudje, kakor smo Jugosloveni? Če bi z izpremembo režimov lahko olajšali svojo krizo, bi to gotovo Angleži storili sedemkrat. Nemci desetkrat, Američani pa dvajsetkrat. Vendar pa tega ne delajo. Kedar se vse maje, takrat mora biti politika najbolj stabilna in najbolj trdna in, če hočete, tudi najbolj konservativna.«³⁵

V tem kontekstu je treba upoštevati tudi, da je vladajoča JRKD-JNS gospodarsko krizo do določene mere instrumentalizirala za nadaljnjo legitimacijo nedemokratskega režima, ki je bil sicer vpeljan že pred njenim izbruhom in iz drugačnih razlogov. Retorika in slogani, ki naj bi služili premoščanju »plemenskih« nesoglasij in pa *politične* krize, ki je leta 1928 državo paralizirala in pripeljala na rob propada, so zdaj vključevali tudi pojem *gospodarske* krize, ki je v veliki meri prevzel mesto politične kot osrednjega »zlikovca«. Gospodarska kriza je tako služila za dodaten argument proti staremu strankarstvu. Naprednjaški tisk je lahko trdil, da so politične stranke »v evropski gospodarski politiki [...] dovedle demokracijo in parlamentarizem do popolnega absurda« in da so »tudi zapadni evropski narodi [...] v sedanjih težkih časih dokazali, da niso zreli za pravi parlamentarizem«. Tako se je postopno uveljavljalo »zdravo naziranje«, da bo sedanji ureditvi sledila bodisi »diktatura razuma, razsodnosti in preudarnosti, izvajana po neodvisnih strokovnjakih«, bodisi »gospodarski kaos z neizbežnimi posledicami splošne bede«.³⁶ Hkrati je kriza služila tudi kot dodaten argument v prid »socialni solidarnosti« kot nasprotju »razrednega boja«, saj se »skupnost usode« med »množicami« in »kapitalom« ni nikdar prej »kazala tako očitno«, narekujoč »konstruktivno delo vseh družabnih slojev«.³⁷ Nacionalni in socialnoekonomski moment sta se v napredni retoriki tudi povezala v neločljivo celoto, »borba za zaposlenje našega delavstva, za njegov eksistenčni minimum in njegovo

³³ »Božič v krizi,« *Jutro*, 24. 12. 1931.

³⁴ »Glavni problemi naše gospodarske politike,« *Jutro*, 9. 3. 1932.

³⁵ »Ministra Dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in v Sloveniji,« *Jutro*, 7. 6. 1932.

³⁶ »Poostritev protekcijonizma v Evropi in naša gospodarska politika,« *Jutro*, 28. 10. 1931.

³⁷ »Glavni problemi naše gospodarske politike,« *Jutro*, 9. 3. 1932.

socialno zaščito« pa je po besedah Kramerja bila »narodna dolžnost vsakega resničnega Jugoslovena«. ³⁸

»Konservativen« pristop, kakršnega je v svojem govoru zagovarjal Pucelj, se je v letih 1931–34 dejansko udeležal v gospodarski politiki ter vključeval zahteve in prizadevanja po varčnosti in gospodarnosti, uravnoteženem proračunu ter stabilni valuti. Usmeritev je bila jasno izražena v »treh izhodiščih« za sestavo proračuna Dravske banovine v letu 1931/32, kakor jih je v svojem nastopnem govoru orisal ban Marušič in ki so se glasila »delo, varčnost, gospodarnost«. ³⁹ Podobne zahteve sta ob več priložnostih izrazila tudi ministra Kramer in Pucelj ter nekateri drugi narodni poslanci, ⁴⁰ medtem ko je *Jutro* ocenjevalo, da je le prek izvajanja »načela nacionalne štednje«, ki naj izdatke uravnoteži s prihodki, mogoče »doseči trajno ravnotežje v državnem gospodarstvu, osnovni pogoj gospodarskega ozdravljenja«, ⁴¹ opominjajoč, da so se tudi v Jugoslaviji »razpasli napačni pojmi o tem, kaj je v narodno-gospodarskem pogledu bolje: štediti ali trošiti«. V teh temeljnih smernicah se slovenski naprednjaki niso kaj dosti razlikovali od genealoško (in vsaj delno tudi idejno) sorodnih strank v Avstriji in na Češkoslovaškem, četudi njihova drža in retorika v tem oziru morda nista dosegali tiste odločnosti, ki so jo izkazovali Češkoslovaški narodni demokrati, zvesto sledeč geslu Aloisa Rašina ⁴² »pracovat a šetřit!« (»delati in varčevati!«).

Vztrajni napor jugoslovanskih vlad, da bi ohranile vrednost dinarja (in ga vezale na zlato, kar je končno uspelo leta 1931), so v letih 1931–33 stali v ospredju in bili deležni tudi jasne podpore slovenskega naprednega tiska. ⁴³ Kramer je v svoji božični poslanici leta 1931 zapisal, da je treba »za vsako ceno držati vrednost našega dinarja«. ⁴⁴ Hkrati je bila ena izmed osrednjih skrbi naprednjaške banske uprave tudi ohranjanje in jačanje zaupanja v dinar med domačo javnostjo. Tako je ban Marušič julija 1932 izdal naredbo, v kateri je z grožnjo denarnih in zapornih kazni prepovedal razširjanje govoric, ki bi imele namen »jemati vero v gospodarsko moč in razvoj države«, denimo z »ubijanjem vere v lasten denar«. ⁴⁵ Podobne poglede glede po-

³⁸ »Minister dr. Kramer o aktualnih javnih vprašanjih,« *Jutro*, 8. 5. 1934.

³⁹ Stiplovšek, »Začetek delovanja,« 955.

⁴⁰ Gl. npr. »Gospodarsko delo v bodoči Narodni skupščini,« *Jutro*, 27. 10. 1931. »Anglija nas uči,« *Jutro*, 30. 10. 1931. »Državni proračun,« *Jutro*, 7. 2. 1932. »Po proračunski razpravi,« *Jutro*, 12. 3. 1932. »Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju,« *Jutro*, 8. 11. 1932. Nar. posl. Ivan Mohorič, »Naše naloge,« *Jutro*, 24. 12. 1932. Minister Dr. Albert Kramer, »Naporno delo za lepše dni,« *Jutro*, 24. 12. 1932.

⁴¹ »Delo finančnega odbora,« *Jutro*, 4. 2. 1934.

⁴² Alois Rašin (1867–1923), češki ekonomist in politik, pomemben član mladočeške in kasneje Narodno-demokratske stranke. V letih 1918–19 in 1922–23 je opravljal funkcijo ministra za finance in bil trden zagovornik politike varčevanja in deflacije. V času, ko je srednjeevropske države pretresala huda inflacija, je mladi republikli uspel ustvariti trdno in stabilno valuto.

⁴³ Gl. npr. »Naše državno gospodarstvo,« *Jutro*, 5. 2. 1932. »Po proračunski razpravi,« *Jutro*, 12. 3. 1932. »Ministra Dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in v Sloveniji,« *Jutro*, 7. 6. 1932.

⁴⁴ Minister Dr. Albert Kramer, »Naporno delo za lepše dni,« *Jutro*, 24. 12. 1931.

⁴⁵ Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935* (Ljubljana: ZRI FF, 2006), 147. »Prebivalstvu dravske banovine,« *Jutro*, 23. 7. 1932.

membnosti stabilne valute in zlatega standarda je zastopal tudi ugledni gospodarski strokovnjak iz ljubljanske univerze Aleksander Bilimovič.⁴⁶

V nasprotju z denimo Češkoslovaškimi narodnimi demokrati pa zlati standard slovenskim naprednjakom po letu 1933 ni več predstavljal ključnega garanta mednarodnega ugleda in zaupanja v dinar. Po ukinitvi zlate podlage za dolar je *Jutro* tako pisalo, da se »iluzija o stabilni vrednosti zlata« umika »spoznanju, ki je staro kakor denar sam, da namreč nimamo nobenega zanesljivega in stabilnega merila vrednosti.«⁴⁷ Spreminjanja premoženjskih razmerij v korist dolžnikom »z devalvacijo valute, odnosno z zmanjšanjem zlate vrednosti valutne edinice« tako niso bila obravnavana kot neupravičena,⁴⁸ kar se je izrazilo tudi v komentarjih vladne krize na Češkoslovaškem, ki se je februarja 1934 odvila zaradi devalvacije krone.⁴⁹

Znotraj jugoslovanskega okvira pa je leta 1933 *Jutro* posebej krcalo delovanje Narodne banke, od katere je odločno zahtevalo znižanje obrestnih mer, kar so do tedaj bile storile »prav vse novčanične banke v Evropi«, medtem ko se je poslovanje jugoslovanske vršilo »žal, še vedno pod vtisom idej, ki so v svetu že davno preživele« – to je z »vidika pridobitnih interesov in poslovnega egoizma« namesto z »vidika splošnih koristi.«⁵⁰ Dostopnost kreditov je po besedah generalnega tajnika Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (TOI) ter narodnega poslanca Ivana Mohoriča predstavljala »osnovno vprašanje vsega našega gospodarstva.«⁵¹ Zato je po *Jutrovem* pisanju vlada imela »ne le pravico, marveč celo dolžnost, od banke z vsem poudarkom zahtevati, da uravnava svojo politiko izključno po interesih splošnosti«, če je treba, tudi s pomočjo zakonodaje.⁵² Poseg države v obrestne mere je zagovarjal tudi pisec Ladislav Lajovic, ki pa je razen tega po vzorih iz ZDA zagovarjal tudi kaznovanje posesti zlata in »prekomerne gotovine« v zasebnih rokah.⁵³

Navedeni primeri kažejo, da je v letih 1933–34 nastopil korak stran od »deflacionizma« oziroma prizadevanja za ohranitev vrednosti valute za vsako ceno. Pri tem so ključno vlogo igrali vzori iz tujine, zlasti ZDA,⁵⁴ dolgoročnejša posledica pa je bila splošna sprememba diskurza v prid obsežnejši intervenciji države v monetarne zadeve in širše. Varčevanje in uravnotežen proračun sta obenem še naprej ostajala imperativa.⁵⁵

Podobno kot pri Češkoslovaških narodnih demokrati se je tudi v slovenskih naprednih krogih pojavljala misel, da je bil poleg pomanjkanja fiskalne odgovornosti ter zaupanja med državami ter v finančne institucije osrednji »krivec« za svetovno go-

⁴⁶ »Naš dinar in gospodarska kriza,« *Jutro*, 25. 4. 1932.

⁴⁷ »Nejasen položaj po padcu dolarja,« *Jutro*, 23. 4. 1933.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ »Po devalvaciji češkoslovaške krone,« *Jutro*, 22. 2. 1934.

⁵⁰ »Politika naše Narodne banke,« *Jutro*, 13. 5. 1933.

⁵¹ »Težnje našega gospodarstva,« *Jutro*, 8. 4. 1933.

⁵² »Politika naše Narodne banke,« *Jutro*, 13. 5. 1933.

⁵³ Dr. Ladislav Lajovic, »Problemi denarništva,« *Jutro*, 14. 5. 1933.

⁵⁴ Ibid. »Pred inflacijo v ZDA?,« *Jutro*, 20. 4. 1933. »Opustitev zlatega standarda v Ameriki,« *Jutro*, 21. 4. 1933. »Dolar,« *Jutro*, 22. 4. 1933. »Roosevelt in njegovi nasprotniki,« *Jutro*, 30. 5. 1935.

⁵⁵ Glej npr. »Finančni zakoni sprejeti,« *Jutro*, 7. 2. 1934.

spodarsko krizo ekonomski protekcionizem. Že novembra 1929 je *Jutro* komentiralo, kako je ta Evropa »potisnil v svojem razvoju za desetletje nazaj«, ustvarjajoč mrežo »carinskih barijer, ki so in ostanejo največja ovira za gospodarski razvoj«. ⁵⁶ Leta 1931 je isti časnik beležil, da je zaradi gospodarske krize protekcionizem znova na pohodu, jo pogloblja in onemogoča »naravno ozdravljenje gospodarstva«. Označen pa je bil tudi za poglavitni vzrok krize:

»Nobeno prigovarjanje in nobeno dokazovanje ne zaleže; države silijo druga za drugo v novo nesrečo, se hermetično zapirajo in tako povečujejo gospodarsko krizo, čije v zgodovini brezprimerna ostrina je brez dvoma le posledica dolgoletnega stopnjevanja protekcionistične gospodarske politike.« ⁵⁷

Načelno nasprotovanje carinskim oviram in uvoznim omejitvam je bilo značilno za vse obravnavano obdobje. *Jutro* je tako julija 1932 konstatiralo, da je »odstranitev ovir v mednarodni izmenjavi dobrin [...] danes prvi pogoj za izhod iz težke svetovne gospodarske depresije«, medtem ko je njihovo vztrajno ohranjanje lahko zgolj v interesu »onih ozkosrčnih skupin interesentov, ki iščejo v raznih zaščitnih ukrepih koristi na škodo drugih«. ⁵⁸ Ravno tisti, ki so pred nastopom krize »verovali v trajno 'prosperity'«, so kasneje obupali »nad rešitvijo gospodarstva po poti naravnega ozdravljenja« in »izsilili [...] skoro v vseh državah zaščitne ukrepe, ki so svetovno trgovino skoro docela uničili in so krizo le še poostrili in zavlekli«. ⁵⁹

Izrazito liberalen pristop do vprašanj mednarodne trgovine je zastopal tudi predsednik trgovskega društva »Mercur« in nekdanji tajnik Zbornice TOI Fran Windischer, ki je govoril o sto letih »v znamenju gospodarskega napredka« in naraščajoče blaginje, zaznamovanih s svobodo prometa, blaga, kapitala, duha in človeka. »Ovire in ograde na mejah«, uvedene zlasti po nastopu gospodarske krize, pa so nasprotno »neizogibno« vodile »do gospodarskega nazadovanja, ki ruši temelje tistega blagostanja in onega boljšega življenja, ki se je moglo razviti samo v svobodi prometa in kupčije, skratka v svetski univerzalnosti«. ⁶⁰ Istočasno je sicer tudi resignirano ugotavljal, da se je hočeš nočeš bilo treba prilagajati težnjam v ekonomski politiki drugih držav in se mora tako gospodarstvo žal »podrežati politični rezoni, čeprav pri tem trpe osnovni nauki modrega gospodarja«. ⁶¹

Kljub načelnemu nasprotovanju protekcionizmu so se spričo ekonomskih politik drugih evropskih držav od konca leta 1931 tako pričele pojavljati tudi zahteve po podobnih ukrepih za zaščito domače industrije. Škodljivim učinkom carinskih zaprek za mednarodno trgovino ter interese »vsega svetovnega gospodarstva« navkljub je *Jutro* zaključilo, da je v danih okoliščinah jugoslovanska uvozna politika, »ena najli-

⁵⁶ *Jutro*, 30. 11. 1929.

⁵⁷ »Poostritev protekcionizma v Evropi in naša gospodarska politika,« *Jutro*, 28. 10. 1931.

⁵⁸ »Uvozne omejitve in konjunktura,« *Jutro*, 23. 7. 1932.

⁵⁹ »Osvežujoči veter,« *Jutro*, 3. 6. 1933.

⁶⁰ Dr. Fran Windischer, »Na gospodarskih ogledih,« *Jutro*, 27. 1. 1934.

⁶¹ Ibid.

beralnejših« v Evropi, prinašala zgolj »žrtve od nas« brez hkratnih bistvenih koristi.⁶² Spričo odpusta več kot 2000 delavcev v jeseniških železarnah je ocenjevalo, da so nastopile »izredne razmere, ki zahtevajo izredne in radikalne ukrepe«. Pri tem je kot zgled navajalo Francijo, ki je kljub relativni gospodarski neprizadetosti zaradi zaščite domačega dela omejila uvoz, in zaključilo, da mora potemtakem biti »tudi nam dovoljeno, da zaščitimo vsaj golo življenje številnih naših državljanov«.⁶³

V svojem govoru pred Narodno skupščino je marca 1932 tudi Kramer izvajal, da je »sistematično izvajanje politike v zaščito domačega dela« z raznimi sredstvi, vključujoč carinske omejitve, potrebno iz »gospodarskih kakor kulturnih, socialnih in finančnih razlogov«. Hkrati pa je v zaključku opomnil, da je »vprašanje, kje se nahaja kompromisna meja za razmejitev interesov pri zaščiti domače delavnosti, [...] zelo delikatno in komplicirano«.⁶⁴ Takšno politiko – pospeševanje neposrednega povezovanja s tujino zaradi ustvarjanja novih trgov ob hkratnem prizadevanju za zaščito in pospeševanje domačega dela in proizvodnje – je Kramer tudi udeleževal v funkciji ministra za trgovino in industrijo, ko je oblikoval glavne smernice jugoslovanske ekonomske politike.⁶⁵

III. Socialna politika

Na drugi strani je bil za politiko naprednjakov skozi vse obdobje 1931–35 značilen poudarek na reševanju oziroma blaženju socialnih problemov. Visoka mera poslušanja je še posebej veljala za nekdanje kmetijce, kar se je izražalo skozi Pucljevo delo na mestu ministra za socialno politiko, še bolj pa skozi dejavnosti na banovinski ravni, ki so potekale pod vodstvom bana Marušiča.

Časnik *Jutro* je ugotavljal, da je »današnja doba izrazito socialna« in je socialno vprašanje postalo »volens nolens zadeva politične pameti in človeške vesti«, nad katero nima »monopola« nobena posamezna ideologija ali gibanje. Zato utegne »današnje socialno mišljenje in delo [...] brez strahotnih družabnih amputacij, kot jih izvršujejo socialne revolucije, dati družbi novo podobo«. Ker socialno življenje ni »nič statičnega«, pa ga ni mogoče enkrat in za vselej rešiti, temveč ga je treba »neprestano reševati«. Za to obstajajo različni načini, ne pa »en sam edino zveličaven, znanstveno edino utemeljen recept, kakor trde marksisti o svoji ideologiji«.⁶⁶ Minister Pucelj je na drugi strani utemeljeval posebno pomembnost svojega resorja s trditvijo, da ima »vsaka država, pa tudi vsak narod in vsaka organizirana družba [...] le toliko vrednosti v družabnem življenju in v kulturnem svetu, kolikor stori dobrega za svoje socialno slabe in nezaščitene člane«.⁶⁷ Potrebo po socialni zakonodaji pa je minister podkrepil tudi z vidikom družbene stabilnosti, pri čemer se je v sicer za slovenske

⁶² »Zaščita domačega dela,« *Jutro*, 24. 12. 1931.

⁶³ »Carine in jeseniška kriza,« *Jutro*, 16. 12. 1931.

⁶⁴ »Glavni problemi naše gospodarske politike,« *Jutro*, 9. 3. 1932.

⁶⁵ Perovšek, *O demokraciji*, 220.

⁶⁶ »Ni monopola na socialno vprašanje!,« *Jutro*, 25. 4. 1931.

⁶⁷ »Delo in program naše socialne politike,« *Jutro*, 10. 3. 1932.

naprednjake neznačilni eksplicitno konservativni maniri oprl kar na njenega »očeta«, Otta von Bismarcka, navajajoč, da »po Bismarkovem načelu predstavlja delavska zaščita tudi zaščito obstoječega reda in pomenijo prispevki, ki jih plačujejo delodajalci, v bistvu prispevke za njihovo lastno socialno varnost«. ⁶⁸

O problematiki socialne zakonodaje in zavarovanj je v *Jutru* obširno pisal ravnatelj OUZD Joža Bohinjec, ki je ostro grajal nedejavnost jugoslovanskih oblasti pri izvajanju že obstoječe zakonodaje ter razvijanju nove. Glede ureditve delavskega zavarovanja, »nedvomno [...] državne naloge prvega reda«, ⁶⁹ predstavljajoč »najači temelj«, brez katerega si danes »družabnega in državnega reda [...] sploh ne moremo predstavljati«, ⁷⁰ je Bohinjec menil, da ni le neodločljiva socialna in gospodarska, temveč tudi »nacionalna potreba, ako nam je resno pri srcu narodna blaginja in narodna obramba«. ⁷¹

Socialno zavarovanje, »ki širokim vrstam naroda daje šele zavest pravne in socialne zaščite in s tem ponos državljana svobodne države«, spada »med prve reforme regeneracije vsake države«, zato v njem »nacionalistična gibanja vidijo [...] osnovni predpogoj za zdravo in koristno državno in nacionalno politiko«. V zvezi z nacionalnim pomenom socialne zaščite se je tudi Bohinjec – kot že Pucelj – skliceval na Bismarcka (in ne morda na britanske liberalne družbene reformatorje). ⁷²

Iz enakih razlogov se je Bohinjec zavzemal tudi za ureditev starostnega zavarovanja za malega kmeta, kjer je priporočal uvedbo »splošnega ljudskega rentnega zavarovanja, ki ga naj izvaja javno pravno zavarovalnica, poslujoča po vseh načelih prave ljudske zavarovalnice«. ⁷³ Značilen za tako rekoč vse seje naprednega banskega sveta v Ljubljani do srede tridesetih let je bil pretežen poudarek na reševanju gospodarskih in družbenih vprašanj ter zlasti iskanju možnosti za lajšanje stiske revnih in nezaposlenih. ⁷⁴ Tako so kljub zelo omejenim sredstvom in stalnemu nižanju banovinskega proračuna, ki ga je izvajala osrednja vlada, leta 1933 denimo uspeli osnovati in vzdrževati bednostni sklad, namenjen zaposlovanju in podpiranju brezposelnih ter nasploh omiljenju posledic gospodarske krize. ⁷⁵ Prvotna načrtovana postavka ob oblikovanju proračuna za leto 1933/34 je celo znašala triindvajset milijonov din, znesek skoraj ekvivalenten dvema tretjinama celega proračuna Vrbaske banovine v letu 1932/33. ⁷⁶ Ker pa – kot je na zadnji seji III. zasedanja vnaprej opozoril tam prisotni minister Pucelj – pri »gotovih ljudeh, ki se ne zavedajo, da so gmotno premožni dolžni pomagati socialno šibkim«, ⁷⁷ ni bilo dovolj posluha ter na koncu finančni

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Dr. Joža Bohinjec, »Okoli reforme delavskega zavarovanja«, *Jutro*, 7. 8. 1932.

⁷⁰ Dr. Joža Bohinjec, »Izpodjedanje delavskega socialnega zavarovanja«, *Jutro*, 17. 6. 1934.

⁷¹ Dr. Joža Bohinjec, »Od besed k dejanjem«, *Jutro*, 4. 2. 1934.

⁷² Dr. Joža Bohinjec, »Izpodjedanje delavskega socialnega zavarovanja«, *Jutro*, 17. 6. 1934.

⁷³ Dr. Joža Bohinjec, »Socialni problemi slovenskega kmeta«, *Jutro*, 18. 2. 1934. Dr. Joža Bohinjec, »Zaščita kmetov in življenjsko zavarovanje«, *Jutro*, 25. 4. 1935.

⁷⁴ Prim. Stiplovšek, »Začetek delovanja«, 964. »Pereči problemi Slovenije«, *Jutro*, 13. 2. 1932.

⁷⁵ Stiplovšek, *Banski svet*, 171.

⁷⁶ Ibid., 173 in 135.

⁷⁷ Ibid., 176.

minister ni odobril predlaganih višjih banovinskih davčnih doklad za visoke dohodka ter zahtevane dotacije iz osrednjega proračuna, so se sredstva za bednostni sklad skrčila na devet milijonov. Vseeno je sklad obstal in služil predvsem financiranju javnih del, zaposlovanju višje kvalificiranih, zlasti mlajših, javnih nameščencev ter zagotavljanju prehrane brezposelnim in njihovim družinam.⁷⁸ Postavka za socialno skrbstvo in zdravstvo pa je v vsem obravnavanem času ostajala na ravni ene petine vsega banovinskega proračuna (leta 1932 je obsegala celo skoraj četrtno). Banski svet je tudi protestiral in prek slovenskih predstavnikov v Beogradu dosegel ukinitev kuluka – obveznega dela na cestah.

Za pomoč brezposelnim pa se zahteve po organizaciji javnih del niso pojavljale in udeležene le na banovinski ravni. Tako je minister Pucelj – sicer neuspešno – skušal zagotoviti sredstva v višini 600 milijonov din za pomoč brezposelnim.⁷⁹ Narodni poslanec Albin Koman je zahteval sredstva za nezaposlene delavce, ki naj bi jih zagotovili s »progresivnim obdavčenjem dohodkov predobro plačanih ravnateljev raznih podjetij«. ⁸⁰ Takšno zahtevo je vsebovala tudi resolucija, namenjena vodstvu JNS, ki so jo delegati strankinih sreskih organizacij Dravske banovine sprejeli septembra 1934. Zahtevala je tudi zaščito domačega dela pred tujo konkurenco oziroma »revizijo zaposlitve inozemcev« ter prepoved zaposlitve v Jugoslaviji »vsem onim, ki niso neobhodno potrebni strokovnjaki«. ⁸¹

V zvezi z brezposelnostjo in javnimi deli je Kramer spomladi 1934 poudaril potrebo »po energičnih in velikopoteznih ukrepih«, ki bi nadomestili nezadostne obstoječe programe javnih del in izpolnili »obširno zasnovan in finančno osiguran načrt za velika javna dela, ki bodo dala masi naroda priliko zaslužka in kruha, dvignila njegovo konzumno sposobnost in stavila v prekrat denar in blago«. ⁸²

Kramerjeve besede in tudi že omenjena resolucija sreskih delegatov JNS so – skupaj z obratom od deflacionizma in zagovarjanjem določenih protekcionističnih ukrepov – bili primeri spremenjene retorike, ki je nastopila v letih 1933–35 ter nakazovala spremembo paradigme v razumevanju odnosa med državno oblastjo in gospodarskim življenjem, se izražala v zahtevah po obsežnih javnih delih, zaščiti domačih delavcev pa tudi gospodarskem načrtovanju ter postala še posebej izrazita v času Jevtićeve vlade. Tako je januarja 1935 Milko Pirkmajer, predsednik Inženjske zbornice in brat pomembnega naprednega politika Otmarja Pirkmajerja, ocenjeval, da je »prodrlo [...] prepričanje, da je predvsem poklicana država – in z njo druge javne korporacije – da s pomočjo velikih javnih del izboljšajo ekonomske razmere v državi, dvigajo narodno gospodarstvo ter pobijajo brezposelnost«. ⁸³

Vprašanjem, v kolikšni meri in na kakšen način je nova retorika izražala dejanske premike v gospodarskih in socialnih nazorih med pripadniki slovenskega napredne-

⁷⁸ Ibid., 199.

⁷⁹ Ibid., 176.

⁸⁰ »Obračun s klerikalizmom«, *Jutro*, 16. 3. 1933.

⁸¹ »Najnужnejše gospodarske in socialne naloge«, *Jutro*, 6. 9. 1934.

⁸² »Minister Dr. Kramer o aktualnih javnih vprašanjih«, *Jutro*, 8. 5. 1934.

⁸³ Inž. Milko Pirkmajer, »K uredbi o izvajanju javnih del«, *Jutro*, 15. 1. 1935.

ga tabora – in tudi drugim idejnozgodovinskim problemom, vezanim na slovenski liberalizem v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja – se bo posvetil drugi del študije.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- CZ ANM: Archiv Národního muzea:
 - NAD 203, Jan Kapras, šk. 100, a. e. 4872.

Časopisni viri:

- Bohinjec, Joža. »Izpodjedanje delavskega socialnega zavarovanja.« *Jutro*, 17. 6. 1934.
- Bohinjec, Joža. »Od besed k dejanjem.« *Jutro*, 4. 2. 1934.
- Bohinjec, Joža. »Okoli reforme delavskega zavarovanja.« *Jutro*, 7. 8. 1932.
- Bohinjec, Joža. »Zaščita kmetov in življenjsko zavarovanje.« *Jutro*, 25. 4. 1935.
- Bohinjec, Joža. »Socialni problemi slovenskega kmeta.« *Jutro*, 18. 2. 1934.
- *Jutro*, 30. 11. 1929.
- *Jutro*, 25. 4. 1931, »Ni monopola na socialno vprašanje!.«
- *Jutro*, 18. 10. 1931, »V znamenju narodne sloge in gospodarske vzajemnosti.«
- *Jutro* 20. 10. 1931, »Krizo in kapitalizem.«
- *Jutro* 27. 10. 1931, »Gospodarsko delo v bodoči narodni skupščini.«
- *Jutro*, 28. 10. 1931, »Poostritev protekcijonizma v Evropi in naša gospodarska politika.«
- *Jutro*, 30. 10. 1931, »Anglija nas uči.«
- *Jutro*, 16. 12. 1931, »Carine in jeseniška kriza.«
- *Jutro*, 16. 12. 1931, »Nova stranka ustanovljena.«
- *Jutro*, 24. 12. 1931, »Božič v krizi.«
- *Jutro*, 24. 12. 1931, »Zaščita domačega dela.«
- *Jutro*, 5. 2. 1932, »Naše državno gospodarstvo.«
- *Jutro*, 7. 2. 1932, »Državni proračun.«
- *Jutro*, 9. 3. 1932, »Glavni problemi naše gospodarske politike.«
- *Jutro*, 10. 3. 1932, »Delo in program naše socialne politike.«
- *Jutro*, 12. 3. 1932, »Po proračunski razpravi.«
- *Jutro*, 25. 4. 1932, »Naš dinar in gospodarska kriza.«
- *Jutro*, 7. 6. 1932, »Ministra Dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in v Sloveniji.«
- *Jutro*, 23. 7. 1932, »Uvozne omejitve in konjunktura.«
- *Jutro*, 7. 8. 1932, »K načrtom za povišanje poslovnega davka in trošarin.«
- *Jutro*, 12. 9. 1932, »Poročilo ministra doktorja Kramerja.«
- *Jutro*, 28. 9. 1932, »Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD.«
- *Jutro*, 8. 11. 1932, »Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju.«
- *Jutro*, 16. 3. 1933, »Obračun s klerikalizmom.«
- *Jutro*, 8. 4. 1933, »Težnje našega gospodarstva.«
- *Jutro*, 20. 4. 1933, »Pred inflacijo v ZDA?.«
- *Jutro*, 21. 4. 1933, »Opustitev zlatega standarda v Ameriki.«
- *Jutro*, 23. 4. 1933, »Nejasen položaj po padcu dolarja.«
- *Jutro*, 13. 5. 1933, »Politika naše Narodne banke.«
- *Jutro*, 3. 6. 1933, »Osvežujoči veter.«
- *Jutro*, 8. 10. 1933, »Naša davčna praksa.«
- *Jutro*, 11. 10. 1933, »Volilni shodi v gornjegrajskem srezu.«
- *Jutro*, 15. 10. 1933, »Davčna praksa in bilanciranje.«
- *Jutro*, 4. 2. 1934, »Delo finančnega odbora.«
- *Jutro*, 7. 2. 1934, »Finančni zakoni sprejeti.«
- *Jutro*, 22. 2. 1934, »Po devalvaciji češkoslovaške krone.«
- *Jutro*, 12. 3. 1934, »Proračun finančnega ministra odobren.«

- *Jutro*, 8. 5. 1934, »Minister dr. Kramer o aktualnih javnih vprašanjih.«
- *Jutro*, 6. 9. 1934, »Najnujnejše gospodarske in socialne naloge.«
- *Jutro*, 30. 5. 1935, »Roosevelt in njegovi nasprotniki.«
- Kramer, Albert. »Naporno delo za lepše dni.« *Jutro*, 24. 12. 1932.
- Lajovic, Ladislav. »Problemi denarništva.« *Jutro*, 14. 5. 1933.
- Mohorič, Ivan »Naše naloge.« *Jutro*, 24. 12. 1932.
- *Národní Listy*, 22. 10. 1931, »Řeč dr. Kramáře v zahraničním výboru.«
- *Národní Listy*, 30. 5. 1933, »Služba národu jest nejvyšším příkazem. Manifest V. valného sjezdu Čsl. národní demokracie v Bratislavě.«
- *Národní Listy*, 20. 6. 1933.
- *Národní Listy*, 23. 3. 1934, »Proti zájmům tříd a stavů zájem národa a státu!.«
- Pirkmajer, Milko. »K uredbi o izvajanju javnih del.« *Jutro*, 15. 1. 1935.
- Windischer, Fran. »Na gospodarskih ogledih.« *Jutro*, 27. 1. 1934.

Literatura:

- Berend, Ivan T. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II*. Los Angeles: University of California Press, 1998.
- Dolenc, Ervin. Slovenski intelektualci in njihove delitve. V: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič, 194–201. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- *Jugoslovenska nacionalna stranka (prvi zemaljski kongres, Beograd 1933)*. Beograd: Gen. sekretarijat JNS, 1933.
- Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 19–24.
- Perovšek, Jurij. *O Demokraciji in jugoslovanstvu, Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Perovšek, Jurij. »Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 93–126.
- Perovšek, Jurij. »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnjima vojnama (1918–1941).« *Zgodovinski časopis* 51, št. 4 (1997): 529–54.
- *Program i statuti Jugoslovenske nacionalne stranke*. Beograd: Gen. sekretarijat JNS, 1933.
- *Program Jugoslovenske radikalne kmetijske demokracije*. Ljubljana: Jugoslovenska radikalna kmetijska demokracija, 1932.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. »Začetek delovanja banskega sveta Dravske banovine leta 1931.« V: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp et al., 951–966. Ljubljana: ZRC SAZU: 2001.
- Vidovič Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Vodopivec, Peter. »O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918.« V: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski, 23–34. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007.

Oskar Mulej

ECONOMIC AND SOCIAL VIEWS IN THE SLOVENE PROGRESSIVE CAMP,
1930–35: PART I. – THE GREAT DEPRESSION

S U M M A R Y

The first half of the 1930s was, in many aspects, a turning point for the Slovenian progressive camp. On one hand the circumstances of the January 6th regime brought about a politically-conditioned

consolidation of the progressive political forces – previously divided into at least two main wings (the bourgeois-democratic and the agrarian one) – within a single party. On the other hand this very period was the time of increased differentiation between the political leaders or “party” and the intellectual background or the wider ideological camp. After the introduction of the royal dictatorship, progressive politics was initially left without any possibility for direct political involvement. The turning point took place in the autumn of 1931 when the Slovene progressives entered the government and established a total political hegemony in the Drava Banate. As the Slovenian part of the ruling Yugoslav Radical Peasant Democracy (JRKD) – as of July 1933 called the Yugoslav National Party (JNS) – the progressives represented one of the pillars of the contemporaneous regime and its key outpost in Slovenia in the years between 1931 and 1935.

The central motto and programme point of JRKD-JNS in the field of economic and social politics was “national solidarity” or the idea of harmonisation and alignment of the interests of various classes. In the Yugoslav National Party programme this concept asserted itself as the “second fundamental idea”, immediately after the Yugoslav national unity. Even though “national solidarity” in the context of the Yugoslav politics of the early 1930s was probably more of a propaganda motto rather than a serious programme demand, (national) solidarism nevertheless did not represent an alien concept for the Slovene progressives, as it had already characterised their orientation during the 1920s. Furthermore, the official proclamations about “national solidarity” gained additional weight in the speeches of the progressive leaders Kramer and Pucelj, as they often emphasised these concepts in relation to the specific structure and needs of the Slovenian economy.

The Slovene progressives saw the global Great Depression (which culminated in Central Europe in 1931) as a serious blow to the global economy, while at the same time they also deemed this crisis as a harbinger of the potential radical political changes. Thus the progressives, on one hand, cautioned against the possibility that the radical movements might exploit the social distress; while on the other hand they recognised the fact that social relations would have to be adapted gradually. The practical measures of handling the economic crisis, advocated by the progressive leaders especially between 1931 and 1933, were more conservative in nature, primarily focusing on the demands and efforts for austerity and thrift, balanced budget and stable currency. In these basic guidelines the Slovene progressives did not differ much from the kindred parties in Austria and Czechoslovakia. On the other hand it was characteristic of the progressive politics throughout the 1931–35 period that they emphasised the need to address social problems. This was especially reflected in the activities at the level of the Banate, taking place under the leadership of Ban Marušič. The relative emphasis on tackling the economic and social issues and especially searching for ways in which to alleviate the distress of the poor and the unemployed was typical of almost every session of the progressive Ban's Council in Ljubljana until the middle of the 1930s.

The characteristic opinion of the progressive circles was that economic protectionism was the main “culprit” for the economic crisis. Nevertheless, despite the principled opposition to such solutions, demands for protection of the national industry started appearing in light of the economic policies of other European countries after the end of 1931. Furthermore, in 1933 the deflationism policy was deviated from, which was mostly a consequence of looking towards the U.S. models. Thus in the years 1933–35 the rhetoric of the Slovene progressives already started changing, indicating a gradual shift in understanding of the relationship between the state power and economic life. This reflected in the demands for extensive public works, protection of domestic labour, as well as economic planning, which became especially apparent during the time of Jevtić government.

Katerina Malšina,* Jevgen Sinkevič**

Trnova pot razvoja narodne ideje v 20. stoletju: problemi oblikovanja naroda na Slovenskem in v Ukrajini skozi oči ukrajinskega zgodovinarja

IZVLEČEK

Avtorja v prispevku prikažeta razvoj narodne ideje s primerjavo državnopravnih in socialnih procesov na Slovenskem in v Ukrajini v času od druge polovice 19. stoletja do konca 20. stoletja. Z vpogledom v dokumentarne in narativne vire o oblikovanju ukrajinskega in slovenskega naroda opozarjata na skupnost bivanja Slovencev in Ukrajincev v eni državi – avstroogrskem imperiju – ter na kronološko in vsebinsko podobnost zgodovinskih osamosvojitvenih procesov v obeh državah v avstroogrskem obdobju ter po prvi in tudi drugi svetovni vojni.

Avtorja postavljata vprašanja o določanju pomenov: Kaj je »nacionalna ideja« v primerjavi s politično in državno idejo? V čem se slovenska in ukrajinska nacionalna ideja razlikujeta? Kaj sta sedanja »slovenski narod« in »evropski narod«?

Ključne besede: narodna ideja, Slovenija, Ukrajina, oblikovanje naroda, slovenski narod, ukrajinski narod

ABSTRACT

DIFFICULT PATH TO DEVELOPING THE IDEA OF A NATION IN THE 20TH CENTURY: PROBLEMS IN FORMING A NATION IN SLOVENIA AND UKRAINE AS SEEN BY AN UKRAINIAN HISTORIAN

The article presents the development of the idea of a nation by comparing constitutional and social processes in Slovenia and Ukraine from the second half of the 19th century to the end of the 20th century. Upon examining the documentary and narrative sources on the formation of the Ukrainian and Slovenian nations, the authors point out that both Slovenians and Ukrainians co-existed within one country – the Austro-Hungarian Empire – as well as to the chronological and thematic similarity of historical independence movement processes in both countries, focusing on the period of Austria-Hungary, as well as on the time after World War I and World War II.

The emphasis is on defining the following terms: What is a “national idea” compared

* dr., docentka, Diplomatska akademija Ukrajine, 2, ul. Velika Žitomirska, Kijev 01001-Ukrajina, kvmastro@yahoo.com

** dr., red. prof., Zgodovinska fakulteta Črnomoške državne univerze Petra Mogile, 10, ul. 68 desantnikov, Mikolajiv 54003-Ukrajina, e.sinkevych@gmail.com

to the political and state-related idea? What is the difference between the Slovenian and Ukrainian national idea? How should we define the "Slovenian nation" and the "European nation" today?

Keywords: national idea, Slovenia, Ukraine, formation of a nation, Slovenian nation, Ukrainian nation

Razpad Sovjetske zveze in Jugoslavije ter razglasitev neodvisnosti Ukrajine in Slovenije leta 1991 sta povečala zanimanje ukrajinskih in slovenskih raziskovalcev za probleme narodov in vprašanje njihovega oblikovanja. V Ukrajini so to odražale raziskave,¹ ki so se nanašale na določeno zgodovinsko gradivo.²

¹ ГІ. О. Бочковський, *Вступ до націоналістичної історії* (Київ: Генеза, 1998). Степан Й. Вовканич, *Національна еліта та інтелектуальний потенціал державотворення* (Львів: Комерційна академія, 1995). С. Гелей, «Українська національна ідея – методологія державотворення», в: *Українська політологія* (Львів: Комерційна академія, 1995), 15–43. В. Горський, *Історія української філософії: курс лекцій* (Київ: Наукова думка, 1996). Я. Грицак, *Нариси історії України: формування української модерної нації XIX–XX століття* (Київ: Генеза, 1996). В. Іванишин, *Нація, державність, націоналізм* (Дрогобич: Відродження, 1992). Ф. Канак, «Національна ідея: поняття і принципи», *Розбудова держави*, №11 (1994): 16–23. Г. В. Касьянов, *Теорія нації та націоналізму* (Київ: Либідь, 1999). В. Кафарський, *Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність* (Івано-Франківськ: Плай, 1999). А. Колодій, *Нація як суб'єкт політики* (Львів: Кальварія, 1997). І. Макаровський, *Національна ідея, політична ідеологія та культура* (Івано-Франківськ, s. n., 1996). *Націоналізм: антологія* (Київ: Смолоскип, 2000). Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр in С. Ю. Римаренко, *Етнодержавознавство: теоретико-методологічні засади* (Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001). Л. Є. Шкляр, *Етнос. Культура. Личність: філософсько-методологічні аспекти дослідження* (Київ: Наукова думка, 1992). О. Шморгун, «Основний зміст поняття, українська національна ідея», *Розбудова держави*, № 6 (1997): 10–19.

² Ярослав Р. Дашкевич, «Перегук Віків: три погляди на минуле і сучасне України», *Україна: Наука і культура*, 26/27 (1993): 44–78. Іван В. Діак, *Українська національна ідея: шлях до Великої України* (Київ: Б. м., 2005). М. Жулинський, «Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення», *Голос України*, 23. 11. 1995, 2. Ольга Забужко, *Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період* (Київ: Наукова думка, 1992). А. Карась, «Українська національна ідея», в: *Політологія* (Львів: Світ, 1994), 342–57. І. Кресіна, *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз* (Київ: Вища школа, 1998). В. Лизанчук, *Завжди пам'ятай: ти Українець!* (Львів: Мальва, 2001). С. Макаруч, *Український етнос: виникнення та історичний розвиток* (Київ: НМК ВО, 1992). Ф. Медвідь, «Взаємозв'язок національної і релігійної ідей в контексті релігійно-духовного життя України», *Вісник УАДУ*, №1 (2003): 363–68. Ф. Медвідь, «Микола Міхновський як речник української національної ідеї», *Мандрівець: наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*, №3–4 (32–33) (2001): 45–46. Я. Радевич-Винницький, *Україна: від мови до нації* (Дрогобич: Відродження, 1996). А. Свідзінський, «Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні», *Універсум*, № 1–2 (63–64) (1999): 28–33. М. Томенко, *Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії* (Київ: Українська перспектива, 1995). Р. Шпорлюк, «Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII початку XIX ст.», *Україна: наука і культура* 25 (1991): 159–67.

V raziskavah priznanih slovenskih strokovnjakov vidiva željo, da bi dokazali pravico do združitve slovenskih pokrajin z odrezanimi v letih 1868 in 1920, to je s Primorjem in Koroško,³ pri čemer upošteva tudi programe slovenskih političnih in kulturnih organizacij ter mnenja posameznih osebnosti o slovenskem nacionalnem vprašanju⁴ in jugoslovanstvu.⁵ V tem pogledu bova obravnavala zgodovinski razvoj na Slovenskem, povezan z vprašanjem oblikovanja naroda in nacionalne države v modernem in novejšem času.⁶ To vprašanje je imelo predvsem praktičen pomen, ki se je kazal kot nujna potreba tedanjega, za Slovenijo pa tudi današnjega zgodovinskega časa.

Kaj je torej nacionalna ideja? Zakaj je slovenska prav slovenska ali ukrajinska prav

³ Gl. Lambert Ehrlich, »Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20,« v: *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 24 (Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2002), 53–618. Avgustin Malle, »Med deželno in narodno zavestjo – primer Koroške,« v: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998), 29–43. Tamara Pečar, *Die Stellung der Slowenischen Landesregierung zum land Kärnten 1918–1920* (Dunaj: Filozofska fakulteta Dunajske univerze, 1973). Janko Pleterški, *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848–1914* (Ljubljana: Slovenska Matica, 1965).

⁴ Zvonko Bergant, »Razmerje med vero in narodnostjo pri Ivanu Tavčarju in Ivanu Šušteršiču,« v: *Zbornik Janka Pleterškega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek (Ljubljana: ZRC SAZU, 2003), 175–88. *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Goriška Mohorjeva, 1995). Alenka Nedog, »O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 7 (1967), št. 1–2: 365–83. Jurij Perovšek, »Idejni, družbeni in narodnopolitični nazori Ivana Tavčarja po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918,« v: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp et al. (Ljubljana: ZRC SAZU, 2001), 885–902. Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (Ljubljana: Modrijan, 1996). Jurij Perovšek, *Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012). Jurij Perovšek, »Simpozij '150 let slovenskih narodnih programov',« *Zgodovinski časopis* 53 (1999) št. 1: 119–21. Janko Prunk, *Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945* (Ljubljana: Društvo 2000, 1985). Janko Prunk, *Nova slovenska samozavest: pogovori s slovenskimi političnimi prvaki* (Ljubljana: Lumi, 1990). Bogumi Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu: utisci i opažanja iz dobe svetskog rata i stvaranja naše države* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1928).

⁵ Zvonko Bergant, »Ivan Tavčar in narodno vprašanje: od slovenstva k jugoslovanstvu,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42 (2002), št. 3: 5–19. Dušan Biber, »Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912–1913,« *Istorija XX veka: zbornik radova*, 1, (1959): 285–326. Dušan Pirjevec, »Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem,« *Naša sodobnost* 9 (1961), št. 11: 1116–29. Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost* (Maribor: Obzorja, 1972).

⁶ Bojan Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006). Bogo Grafenauer, *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj* (Ljubljana: Slovenska matica, 1987). Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili* (Ljubljana: Nova revija, 1999). Igor Grdina, *Od rodoljuba z dežele do meščana* (Ljubljana: Studia humanitatis, 1999). Tine Hribar, *Slovenci kot nacija: soočanja s sodobniki* (Ljubljana: Enotnost, 1995). Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918: razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002). Jurij Perovšek, »V zaželeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevinom SHS/Jugoslavijo 1918–1941 (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009). Janko Pleterški, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju* (Maribor: Obzorja, 1981). Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon: narodna politika (1768–1992)* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992). Janko Prunk, »Slovenski nacionalni interes iz zgodovinske retrospektive,« *Teorija in praksa* 39 (2002), št. 4: 548–58. *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998). Fran Zwitter, *O slovenskem narodnem vprašanju* (Ljubljana: Slovenska matica, 1990).

ukrajinska? Kako se razlikujeta med seboj in v čem sta drugačni od beloruske, poljske ali srbske? Nacionalna ideja namreč ni le nabor zgodovinskih simbolov, sloganov in socialne varnosti. Nacionalna ideja je skupen cilj in dolgoročna strategija za razvoj družbe, medtem ko je politična ideja način udejanjanja nacionalne ideje, državna ideja pa način udejanjanja politične ideje.

Ko govorimo o ukrajinski nacionalni ideji, vidimo, da je bila v življenju in ustvarjalnosti znanega ukrajinskega pisatelja M. Draja - Hmara dominantna; nacionalno je, tudi v povezavi s socialno humanistično idejo, povezoval z univerzalnim. Ko je v letih 1915–1917 v Sankt Peterburgu študiral slavistiko na Univerzi v Petrogradu, se je M. Draja - Hmara počutil kot pravi Ukrajinec. Maja 1917 se je vrnil v Ukrajino, v Kijev, kjer je aktivno sodeloval pri narodnem preporodu ukrajinskega naroda.

M. Draja - Hmara je v letih 1918–1923 kot zasebni docent predaval na Univerzi v Kamenec-Podolsku, kasneje pa je bil profesor občega slovanoslovja. Univerzo v Kamenec-Podolsku je imenoval »trdnjavo« nacionalizma in temelj izobraževanja študentov v izrazito nacionalistični smeri. Svoji ženi Nini Petrovni je priznal, da se je čutil Ukrajince, in poudaril, da bo na tej poti vztrajal in raje umrl, kot da jo opusti. Njegova obljuba se je izkazala za usodno, kar dokazuje njegova prezgodnja smrt v taborišču na reki Kolymá (v »kamenu vreči«)⁷ 19. januarja 1939. V zapisniku zaslišanja je svojo dejavnost na univerzi označil za kontrarevolucionarno in svojo zavest kot nacionalistično: »V letih 1918–1923 sem bil član profsorskega kolektiva Univerze v Kamenec-Podolsku, kjer nenacionalistov ni bilo.«⁸

Ruski imperij je tako kot Avstro-Ogrska vključeval slovanske narode. Vendar so bili v Rusiji slovanski narodi večinski, zato je bilo oblikovanje nacionalne zavesti med Poljaki, Ukrajinci in Belorusi veliko intenzivnejše kot med avstrijskimi Slovani. V Avstro-Ogrski sta bila večinska naroda Nemci in Madžari, ki sta se etnično zelo razlikovala. To je spodbudilo širše sodelovanje avstrijskih Slovanov pod ideološkimi slogani panslavizma in njegovih drugih pojavnih različic, kar se je odražalo predvsem v politiki Hrvatov in Slovencev po porazu Avstrije v vojni z Italijo leta 1868.

Med slovenskimi kulturnimi in političnimi osebnostmi, ki so dosledno zagovarjale nacionalno idejo, lahko omenimo slovenskega narodno socialnega političnega agitatorja in organizatorja, pisatelja in novinarja Frana Radeščka. Prvič je moral zapustiti Slovenijo leta 1911, ko je odšel na Češko. Drugič pa je od 1912 do 1921 bival v Srbiji, kjer je sodeloval s srbsko vojsko. Povod za prvo Radeščkovo začasno izselitev, ki je imela zanj dolgoročne posledice, sta bili njegovi politična in organizacijska dejavnost: bil je med vodilnimi pripadniki Narodno socialne stranke in je izdajal svoje glasilo. Po vrnitvi s Češkega je 12. avgusta 1912 pripravil prvi kongres sloven-

⁷ V obdobju od konca 1920 pa do leta 1953 je Zveza sovjetskih socialističnih republik (ZSSR) ustvarila obsežen sistem koncentracijskih taborišč, kamor so bili v smrt poslani »sovražniki« tedanjega režima. Taborišča so bila predvsem v severovzhodni Sibiriji, kjer so bile podnebne razmere permafrosta nevzdržne za človekovo bivanje, in pri reki Kolyma. Pri Kolyma so postopek uničevanja »neposlušnih« pogosto pospešili s »kameno vrečo« globoko kameno jamo na dvorišču, zgoraj zaprto le z železno mrežo, kjer so zaporniki od mraza in lakote hitro umirali.

⁸ Забужко, *Філософія української ідеї*.

skih narodnih socialcev v Ljubljani. Ponovna Radeščkova dejavnost je bila povod za drugo, usodnejšo izselitev jeseni leta 1912.⁹ Leta v emigraciji – predvsem v vojnem času, ko se je soočil s srbskim razumevanjem jugoslovanstva –, so bila zanj prelomna in so bistveno vplivala na njegov politični in svetovnonazorski preobrat. Po letu 1918 je poudarjal zvestobo slovenstvu, »svojemu ljudstvu«. Leta 1921 se je v Slovenijo vrnil razočaran in idejno povsem preoblikovan. Skozi vse njegovo delovanje pa se je vlekla »rdeča nit« – prizadevanje in boj za samostojnost in avtonomijo slovenskega naroda, za nerazdeljeno in nedeljivo Slovenijo v mejah, zarisanih po prevratu leta 1918 pod Narodno vlado Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani (Narodna vlada) in z zakonodajnim avtonomnim deželnim zborom v Ljubljani.

Oživitev interesa nacionalnega oblikovanja se ne pojavlja le danes. Medtem ko angleška meščanska revolucija v 17. stoletju ni bistveno vplivala na družbeni razvoj evropske celine, je francoska revolucija veliko prispevala k razvoju liberalizma 19. stoletja. Ta je hkrati z mnogimi drugimi idejami prvič poudaril problem samoodločbe narodov, ki je neločljivo povezan z vprašanjem oblikovanja nacionalne ideje.

Praktična politika 19. stoletja je ponujala veliko gradiva za razmislek; pojav novih nacionalnih in političnih idej je potreboval zgodovinsko utemeljitev in razvoj sistema dokazov za narodne pravice, ki bi zadovoljil vse strani. V kolonialnem svetu in v skoraj vseh evropskih večnacionalnih državah je nacionalna ideja podrejenega naroda prišla v nasprotje z državnopravno idejo gospodujočega oziroma večinskega naroda.

Proces oblikovanja nacionalne ideje pri kolonialnih narodih Srednje in Vzhodne Evrope¹⁰ je zaradi več razlogov potekal počasi: odvisnost, ostanki fevdalnega sistema

⁹ Irena Gantar Godina, »Prisilno izseljenstvo političnega agitatorja Frana Radeščka 1911–1921,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 47 (2007), št. 2: 49–50, 53–54.

¹⁰ V marksističnih sovjetskih in tudi postsovjetskih zgodovinskih teorijah smo zagovarjali in še vedno zagovarjamo stališče, da so bili vsi slovanski narodi, razen ruskega, kolonialni, razdeljeni med štiri evropske imperije: ruskega, pruskega, avstrijskega in turškega. Na to sta opozorila že Marx in Engels med revolucijo 1848–49. To stališče je v več delih, posebej v trilogiji *Slovani, njihovi vzajemni odnosi in povezave* (1886–90), zagovarjal tudi češki zgodovinar Jozef Perwolf. Njegova zgodovinsko-zemljepisna raziskava zajema tudi nemško asimilacijo slovanskih dežel. Med drugimi evropskimi socialisti, ki so raziskovali to vprašanje, je treba omeniti še Wilhelma Liebknechta (1878), od zadnjih ruskih del pa študijo Vladimira Medinskega *O ruskem suženjstvu, umazaniji in »zaporu narodov«* (2010). (O tem gl. O. Перволюф, *Славяне, их взаимные отношения и связи: 3 тт.* (Varšava: Типогр. К. Ковалевскаго, 1886–1890). Wilhelm Liebknecht, *Zur orientalischen Frage: oder soll Europa kosackisch werden? Mahtwort an das deutsche Volk* (Leipzig: R. C. Höhme in Komm, 1878). Николай И. Ульянов, *Замолчанный Маркс* (Франкфурт-на-майне: Посев, 1969). В. Мединский, *О русском рабстве, грязи и »тюрьме народов«* (Москва: Олма Медиа Групп, 2010)). – V zgornjem kontekstu namesto izraza »avstroogrška monarhija« uporabljamo izraz »avstroogrski imperij«, ker je monarhija oblika vladavine, imperij pa oblika države. Načeloma za avstrijski (od 1867 avstroogrski) imperij in za ostale celinske imperije v politološkemu kontekstu uporabljamo izraz *telurokracija*. Avstrijski (avstroogrski) imperij se ni veliko razlikoval od »klasičnih« kolonialnih zahodnih imperijev. V njem so avstrijski Nemci vladali Madžarom (do 1867) in Slovanom. Načini vladanja so bili podobni kot v prekomorskih imperijih, s prav takim odnosom do osvojenega. Takoj po začetku revolucije leta 1848, v kateri so Madžari poskušali ustvariti svojo državo, Poljaki pa so vstopili v oborožen boj, so se v nemškem tisku pojavile »raziskave« o Slovanih kot nezgodovinskih narodih. Ker naj bi jih v zgodovino »vpisali« šele Nemci, za Slovane velja, da so nehvaležni narodi. O njih so pisali podobno kot v britanskem tisku o sipajih (indijskih vojakih, ki so vstajali v letih 1857–59). Podoben odnos do Slovanov sta imela

ipd. Fevdalna elita teh narodov je bila šibka, meščanstvo se je šele oblikovalo. Prav večetničnost pa je po svoje pospeševala nastanek narodnih gibanj in nacionalna ideja se ni začela oblikovati zgolj v meščanskih krogih, zato so jo tudi predstavljali z različnimi imeni – panslavizem, jugoslavizem, neoslavizem.

Ta proces se je začel v pomladi narodov sredi 19. stoletja. V drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja so podrejeni narodi začeli narodnoosvobodilni boj, poudarili nacionalno idejo in prispevali k padcu pruskega, avstroogrškega, ruskega in otomanskega imperija v letih 1917–1922 ter si utrli pot v neodvisnost.¹¹

Slovensko nacionalno idejo so leta 1848 oblikovali v programu Zedinjene Slovenije. Program je zahteval zaščito slovenskega naroda pred germanizacijo in združitve vseh slovenskih dežel, avtonomijo ter enakopravnost slovenskega jezika. Od vseh slovenskih zahtev je bila uresničena le ena – o slovenskem jeziku, vsaj v ustavi leta 1849.

Nadaljevanje programa je bilo »taborsko gibanje«, ljudska zborovanja, na katerih so zahtevali nacionalno združitve v avtonomno enoto v okviru avstrijskega imperija. Toda po letu 1867, ko je Madžarska izsilila enak položaj svojega naroda z nemškim, so avstrijski Slovani spoznali, da morajo združeno delovati za svoje pravice; eni z idejo trializma, drugi z idejo avstroslavizma, mnogi so rešitev videli v jugoslavizmu.

V Ukrajini kot delu ruskega imperija se je nacionalna ideja v drugi polovici 19. stoletja razvila v drugačnih razmerah. V Rusiji slovanski narodi za svojo osvoboditev niso potrebovali ideološke in politične enotnosti, zato je bilo za ukrajinsko nacionalno gibanje v takratnih razmerah značilno »kulturnišvo« (kulturno gibanje), ki je bilo deloma podobno slovenskemu taborskemu gibanju. Ukrajinci se niso spraševali o odcepitvi, temveč so se zavzemali za širjenje pismenosti in izobrazbe v maternem jeziku med širšim prebivalstvom. Zahteva je bila zavržena z Valujevsko okrožnico 18. julija 1863 in Emskim ukazom 30. maja 1876, s katerima so prepovedali uporabo ukrajinskega jezika.¹²

tudi Karl Marx in Friedrich Engels. Po Marksu so bili v avstrijskem imperiju nosilci zgodovinskega razvoja samo Nemci, Madžari in morda Poljaki. »Misija vseh drugih večjih in manjših plemen je [...], da izumrejo v svetovnem revolucijskem viharju. In zato so sedaj kontrarevolucionarni.« – »Vse te male brezglavo trmaste narode bo revolucija izbrisala, odstranila z zgodovinske poti.« – Ульянов, *Замолчанный Маркс*, 10.) Marksove besede o »slovanskih barabah« in Čehih, ki »bodo prve žrtve zatiranja s strani revolucije«, je podpiral tudi Engels. Po njegovem mnenju je bila zgodovinska misija zahodnih Slovanov »zaključena stvar«. – »Njihova osvojitve se je zgodila v interesih civilizacije. [...] Mar je bilo kaznivo dejanje s strani Nemcev in Madžarov, da so velikemu imperiju pridružili te nemočne, šibke male narode in jim omogočili sodelovanje v zgodovinskem razvoju, ki bi jim bil sicer tuj?« – Ульянов, *Замолчанный Маркс*, 13.)

¹¹ Николай Бердяев, *Судьба России* (Москва: Изд-во МГУ, 1990).

¹² Valujevska okrožnica z dne 18. 7. 1863 je bila predpis ministra za notranje zadeve ruskega imperija P. A. Valueva o prepovedi tiskanja verske, izobraževalne in otroške literature v malorusščini (ukrajiniščini). Valuev je zapisal, da »nobene posebnega maloruskega jezika ni bilo, ni in ne more biti in da je narečje, ki ga uporabljajo preprosti ljudje, isti ruski jezik, pokvarjen zaradi poljskega vpliva«. – И. С. Александровский, »Язык' или ,наречие'? : полемика вокруг украинского языка в XIX в.« *Вестник МГОУ*, № 1 (2009): 46–53) – Emski ukaz cesarja Aleksandra II. z dne 30. 5. 1876 je bil dopolnitev Valujevske okrožnice, ki je izrinjala ukrajinski jezik iz kulturnega življenja. Ukaz je prepovedal vnašanje knjig v ukrajinskem jeziku na ozemlje ruskega imperija, izdajanje literature in glasbenih besedil v ukrajiniščini, prevajanje tujih besedil v ukrajiniščino, tisk kakršnih koli ukrajinskih

Naj opozorimo, da sta avstroogrski in ruski imperij razpadla iz podobnih razlogov: medtem ko je v Rusiji prevladal družbeni dejavnik, je bil v Avstriji odločilen nacionalni; pri južnih Slovanih je zmagala ideja jugoslavizma, saj so ga podprle širše množice Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Pomembno je, da so bili skoraj vsi nehistorični evropski slovanski narodi v času prve svetovne vojne organizirani kot vojaška sila v okviru cesarskih vojska. Po eni strani jih je mobilizirala osrednja oblast, po drugi strani pa so bili to prvi koraki k oblikovanju nacionalne avtonomije po koncu vojne. Takšen primer so poljske nacionalne čete v sestavi nemške in avstroogrške vojske.

V številnih avstrijskih polkih je bilo zaradi teritorialnega sistema rekrutiranja 70–80 odstotkov Čehov. Znana je zgodba o prostovoljnemu prehodu celotnega avstrijskega pehotnega polka na rusko stran, ki so ga zaradi njegove češke etnične sestave v vsakdanjem jeziku imenovali »praški otroci«. V Rusiji je Kerenskijeva vlada iz vojnih ujetnikov kmalu oblikovala češkoslovaško prostovoljsko legijo; 75.000 Čehov in Slovakov je sodelovalo v bojih z Nemci in Avstrijci tudi na ukrajinskih področjih (pri Zborovem julija 1917, pri Bahmaču marca 1918 itd.). Po vrnitvi v novoustanovljeno češkoslovaško državo so s svojimi bajoneti okrepili novorojeno republiko.

Glede na teritorialni sistem rekrutiranja je bilo značilno tudi oblikovanje posebne ukrajinske legije, imenovane »Sičovi strelci«, saj je zahodni del Ukrajine (Galicija) od leta 1772 pripadal Avstriji.¹³

Kot slovenski primer naj omenimo polke, v katerih je bila glavna vojaštva slovenske narodnosti. Največ slovenskih polkov (pet) je bilo na italijanski fronti.¹⁴ Med drugim lahko omenimo tudi upor v dodatnem bataljonu slovenskega 97. pehotnega polka konec maja 1918 v Radgoni.¹⁵ Slovenski častniki so bili razporejeni po različnih področjih in polkih avstroogrške vojske.

Iz mnogih razlogov in zaradi vojne kot glavnega vzroka so centralizirani imperiji povsem razpadli. Nehistorični narodi, ki so že takrat imeli svoje politične organizacije in vojaške strukture (te so zagotavljale oboroženo zaščito volje naroda) so razglasili svojo nacionalno suverenost. Med njimi so bile Poljska, Češkoslovaška, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), Finska, Ukrajina in baltske države. Razlika med Slovenci in zahodnimi Ukrajinci na eni strani ter Poljaki, Finci in Čehi na drugi

knjig, vzpostavitev ukrajinskega gledališča, prirejanje koncertov z ukrajinskimi pesmimi in poučevanje v ukrajinskem jeziku v osnovnih šolah. Ime Emski ukaz izhaja iz nemškega mesta Bad Ems, kjer je Alexander II. podpisal omenjeni ukaz.

¹³ Дашкевич, »Перегук віків,« 44–78.

¹⁴ Viktor Andrejka, »Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes,« v: *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal (Ljubljana: Leonova Družba, 1928), 269.

¹⁵ Dušan Nečak, »Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918,« v: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920*, ur. Janko Liška in Miroslav Ravbar (Murska Sobota: Pomurska založba, 1981), 343. Janko Pleterski, »Slovenci in Avstro-Ogrska,« *Večer*, 11. 11. 1992, 17. Janez J. Švajncer, *Slovenska vojska 1918–1919* (Ljubljana: Prešernova družba, 1990), 12. Vlado Vodopivec, »Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstroogrski armadi,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 7 (1967), št. 1–2: 121–27. Lojze Ude, »V Radgoni so se uprli,« *Delo*, 25. 5. 1968, 19.

strani pa je bila, da jim ni uspelo obraniti oziroma ohraniti svoje državnosti. Za kratek čas, od 29. oktobra do 1. decembra 1918, so Slovenci imeli popolno avtonomijo znotraj Države SHS, ki je bila ustanovljena v prehodnem času pred združitvijo zahodnobalkanskih Slovanov v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS).

Tudi Ukrajinci so poskusili izkoristiti svojo priložnost. Še v okviru Rusije so marca 1917 ustanovili svoje zakonodajno telo – Ukrajinsko centralno rado (UCR, Osrednji svèt), ki je razglasila ustanovitev Ukrajinske ljudske republike (ULR) v Kijevu. Novembra 1918 so v Galiciji razglasili ustanovitev Zahodnoukrajinske ljudske republike (ZULR). Prizadevanja Ukrajincev in Slovencev za zagotovitev državnosti so bila podobna. Proces oblikovanja ukrajinske nacije¹⁶ in slovenske nacije se ni razlikoval od načina oblikovanja drugih slovanskih nacij.

Žal v vzhodni Ukrajini proces oblikovanja naroda v začetku 20. stoletja še ni dosegel ravni zahodnih Ukrajincev. Zato ukrajinska konsolidacija med osvobodilnim bojem v letih 1917–1920 ni zadoščala za osamosvojitve. V očeh večine Ukrajincev je socialni vidik prevladal nad narodnoosvobodilnim, na kar so se zanašali boljševiki in belogardisti. Zgovoren primer je dejstvo, da so Čehi in Poljaki svojo državo gradili na dobro pripravljenih temeljih. V vzhodni Ukrajini je bila na oblasti Centralna rada s sedežem v Kijevu, ki sta jo vodila dva znana politika, zgodovinar Mihajlo Gruševski in pisatelj Volodimir Vinničenko.¹⁷ Za Ukrajino je bila nepričakovana celo razglasitev neodvisnosti v 4. *Universalu* Centralne rade januarja 1918.¹⁸ To je bil dokaz, da

¹⁶ ГІ. Дашкевич, «Перегук віків», 44–78.

¹⁷ Володимир К. Винниченко, *Відродження нації: історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.: 3 тт* (Київ-Відень, 1920).

¹⁸ *Universalu* UCR so bili odredbe – razglasi, ki jih je izdajal ukrajinski parlament, in so nadaljevali tradicijo hetmanov ukrajinskih kozakov iz obdobja od 15. do 18. stoletja. UCR je izdala štiri *Universalu*, ki so izražali posamezne stopnje v razvoju ukrajinske države od avtonomije do neodvisnosti. – 1. *Universal* z dne 10. 6. 1917 je razglasil avtonomijo Ukrajine v okviru Rusije. To je bil odgovor UCR na odklonilen odnosčasne ruske vlade do ideje ukrajinske avtonomije. Na podlagi 1. *Universalu*, ki je izjavljal, da se »ne bomo [...] ločili od celotne Rusije [...], ukrajinsko ljudstvo mora samo upravljati s svojim življenjem«, so za zakonodajni organ razglasili Vseukrajinski državni zbor, za njegov izvršilni organ pa Generalni sekretariat. Avtor 1. *Universalu* je bil Volodimir Vinničenko. – 2. *Universal* z dne 3. 7. 1917 je zadeval sporazume med UCR inčasno rusko vlado. Časna vlada je priznala UCR in njen izvršilni organ Generalni sekretariat, UCR pa je priznala Vserusko ustavodajno skupščino. – 3. *Universal* z dne 7. 11. 1917 je razglasil Ukrajinsko ljudsko republiko (ULR), vendar formalno ni pretrgal federativne zveze z Rusijo, in demokratična načela: svobodo govora, tiska, veroizpovedi, skupščin, zborov, stavk, nedotakljivost človekove zasebnosti in stanovanja, nacionalno avtonomijo za manjšine (Ruse, Poljake, Žide), odpravil smrtno kazen, ukinil zasebno lastništvo zemljišč in zemljo priznal kot lastnino vseh ljudi brez odškodnine. Določil je še osemurni delavnik, uvedel reformo lokalne samouprave in razglasil volitve v Ukrajinsko ustavodajno skupščino 9. 1. 1918. – 4. *Universal* januarja 1918 je ULR razglasil za »samostojno, neodvisno, svobodno suvereno državo ukrajinskega ljudstva«, Generalni sekretariat UCR pa za Svet ljudskih ministrov. Stalno vojsko je zamenjal z milico, odredil volitve v lokalne ljudske svete, vzpostavil monopol nad trgovinami in nadzor nad bankami ter potrdil zakon o predaji zemljišč kmetom brez nadomestila. Svet ljudskih ministrov je pozval k nadaljevanju začetih pogajanj z velesilami in podpisu mirovne pogodbe, vse državljanke ULR pa k boju proti boljševikom. ULR so leta 1918 priznale Romunija, Francija, Velika Britanija, ZDA, Nemčija, Avstro-Ogrska, Bolgarija, Turčija, Japonska, Kitajska, Portugalska, Danska, Grčija, Norveška, Irak, Španija, Finska, Poljska, Švedska in Švica. Leta 1919 so jo priznali Madžarska, Češkoslovaška, Vatikan, Italija, Nizozemska in drugi.

na ozemlju ruskega imperija ni bilo prave povezave in prave komunikacije, podeželje pa je bilo še posebej odrezano od vsakršnih informacij.

Čeprav je imela Ukrajinska ljudska republika pravno neodvisnost, so njeni voditelji še vedno izražali lojalnost »demokratski« Rusiji, ki že dva meseca ni obstajala. To so potrdili tudi ukrepi vlade hetmana Pavla Skoropadskega, ki je 14. novembra 1918 objavil tako imenovano *Federativno gramoto* (ukaz o federaciji) o zavezništvu z »belo« (belogardistično) Rusijo. Ideolog ukrajinskega nacionalizma Dmitro Dontsov je upravičeno pripomnil: »To, da je *gramota* razglasila federacijo z neobstoječo Rusijo, *gramote* ne opravičuje. Vprašanje državne neodvisnosti ni vprašanje taktike«. ¹⁹

V obdobju od 16. avgusta do 1. decembra 1918 so dejavnosti Narodnega sveta in Narodne vlade v Ljubljani pokazale podobna prizadevanja v slovenski politiki. V tem kratkem času so slovenski politiki zagovarjali jugoslavizem. Jugoslavizem, to je politično dejavnost skupaj s hrvaško politiko pri oblikovanju enotne Države SHS in kasnejše zveze s Kraljevinami Srbijo in Črno goro, so poudarili avgusta 1918, ko se je pravkar oblikovani Narodni svet v Ljubljani razglasil za del še ne obstoječega Narodnega vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno vijeće). ²⁰ Narodno vijeće je na predlog Narodnega sveta 31. oktobra 1918 imenovalo Narodno vlado v Ljubljani. ²¹ Narodni svet in Narodna vlada v Ljubljani sta imela v svojem nazivu besedo »narodna«, čeprav iz njega ni bilo razvidno, da gre za Slovenijo.

Težko si predstavljamo, da bi tako ravnali Carl Mannerheim, Tomas Masaryk ali Jozef Pilsudski. V času od 1918 do 1920 nacionalna ideja pri Ukrajincih in Slovencih še ni bila tako razvita, da bi se med njimi pojavil kak domači Mannerheim, Masaryk ali Pilsudski. Tako so morali biti Ukrajinci zadovoljni z obstoječimi kvazivodjami, kot sta bila npr. Volodimir Vinničenko ali Simon Petljura, ki sta s svojimi socialističnimi prepričanji izgubila najpomembnejše – narod. S socialističnimi eksperimenti in ozkimi prepričanji v postopno revolucijo v Rusiji sta povzročila razpršitev ukrajinskih narodnih moči. Vinničenko je zapisal: »Toda naš cilj, veliki, temeljni cilj, ni bila sama državnost kot taka. Naš cilj je bil preporod, razvoj naše narodnosti, prebujenje nacionalnega dostojanstva našega naroda in nujnost obuditve domačih oblik razvoja, pridobivanje teh oblik in zagotovitev njihovega udejanjanja. Državnost je torej le sredstvo za uresničitev tega pomembnega cilja.« ²²

Neskončna protislovja v idejah o razvoju Ukrajine so pripeljala do hude sovražnosti znotraj ukrajinskega gibanja in popolnega absurda. Vinničenko je nenehno poskušal najti kompromis med ukrajinskim socialističnim gibanjem in boljševiki, ki so mu bili bližje kot ukrajinski socialisti, denimo Simon Petljura. Patološka naklonjenost M. Gruševskega k demokratičnim geslom in njegova nepripravljenost, da bi se rusko socialistično gibanje razdelilo, sta bili značilni za prvega ukrajinskega predse-

¹⁹ Gl. Винниченко, *Відродження нації*. Doncov je poudaril, da razglasitev neodvisnosti Ukrajine zahteva pogumno odločitev – odcepitev od Rusije. Zato gramote ni priznaval in jo je imel za izdajo.

²⁰ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971), 244–46.

²¹ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, 24.

²² Винниченко, *Відродження нації*, I, 11.

dnika. V tem se je zelo razlikoval tudi od ukrajinskih socialnih demokratov Galiciji. Zato je Centralna rada pod njegovim vodstvom zapravila veliko časa, saj je omejila svoja prizadevanja le na zahtevo po avtonomnem položaju Ukrajine v okviru Rusije. Tako so v 3. *Universalu*, obenem z razglasitvijo ULR, zapisali tudi naslednje: »Ne ločujemo se od Ruske republike, ohranjamo njeno enotnost, trdno stojmo na naši zemlji, zato da bi z našimi močmi pomagali vsej Rusiji, ki naj bi kot Ruska federacija postala federacija svobodnih in enakopravnih narodov.«²³

V ozadju teh lepih besed je stala zastrašujoča ideja. Avtorji navedene izjave preprosto niso razumeli objektivnega položaja. V mislih so imeli le enotno rusko meščansko republiko z začasno vlado Aleksandra Kerenskega na čelu in niso dojeli, da ta ne obstaja več.²⁴ Soočiti so se morali s precej drugačno Rusko sovjetsko republiko. V takšnih razmerah izjava o pomoči meščanski Rusiji in življenju z njo v federativni republiki ni pomenila nič drugega kot združeno fronto z rusko kontrarevolucijo. Ta pa je, po drugi strani, trdno stala na stališču enotne in nedeljive Rusije in Ukrajincem ni priznavala nobenih pravic. Ob tem so se Ukrajinci izkazali za povsem zmedene. Glavna gonilna sila Ukrajine, utrujeni kmetje, so se predali anarhiji in ropanju ter niso priznavali nobene oblasti (Nikola Mahno in mnoge druge skupine anarhistov). Ko so odprli oči, je bila državna neodvisnost Ukrajine že izgubljena. Tudi to je eden od razlogov, da razumni in veliki patrioti niso postali pravi voditelji naroda.

Na revolucijo februarja 1917 je bil ukrajinski narod povsem nepripravljen, predvsem zaradi političnega neznanja in nezavedanja svoje elite, ki je večinoma ostala v ujetništvu iluzij. To je razlog, da voditelji Centralne rade Ukrajinske ljudske republike niso realizirali zgodovinske priložnosti in niso rešili ne nacionalnih ne socialnih zahtev ukrajinskega ljudstva. Prispevek te faze boja za osvoboditev v procesu oblikovanja ukrajinske nacije pa je bil v naslednjem:

a) Zelo hitro je bil premagan neenakomeren razvoj različnih delov Ukrajine. Dokaz je bil *Akt zluke* (Zakon o poenotenju) Zahodne ukrajinske ljudske republike in Ukrajinske ljudske republike (januar 1919). Ta *Akt* je jasno pokazal, da so se Ukrajinci, kljub zgodovinskim posebnostim, predstavljali kot celota, kot skupnost. Tako je ukrajinska nacija absorbirala oba zgodovinsko ločena dela ljudstva, kar je svet moral priznati, čeprav nekateri sosedje tega niso želeli.²⁵

Problem regionalnih razlik je bil zelo težak in zapleten. Raziskovalec z Univerze Harvard (ZDA) ukrajinsko-poljskega porekla, profesor Roman Szporluk (Šporljuk), posebej opozarja na dejstvo, da so bili procesi oblikovanja naroda v ruskem in avstroogrskem imperiju tako različni, da se je postavljal vprašanje: Ukrajina – je to en narod ali sta dva? Dejansko le skupne etnične korenine (skupen jezik) niso dovolj za nastanek enotne nacije. Dejstvo je, da imajo tudi Avstrijci in Nemci skupne etnične

²³ Ibid., 12.

²⁴ Začasno vlado so aretirali 8. 11. 1917. Njen predsednik Kerenski se je skrival na severu Rusije, junija 1918 pa je pobegnil v London. Carja so ustrelili 16. 7. 1918.

²⁵ Češkoslovaška je zahtevala Zakarpatje in ga obdržala od leta 1920 do leta 1946. Poljska je zahtevala zahodno Ukrajino in jo obdržala od leta 1920 do leta 1939, Romunija pa je zahtevala Bukovino in jo obdržala do leta 1940.

korenine, toda ker so državljani različnih držav, so v daljšem zgodovinskem obdobju ustvarili dve različni naciji. Drugače so v začetku 20. stoletja ravnali ukrajinski intelektualci. Zavestno so poudarili geslo »sobornosti« (enotnosti) Ukrajine in si prizadevali ustvariti enoten standardiziran jezik, enotno kulturo, pozneje pa tudi enoten politični prostor.²⁶ To je bil vsekakor izjemen dosežek. Ukrajinci iz Rusije in Avstrije so postali en narod – ne zato, ker so govorili isti jezik. Ravno obratno: najprej so se odločili, da bodo postali enoten narod, potem pa so začeli govoriti isti jezik.

b) Velik dosežek osvobodilnega boja je bil, da se je združeno ljudstvo zares začelo zavedati sebe kot naroda, saj so se pred tem s temi kategorijami ukvarjali le intelektualci – pa še to le en del. To spoznanje se je razvilo na raven, ki je boljševiki niso mogli prezreti. Boljševiki so priznali Ukrajince kot samostojen narod, se dogovorili o oblikovanju »Ersatz-države«, Ukrajinske sovjetske socialistične republike (USSR), priznali so tudi nekatere ukrajinske (kvazi)nacionalne simbole, vladne ustanove in ukrajinsko (takrat sovjetsko) elito. Seveda ne bi nihče v Moskvi privolil v to, če bi bilo mogoče ukrajinsko voljo prezreti. Toda moč narodne volje je bila takšna, da je Kremelj ni upal izzivati.

c) Izkušnje obstoja ULR so bile za ukrajinski narod zelo poučne. Ukrajinska družba ni kasneje nikoli več dvomila o nujnosti lastne države. Razpravljali so le o njeni obliki, o vstopu enih ali drugih političnih blokov na oblast, da bi to vsebino osmislili. USSR je dejansko postala prava naslednica ULR, med širšim prebivalstvom je vzpostavila zavest o nacionalnih državnih institucijah, državnih simbolih, domoljubje je dobilo ne le etnično, marveč tudi državotvorno vsebino.

Toda ustvarjanje Ukrajinske sovjetske socialistične republike ni bil cilj boljševikov, saj sploh niso nameravali braniti suverenih pravic svojih narodov v Zvezi sovjetskih socialističnih republik (ZSSR), ker sovjetske republike niso imele nobene suverenosti. Razlog za odpor teh republik do Moskve in oblikovanje samostojne republike že v osemdesetih letih je bil prozaičen – nepripravljenost prenesti svoje pristojnosti v moskovski center. Posledica je bila takšna, kakršne komunisti niso pričakovali.

V Sloveniji se je proces oblikovanja naroda odvijal po svoje. Boj za identiteto in prepoznavnost Slovenije kot posebnega naroda, ki ima pravico do obstoja, je potekal pod vodstvom katoliškega in liberalnega ter pozneje tudi socialističnega tabora. V 9. stoletju so predhodniki današnjih Slovencev padli pod frankovsko in kasneje habsburško zatiranje in ni bilo znano, da bi imeli svoje državnopravne tradicije ter jasno določene etnojezikovne meje. Na pariški mirovni konferenci 1919–1920, ki je določila meje Kraljevine SHS in s tem potrdila obstoj nove državne enote na mednarodni ravni, prizadevanja slovenskega dela jugoslovanske delegacije, da bi preprečili delitev Slovenije med štiri države, niso bila uspešna. Za vpletene države Slovenci niso bili poseben narod, bili so le sporno ozemlje, strateško pomembno za nadzor Jadrana. Primorje, mesto Trst in 340.000 Slovencev so pripadli Italiji, Koroška in 640.000 Slovencev – Avstriji, del Prekmurja – Porabje z glavnim mestom Monošter – pa je

²⁶ Шпорлюк, «Українське національне відродження», 159–67.

ostal na Madžarskem. V Kraljevino SHS, ki jo je svet dojemal kot razširjeno Srbijo, je bilo vključenih le 60 odstotkov slovenskega prebivalstva in ozemlja.

Proces slovenske državnosti je bil prekinjen že v zgodnji fazi, ko se je leta 1918 šele začelo oblikovanje nacionalnih organov oblasti v razmerah popolne avtonomije. Državotvorno prizadevanje so Slovenci pokazali tudi in v času vojaško-diplomatskega boja za združitev vseh Slovencev v mejah Kraljevine SHS v letih 1919–1920. V kratkem času so se pokazali pozitivni učinki rasti slovenske nacionalne identitete. Za celo stoletje naprej so bili jasno določeni strateški cilji in taktične naloge slovenske politike; takratna slovenska politika je vztrajno izvajala svoj program za zaščito »pred raztapljanjem« in za ohranjanje slovenskega naroda.

Glavno nalogo so nacionalno usmerjeni politiki in kulturniki videli v zaščiti slovenskega jezika, raziskovanju zgodovinskih dokazov lastne državnopravne tradicije in ohranjanju vsaj nekaterih dosežkov demokracije in samostojnosti, kar so jim onemogočale razne reforme v kraljevini. V letih od 1920 do 1929 se je vodilna slovenska politična stranka, katoliška Slovenska ljudska stranka pod vodstvom Antona Korošca z različnimi taktičnimi metodami političnega boja uprla očitni nacionalni unifikaciji. Ta se je začela že z ustanovitvijo Kraljevine SHS in bila dokončno določena z Vidovdansko ustavo, ki je Slovence, Hrvate in Srbe opredelila kot plemena »troedinega jugoslovanskega naroda«. Leta 1923 je po interni razpravi o nacionalnem vprašanju proti nacionalni unifikaciji nastopila tudi Komunistična partija Jugoslavije.²⁷

Leti 1928 in 1929 sta postali mejnik v procesu narodne emancipacije Slovencev in Ukrajincev. Politična kriza leta 1928, ki jo je povzročil umor Stjepana Radića, in uvedba kraljeve diktature 6. januarja 1929 v Jugoslaviji sta bili povod za vzpostavitev avtoritarnega režima, za odpravo preostanka demokracije, za intenzivnejšo nacionalno unifikacijo in centralizacijo države. Drugače je bilo v Sovjetski zvezi. Totalitarni režim je v letih 1928–1929 začel z denacionalizacijo, to je z rusifikacijo in preganjanjem narodnokulturnih osebnosti, s fizičnim uničevanjem ukrajinskih nacionalnih intelektualcev in množičnim preseljevanjem v Sibirijo. V letih 1932–1933 je režim izvajal celo genocid nad ukrajinskim ljudstvom. Vse to so vzroki, da se je boj nacionalno usmerjenih Ukrajincev s politične ravni prenesel na kulturno in izobraževalno področje. Na politične pritiske so se podobno odzivali tudi Slovenci.

* * *

Očitno je, da se je med vojnama ukrajinska nacionalna ideja izkristalizirala, zlasti v razmerah razdelitve Ukrajine na zahodno in vzhodno. Tudi Slovenci so bili razkosani na štiri dele, in le 60 odstotkov slovenskega ozemlja je do sprejema centralistične

²⁷ Janko Pleterski, »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ–KPS,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 7 (1967), št. 1–2: 277–316. Latinka Perović, »Dve koncepcije jugoslovanske države in shvatanjima jugoslovanskih komunistov u debati 1923. godine,« v: *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923: dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ*, ur. Jurij Perovšek et al. (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990), 9–38. Perovšek, *Samoodločba in federacija*, 72–108.

ustave Kraljevine SHS leta 1921 imelo določeno avtonomijo. Do leta 1929 pa so bili Slovenci sestavni del državnega imena jugoslovanske skupnosti – Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Slovenci in Ukrajinci so se po prvi svetovni vojni ponovno pojavili kot sestavni del večetničnih državnih tvorb. Na eni strani je to upočasnilo narodnoemancipacijski proces, na drugi strani pa je spodbudilo razvoj nacionalnih elit, ki so vodile nacionalno gibanje, ne le v Sovjetski zvezi in Jugoslaviji, pač pa tudi v diasporah, od leta 1918 tako ukrajinske kot slovenske.

Ne glede na vse težave, represijo in genocid je imelo sedemdesetletno bivanje Ukrajincev v sestavi ZSSR vsaj nekaj pozitivnih posledic:

- prva in najpomembnejša je bila združitev vseh etničnih ukrajinskih ozemelj pod eno ukrajinsko (kvazi)državno pristojnost;
- drugo je predstavljalo oblikovanje ukrajinske (kvazi)vladne strukture in institucij, ki so v razmerah slabitve osrednje oblasti postale pomemben dejavnik mirne in povsem legitime nacionalne samoodločbe;
- tretjo pozitivno posledico je pomenilo oblikovanje narodne ukrajinske (kvazi)državne elite. Ko je vodilna vloga Komunistične stranke Sovjetske zveze oslabela in se je namesto nje okrepila vloga dekorativnih Sovjetov, je Leonid Kravčuk, eden od ideologov Komunistične stranke Ukrajine, pokazal svoj politični talent tako, da mu je uspelo obrniti Verhovno rado (Višji svet) republike v instrument narodne samoodločbe. S tem je hkrati nevtraliziral lokalne ortodoksne komuniste. Seveda bi lahko dinamika razpada Sovjetske zveze vseeno rodila osebnost, podobno Leonidu Kravčuku, tudi če samega Kravčuka ne bi bilo.²⁸ V tem zgodovinskem trenutku je bil za ukrajinski narod Kravčuk enaka zahteva časa, kot sta bila leta 1918 Masaryk za Čehe ali Pilsudski za Poljake;
- kot četrto pozitivno posledico je treba šteti dejstvo, da je večkulturno in večetnično prebivalstvo ZSSR v več desetletjih razvilo neke vrste »republiški« patriotizem, ki je bil tudi temelj nacionalne identitete državljanov Ukrajine. Raziskovalec Boris Kravčenko, sklicujoč se na sovjetske avtorje, trdi, da je ukrajinska identiteta v letih 1960–1970 prevladovala tudi v rusificiranih regijah vzhodne Ukrajine.

Podobni procesi so v času druge Jugoslavije potekali tudi v slovenski družbi: a) oblikovanje nacionalne znanstvene in kulturne elite in njena združitev s politično elito, kar lahko ponazorimo z osebnostjo slovenskega zgodovinarja in politika dr. Janka Pleterskega; b) dvig narodne zavesti v osemdesetih letih 20. stoletja; c) vodilna vloga Zveze komunistov Slovenije pod vodstvom Milana Kučana v procesu decentralizacije Zveze komunistov Jugoslavije. Poleg tega sta bili Slovenija in Ukrajina v okviru svojih večnacionalnih federacij najbolj razviti in napredni na področju visokih tehnologij in industrije ter sta gospodarsko podpirali druge dele federacij; Ukrajino so upravičeno šteli za »žitnico« ZSSR. Podobni so bili tudi drugi razlogi izstopa Slovenije in Ukrajine iz svojih federacij.

Kot je razvidno, so bili procesi oblikovanja naroda v ukrajinski in slovenski družbi podobni. Čeprav neodvisnost Ukrajine in Slovenije v letu 1991 ni bila neposredna

²⁸ Жулинський, «Українська національна ідея», 2.

posledica oboroženega boja, ni bila božje darilo. Namesto tega se je osvoboditev v obeh državah pripravljala že pred tem (njene različne oblike so se izrazile že v prvi polovici 20. stoletja) in je bila precej logično nadaljevanje dolgotrajnega procesa oblikovanja naroda. Še več, obe republiki sta razglasili neodvisnost poleti leta 1991 in jo osvojili skoraj brez preliivanja krvi. Drugi narodi v okviru ZSSR in Jugoslavije niso bili v takem zgodovinskem položaju, da bi lahko izkoristili izjemne okoliščine leta 1991, zato so morali preživeti krvave nemire, državljanske vojne in razkole (ne smemo pozabiti vsaj Moldavije in Gruzije v Sovjetski zvezi, Hrvaške, Bosne in Hercegovine in Kosova v Jugoslaviji).

Opozoriti je treba, da je oblikovanje ukrajinske in slovenske nacije, ne glede na trajanje, intenzivnost in posebne zgodovinske okoliščine, potekalo po »scenariju«, ki je skupen vsem evropskim narodom. Ukrajinska posebnost ni bila vsebina tega procesa, ampak več oblik izvajanja tega »scenarija« na ukrajinskih tleh.

Drugače je s Slovenci. Vzpostavitev nacionalne države še ni odpravila vprašanja dokončnosti procesa oblikovanja slovenske nacije. Slovenci v Italiji, na Koroškem v Avstriji in v Porabju na Madžarskem ohranjajo svojo slovensko nacionalno identiteto in imajo dokaze o etničnozgodovinski pripadnosti svojega ozemlja Slovincem, ne morejo pa se združiti s svojimi sonarodnjaki in s slovensko državo. Zato se postavlja teoretično vprašanje: ali lahko Slovence v Sloveniji obravnavamo kot samostojno nacijo, ki je končala svojo pot k polnopravnosti, ali pa naj jih kot nacijo obravnavamo samo v mejah današnje slovenske države in v ta proces ne vključujemo Slovencev izven Republike Slovenije? Kako naj opredelimo ta del slovenskega naroda, ki je razdeljen med tri druge države in je bil podvržen romanizaciji, germanizaciji in madžarizaciji ter ni sodeloval pri ustvarjanju nacionalne države: je to etnična manjšina, morda kaj drugega? In še, kako bi na začetku 21. stoletja opredelili evropski narod? Etnično-politična zgodovina Balkana in vse Evrope ponuja veliko podobnih primerov, ki zahtevajo nov razmislek.

Gotovo je, da proces oblikovanja naroda nima konca. Ima začetek, medtem ko lahko konec oblikovanja nacije pride le s koncem same nacije, saj se narodi nenehno razvijajo in spreminjajo, tako kot živi organizmi.

Viri in literatura

Literatura:

- *150 let programa Zedinjene Slovenije*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Andrejka, Viktor. »Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes.« V: *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal, 269–94. Ljubljana: Leonova Družba, 1928.
- Bergant, Zvonko. »Ivan Tavčar in narodno vprašanje: od slovenstva k jugoslovanstvu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42 (2002), št. 3: 5–19.
- Bergant, Zvonko. »Razmerje med vero in narodnostjo pri Ivanu Tavčarju in Ivanu Šušteršiču.« V: *Zbornik Janka Pleterškega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek, 175–88. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.
- Bevk, France. »Doživel sem vojaški upor v Radgoni.« *Delo*, 20. 7. 1968, 19.
- Biber, Dušan. »Jugoslovska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912–1913.« *Istorija XX veka: zbornik radova*, 1, (1959): 285–326.

- Ehrlich, Lambert. »Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20.« V: *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 24, 53–618. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2002.
- Gantar Godina, Irena. »Fran Radešček: vpliv izseljenske izkušnje 1911–1921 na svetovnonazorsko opredelitev.« *Migracijske in etnične teme* 23, br. 3 (2007): 269–92.
- Gantar Godina, Irena. »Prisilno izseljenstvo političnega agitatorja Frana Radeščka 1911–1921.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 47 (2007), št. 2: 43–62.
- Godeša, Bojan. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Grafenauer, Bogo. *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj*. Ljubljana: Slovenska matica, 1987.
- Granda, Stane. *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Grdina, Igor. *Od rodoljuba z dežele do meščana*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1999.
- Hribar, Tine. *Slovenci kot nacija: soočanja s sodobniki*. Ljubljana: Enotnost, 1995.
- Kovačič-Peršin, Peter. »Zorenje slovenske narodne zavesti in identitete.« *2000: revija za krščanstvo in kulturo* (2000), št. 127/128: 26–48.
- Kurinčič, Franc. »Šli so s pesmijo na morišče.« *Slovenski poročevalec*, 24. 5. 1958, 4.
- Liebknecht, Wilhelm. *Zur orientalischen Frage: oder soll Europa kosackisch werden? Mahtwort an das deutsche Volk*. Leipzig: R.C. Höhne in Komm, 1878.
- Malle, Avguštin. »Med deželno in narodno zavestjo – primer Koroške.« V: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej, 29–43. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998.
- Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002.
- Nečak, Dušan. »Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918.« V: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920*, ur. Janko Liška in Miroslav Ravbar, 335–46. Murska Sobota: Pomurska založba, 1981.
- Nedog, Alenka. »O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 7 (1967), št. 1–2: 365–83.
- Pečar, Tamara. *Die Stellung der Slowenischen Landesregierung zum land Kärnten 1918–1920*. Dunaj: Filozofska Fakulteta Dunajske univerze, 1973.
- Perović, Latinka. »Dve koncepciji jugoslovenske države u shvatanjima jugoslovenskih komunista u debati 1923. godine.« V: *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923: dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ*, ur. Jurij Perovšek v sodelovanju z Jankom Prunkom in Jankom Pleterskim, 9–38. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990.
- Perovšek, Jurij. »Idejni, družbeni in narodnopolitični nazori Ivana Tavčarja po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918.« V: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp et al., 885–902. Ljubljana: ZRC SAZU, 2001.
- Perovšek, Jurij. »Simpozij '150 let slovenskih narodnih programov'.« *Zgodovinski časopis* 53 (1999), št. 1: 119–21.
- Perovšek, Jurij. »Temeljne značilnosti političnega in kulturnega življenja Slovencev v prvi Jugoslaviji.« V: *1918–1941*, ur. Marko Štepec, 15–20. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2011.
- Perovšek, Jurij. »V zaželeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. *Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Pirjevec, Dušan. »Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem.« *Naša sodobnost* 9 (1961), št. 11: 1116–29.
- Pleterski, Janko. »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ–KPS.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 7 (1967), št. 1–2: 277–316.
- Pleterski, Janko. »Slovenci in Avstro-Ogrska.« *Večer*, 11. 11. 1992, 17.

- Pleterski, Janko. *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1965.
 - Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
 - Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981.
 - Prunk, Janko. »Slovenski nacionalni interes iz zgodovinske retrospektive.« *Teorija in praksa* 39, št. 4 (2002): 548–58.
 - Prunk, Janko. *Nova slovenska samozavest: pogovori s slovenskimi političnimi prvaki*. Ljubljana: Lumi, 1990.
 - Prunk, Janko. *Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*. Ljubljana: Društvo 2000, 1985.
 - Prunk, Janko. *Slovenski narodni vzpon: narodna politika (1768–1992)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
 - *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998.
 - Švajncer, Janez J. *Slovenska vojska 1918–1919*. Ljubljana: Prešernova družba, 1990.
 - Ude, Lojze. »V Radgoni so se uprli.« *Delo*, 25. 5. 1968, 19.
 - Ude, Lojze. *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor: Obzorja, 1972.
 - Vodopivec Vlado. »Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstro-ogrski armadi.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 7 (1967), št. 1–2: 121–27.
 - Vogrič, Ivan. »Italijansko zgodovinopisje o uporu 97. pehotnega polka v Radgoni leta 1918.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 43 (2003), št. 2: 115–29.
 - Vošnjak, Bogumil. *U borbi za ujedinjeno narodno državo: utisci i opažanja iz dobe svetskega rata i stvaranja naše države*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1928.
 - *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar. Gorica: Goriška Mohorjeva, 1995.
 - Zwitter, Fran. *O slovenskem narodnem vprašanju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1990.
-
- Александровский, И.С. «Язык' или ,наречие?»: полемика вокруг украинского языка в XIX в.» *Вестник МГОУ*, № 1 (2009): 46–53.
 - Бердяев, Николай. *Судьба России*. Москва: Изд-во МГУ, 1990.
 - Бочковський, О. *Вступ до націології*. Київ: Генеза, 1998.
 - Винниченко, Володимир К. *Відродження нації: історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.: 3 тт.*, Київ-Відень, 1920.
 - Вовканич, Степан Й. *Національна еліта та інтелектуальний потенціал державотворення*. Львів: Комерційна академія, 1995.
 - Гелей, С. «Українська національна ідея – методологія державотворення.» *V: Українська політологія*, 15–43. Львів: Комерційна академія, 1995.
 - Горський, В. *Історія української філософії: курс лекцій*. Київ: Наукова думка, 1996.
 - Грицак, Я. *Нариси історії України: формування української модерної нації XIX–XX століття*. Київ: Генеза, 1996.
 - Дашкевич, Ярослав Р. «Перегук Віків: три погляди на минуле і сучасне України.» *Україна: Наука і культура*, 26/27 (1993): 44–78.
 - Діjak, Иван В. *Українська національна ідея: шлях до Великої України*. Київ: Б. м., 2005.
 - Жмир, В. *На шляху до себе: етно-соціологічна розвідка*. Київ: Демократичні ініціативи, 1995.
 - Жулинський, М. «Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення.» *Голос України*, 23. 11. 1995, 2.
 - Забужко, Ольга. *Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період*. Київ: Наукова думка, 1992.
 - Іванишин, В. *Нація, державність, націоналізм*. Дрогобич: Відродження, 1992.
 - Канак, Ф. «Національна ідея: поняття і принципи.» *Розбудова держави*, №11 (1994): 16–23.
 - Канигін, Ю. in З. Трачук. *Українська мрія*. Київ: Лексикон, 1996.
 - Карась, А. «Українська національна ідея.» *V: Політологія*, 342–57. Львів: Світ, 1994.

- Касьянов, Г. В. *Теорія нації та націоналізму*. Київ: Либідь, 1999.
- Кафарський, В. *Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність*. Івано-Франківськ: Плай, 1999.
- Кирилюк, Ф. М., Антонечко, В. Г. in Б. А. Гаєвський. *Українська політологія: витоки та еволюція*. Київ: Варта, 1995.
- Колодій, А. *Нація як суб'єкт політики*. Львів: Кальварія, 1997.
- Кресіна, І. *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз*. Київ: Вища школа, 1998.
- Куліш, П. «Хутірська філософія і віддалена від світу поезія.» *Хроніка 2000*, № 3–4 (5–6) (1993): 110–47.
- Лісовий, Василь. «Що таке національна (українська) ідея?» *V: Націоналізм: антологія*. Київ: Смолоскип, 2000, 593–626.
- Лизанчук, В. *Завжди пам'ятай: ти Українець!* Львів: Мальва, 2001.
- Макаровський, І. *Національна ідея, політична ідеологія та культура*. Івано-Франківськ, s. n., 1996.
- Макарчук, С. *Український етнос: виникнення та історичний розвиток*. Київ: НМК ВО, 1992.
- Медведчук, В. *Сучасна українська національна ідея і питання державотворення*. Київ: Україна, 1997.
- Медвідь, Ф. «Взаємозв'язок національної і релігійної ідей в контексті релігійно-духовного життя України.» *Вісник УАДУ*, №1 (2003): 363–68.
- Медвідь, Ф. «Микола Міхновський як речник української національної ідеї.» *Мандрівець: наукові записки Національного університету „Києво-Могилянська Академія”*, №3–4 (32–33) (2001): 45–46.
- Медвідь, Ф. «Український етнос: екологічні реалії і перспективи.» *V: Церква і соціальні проблеми: екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи*, 367–77. Львів: Місіонер, 2000.
- Медвідь, Ф. «Християнські засади української національної ідеї.» *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*, №3 (11) (1999): 91–94.
- Мединский, В. *О русском рабстве, грязи и «тюрьме народов»*. Москва: Олма Медиа Групп, 2010.
- *Націоналізм: антологія*. Київ: Смолоскип, 2000.
- Нагорна, Л. *Національна ідентичність в Україні*. Київ: ППІЕНД, 2002.
- Первольф, Осип О. *Славяне, их взаимные отношения и связи: 3 тт.*, Варшава: Типогр. К. Ковалевскаго, 1886–1890.
- Радевич-Винницький, Я. *Україна: від мови до нації*. Дрогобич: Відродження, 1996.
- Ребет, Л. *Теорія нації*. Львів: Державність, 1997.
- Реєнт, Олександр П. in Олександр С. Лисенко. *Українська національна ідея і християнство*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997.
- Римаренко, Ю. І., Шкляр, Л. Є. in С. Ю. Римаренко. *Етнодержавознавство: теоретико-методологічні засади*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.
- Розумний, М. *Справа честі: алгоритми національного самоусвідомлення*. Київ: Смолоскип, 1995.
- Свідзінський, А. «Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні.» *Універсум*, № 1–2 (63–64) (1999): 28–33.
- Сціборський, М. *Націократія*. Прага, 1936.
- Сергійчук, Володимир І. *Національна символіка України*. Київ: Веселка, 1992.
- Томенко, М. *Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії*. Київ: Українська перспектива, 1995.
- Фартушний, А. *Українська національна ідея як підстава державотворення*. Львів: НУ „ЛП”, 2000.
- Черненко, А. *Українська національна ідея*. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994.

- Шкляр, Л. Е. *Этнос. Культура. Личность: философско-методологические аспекты исследования*. Київ: Наукова думка, 1992.
- Шморгун, О. «Основний зміст поняття 'українська національна ідея'». *Розбудова держави*, № 6 (1997): 10–19.
- Шпорлюк, Р. «Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII початку XIX ст.». *Україна: наука і культура* 25 (1991): 159–67.
- Ульянов, Николай И. *Замолчанный Маркс*. Франкфурт-на-майне: Посев, 1969.

Katerina Malšina, Jevgen Sinkevič

DIFFICULT PATH TO DEVELOPING THE IDEA OF A NATION IN THE 20TH CENTURY:
PROBLEMS IN FORMING A NATION IN SLOVENIA AND UKRAINE AS SEEN BY AN
UKRAINIAN HISTORIAN

S U M M A R Y

After the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, Ukrainian and Slovenian researchers became more interested in problems related to the formation of a nation. Their research was based on the view that a national idea was a common goal and the long-term strategy for the development of a society, whereas the political idea became the means of implementing the national idea, and the state-related idea the means of implementing the political idea. The affiliation of Slovenians (Fran Radešček) as well as Ukrainians (M. Draj-Hmara) to the national idea or to nationalism can be traced back even to the time before World War I.

Like the Austro-Hungarian Empire, the Russian Empire included Slavic nations. Yet in Russia, the Slavic nations represented the majority, which is why the nationalisation of people's awareness among the Poles, Ukrainians and Belarusians was much more intense than among the Austrian Slavs. In Austria-Hungary, the Germans and Hungarians were the majority nations. The considerable ethnic difference between them stimulated a broader cooperation of all Austrian Slavs under the ideological slogans of Pan-Slavism and its other variants.

The Austro-Hungarian Empire and the Russian Empire were both dissolved due to similar reasons. In Russia, the social factor prevailed, whereas in Austria, the national factor played a major role: the South Slavs accepted the idea of Yugoslavism, and the East Slavs turned to nationalism. Colonial nations that had already established their political organisations and military structures at the time each proclaimed their national sovereignty. These included: Poland, Czechoslovakia, the State of Slovenes, Croats and Serbs (SHS), Finland, West Ukrainian People's Republic and Baltic countries. The difference between the Slovenians and West Ukrainians on the one hand, and the Poles, Finns and Czechs on the other hand was that they failed to preserve their statehood.

In East Ukraine, the nation formation process had not yet reached the stage of the West Ukrainians at the beginning of the 20th century. This is why the consolidation of Ukraine during the fight for independence between 1917 and 1920 was not enough for achieving independence. The situation was similar on the territory of today's Slovenia in 1918.

The significance of this stage of the liberation movement during the process of the formation of the Ukrainian nation might have lain in the following: a) the uneven development of different parts of Ukraine was quickly levelled; b) the united nation actually started to become aware of themselves as a nation, and this awareness developed to the extent that the Bolsheviks could not dismiss; c) the Ukrainian nation learnt a lot from the experience of the existence of the Ukrainian People's Republic. Ever since then, the Ukrainian society has never again had any doubts on the necessity of having their own country. The Ukrainian Soviet socialist republic actually became the true successor of the Ukrainian People's Republic, raising the awareness of national state institutions and state symbols among the wider population. Patriotism was not only of ethnic, but also of state-forming nature.

The nation formation process in Slovenia evolved in a different way. The struggle for the recognition of Slovenians as an autonomous nation took place under the leadership of the Catholic and liberal and later also the socialist groups. The Slovenian state-forming process was already interrupted in its early

stage through the partition of Slovenia among four countries after World War I, which happened at the time when the national authorities had only just started to form under the conditions of total autonomy within the State of Slovenes, Croats and Serbs.

The years 1928 and 1929 became an important milestone in the national emancipation process of both Slovenians and Ukrainians. The political crisis in 1928 and the turnaround on 6th January 1929 in Yugoslavia led to the establishment of the authoritarian regime, and to a more intensive national unification and centralisation of the country. In the Soviet Union, the totalitarian system during the years 1928–1929 also began with Russification and prosecution of national cultural personalities. During 1932–1933, the regime even committed genocide over the Ukrainian nation. All this shows that the struggle of the nation-supporting Ukrainians was transferred from the political level to the cultural and educational sphere. The reaction of Slovenians to political pressure was similar.

The 70 years of Ukrainians' existence under the USSR had at least a few positive effects: 1) the unification of all ethnic Ukrainian territories under one Ukrainian (quasi-)state competence; 2) the simultaneous formation of the Ukrainian (quasi-)government structure and institutions, which became an important factor of the peaceful and entirely legitimate national self-determination upon the decline of the central authorities; 3) the formation of the Ukrainian national (quasi-)state elite; 4) through several decades, the multicultural and multi-ethnic population of the USSR had developed a certain "republican" patriotism that was also the basis for the national identity of the Ukraine's citizens.

Similar processes took place in the Slovenian society during the period of the second Yugoslavia: the formation of the national scientist and cultural elite, and its union with the political elite; the rise of the national consciousness in the 1980s; the leading role of the League of Communists of Slovenia during the decentralisation process of the League of Communists of Yugoslavia. Since both Slovenia and Ukraine were the most developed and advanced nations in terms of high technology and industry within their respective multinational federations, they economically supported the other parts of the federations; Ukraine was justifiably considered the "granary" of the USSR. Apart from the already mentioned reasons, there were also other motives for Slovenia and Ukraine to leave their respective federations. Both republics declared independence in the summer of 1991, reaching it almost without shedding any blood.

Regardless of its duration, intensity and particular historical circumstances, the formation of the Ukrainian and Slovenian nations followed a "scenario" that all European nations have in common. What was specific in Ukraine was not the content of the process, but rather the several ways of implementing this "scenario" on the Ukrainian territory.

It is different with Slovenians. Upon the establishment of the national country, the question as to whether the final stage of the Slovenian nation formation process has been reached or not has not yet been dismissed.

1.01

UDK: 330.59(497.1)"1955/65"

Ivana Dobrivojević*

Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965**

ABSTRAKT

Autor razmatra životni standard i uslove života Jugoslovena od zaokreta u ekonomskoj politici (1955) do privredne reforme (1965). Posebna pažnja je posvećena naporima Partije da vodi racionalniju investicionu politiku, smanjivanju uravnilovke u platama, pokušajima povećavanja standarda, liberalizaciji, ekonomskim poteškoćama i stalom deficitu, kao i relativnom siromaštvu najvećeg broja žitelja Jugoslavije. Korišćeni su izvori iz Arhiva Jugoslavije, kao i relevantna periodika i literatura.

Ključne reči: životni standard, ekonomska politika, inflacija, SKJ, Jugoslavija

ABSTRACT

FROM CRISIS TO CRISIS: LIVING STANDARD IN YUGOSLAVIA 1955–1965

The author of this paper examines living standard and living conditions of the citizens of Yugoslavia from the turning point in economic politics (1955) to economic reform (1965). Special attention is devoted to the efforts of the Party to conduct more rational investment policy, decrease levelling of wages, increase standard, liberalization, economic difficulties, constant deficit, as well as relative poverty of the largest number of Yugoslavs. Sources have been used from the Archives of Yugoslavia and relevant periodicals and literature.

Key words: living standard, economic politics, inflation, League of Communists of Yugoslavia (LCY), Yugoslavia

»Imamo pogoršanje političkog stanja i ozbiljne političke posledice zbog privrednih prilika u zemlji«, konstatovao je Josip Broz Tito, predsednik vlade FNRJ, a ka-

* dr., naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, Beograd, dobrivojevicivana@ikomline.net

** Rad je deo projekta Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature (br. 177 016) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

snije i predsjednik Republike, na Politbirou novembra 1954. godine.¹ Razlozi ovako duboke privredne krize bili su brojni. Prelazak na plansku privredu, zanemarivanje tržišnih principa i administrativno rukovođenje ekonomijom, zapostavljanje lake industrije i tercijarnog sektora, prelivanje svih raspoloživih sredstava iz poljoprivrede, mala iskorišćenost fabričkih kapaciteta ali i ogromni izdaci za vojsku predstavljali su samo neke od osnovnih faktora odgovornih za privredni sunovrat 1954–1955 godine. O nerealnosti jugoslovenske investicione politike neumoljivo je svedočila zvanična statistika. Iako se za samo pet godina u državni budžet, što iz ekonomske pomoći zapadnih zemalja (pre svega Sjedinjenih Američkih Država) što iz kredita, slilo čak milijardu i trista miliona dolara, i dalje je manjkalo novca za završetak ključnih objekata. Politika lakomislenog zaduživanja u inostranstvu (počev od 1949. godine) skupo je plaćena, obzirom da je 1953. godine čak trećina jugoslovenskog izvoza iskorišćena za izmirivanje kreditnih obaveza.

Investiciona potrošnja je rasla brže od nacionalnog dohotka zemlje, a porast proizvodnje je uglavnom bio rezultat porasta zaposlenosti, a ne i porasta produktivnosti. Ostvareni privredni rast bio je ekstenzivan – proizvodnja je bila skupa, a većina preduzeća je rashode pokrivala neprestanim povećanjem cena, što je dovelo do opadanja ionako skromne kupovne moći građana. Na teško premostive ekonomske teškoće i finansijske nevolje, nadovezala se i suša koja je teško pogodila zemlju 1954. godine. U takvim okolnostima, bilo je izvesno da se ekonomska politika mora u potpunosti modifikovati. Ipak, partijski privredni čelnici, ali i lokalni funkcioneri, teško su se mirili sa odustajanjem od dosadašnje investicione politike. U nerazvijenim delovima zemlje verovalo se da industrijalizacija rešava sve probleme, pa je gotovo svaki narodni odbor razmišljao o podizanju »svoje« fabrike, nevedeći mnogo računa o potencijalnoj isplativosti takvog ekonomskog poduhvata.

Međutim, do polovine 1955. godine, partijski vrh je prelomio da se dotadašnja neodrživa investiciona politika jednom za svagda napusti. Ekonomski zaokret je sproveden pod Titovim sloganom da je »sadašnja generacija uložila mnogo truda u izgradnju zemlje, da sada zaslužuje da živi bolje i da neki zadaci moraju da se ostave i budućim generacijama«. »Socijalizam ne znači«, govorio je Tito u Zvorniku, »samo imati velike i moderne fabrike«, već je neophodno »našim radnim ljudima« obezbediti »bolje uslove života«. U sličnom tonu, u drugoj polovini 1955. godine, govorili su i ostali visoki rukovodioci – Svetozar Vukmanović Tempo i Edvard Kardelj, potpredsednici Saveznog izvršnog veća, i Aleksandar Ranković, ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije, a kasnije i potpredsednik Saveznog izvršnog veća, obećavajući manja ulaganja u tešku industriju, povećanje proizvodnje robe široke potrošnje, veću stanogradnju, ali i manja socijalna davanja.²

Razlozi privrednog zaokreta bili su ne samo ekonomske već i političke prirode. Optimistični tonovi u govorima partijskih rukovodilaca i izveštavanje jugoslovenske

¹ AJ, A CK SKJ, III / 63 (3. 11. 1954).

² Ivana Dobrivojević, *Selo i grad: Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: In-situt za savremenu istoriju, 2013), 186–93.

štampe o privrednim uspesima, nisu imali mnogo veze sa socijalističkom stvarnošću. Obećavano blagostanje je izmicalo, a kupovna moć građana bila je u neprestanom opadanju. U zvaničnim izveštajima je otvoreno »priznavano« da posleratna potrošnja i standard života stanovništva imaju nepovoljnu tendenciju razvoja. »Umesto da postepeno rastu«, konstatovano je u jednom izveštaju, »oni su u poslednjim godinama u opadanju, s tim što su u celini na nižem nivou nego pre rata«. O siromaštvu je svedočila i zvanična statistika. Jugosloveni su najveći deo svojih prihoda trošili na hranu, a ishrana je, u većini porodica, bila jednolična. Živelo se na žitaricama, krompiru i ostalom povrću, dok je potrošnja mesa, jaja, šećera i masnoća bila mala.³ O razmerama siromaštva svedoči i podatak da su domaćinstva sa najmanjim prihodima čak četvrtinu raspoloživog novca trošila na hleb.⁴ Kvalitet i ponuda industrijskih proizvoda – pre svega tekstila, pokućstva i nameštaja bila je loša, a cene visoke, pa je ova roba kupovana sporadično. Začini, kafa i južno voće, artikli koji su minimalno trošeni i u međuratnom periodu, postali su sinonim za luksuz. Uvoz kafe je bio simboličan – 375 tona u prvom polugodištu 1954, naspram prosečnih 6 850 tona (1935–1938). Mala ponuda je uticala na cenu, pa je ovaj artikal bio čak pedeset puta skuplji nego pre rata.

Obzirom da su redovne zrade bile »premalene za pokriće najnužnijih troškova života porodice«, izlaz je tražen u dopunskom radu⁵ i potrošačkim kreditima.⁶ Inžinjeri i tehničari su honorarno radili po projektanskim biroima, kvalifikovani majstori su dodatno zaposlenje pronalazili kod zanatlija, nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici su ostvarivali dopunske prihode radeći na seči drva ili istovaru uglja, dok su žene posle posla prale rublje ne bi li preživele.⁷ Politika ujednačenih plata, a time i životnog standarda, različitih kategorija stanovništva izazivala je nezadovoljstvo, demotivisala radnike i otežavala porast produktivnost.⁸ Stalni porast cena stvarao je atmosferu egzistencijalne nesigurnosti u kojoj se većina građana osećala »prevarenim« budući da znatnijeg povećanja standarda, uprkos višegodišnjim obećanjima nije bilo.⁹

Krajem 1955. i početkom 1956. godine, u skladu sa odlukama donetim na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ (septembar 1955) i IV plenumu Socijali-

³ AJ, 117 – 263 – 487. Kretanje standard života u FNRJ (1954). Prema statističkim podacima, potrošnja važnijih prehrambenih proizvoda po stanovniku (u kilogramima) 1955. izgledala je ovako: pšenica i raž 132 kg, kukuruz 48,6, povrće 108,1, voće 59,7, meso i riba 24,8, masnoće 9,6, sveže mleko 65, 2, jaja (kom) 52. Deset godina kasnije, slika je bila nešto drugačija. Prosečan Jugosloven je trošio 161,8 kg pšenice i raži, 32, 6 kg kukuruza, 123,5 kg povrća, 50,6 kg voća, 31,1 kg mesa, 13,4 kg masnoće, 68,9 litara svežeg mleka i 78 jaja godišnje. – *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989), 113.

⁴ AJ, KPR III – A – 1 – b; Pregled životnog standard u FNRJ – nacrt.

⁵ AJ, 117 – 263 – 487; Kretanje standard života u FNRJ (1954).

⁶ AJ, 117 – 263 – 487; Teze za referat o životnom standard radnika i službenika (23. 10. 1956).

⁷ Dobrivojević, *Selo i grad*, 450.

⁸ V. AJ, 117 – 263 – 487; Problemi životnog standard u FNRJ (1955).

⁹ Confidential od 20. 1. 1956, Robert Jarman, *Yugoslavia: Political Diaries 1918–1965*, t IV (London: Archive Editions, 1997), 630.

stičkog saveza radnog naroda Jugoslavije (oktobar 1955), preduzete su mere u pravcu ograničavanja investicionih ulaganja, povećanja proizvodnje, uvoza potrošne robe i stabilizacije tržišta, kojima je, u skladu sa smernicama društvenog plana, trebalo uticati i na porast standard građana. Međutim, ove mere su morale ostati bez direktnih rezultata obzirom da nisu bile vezane niti su uslovljavale povećanje plata, odnosno sniženje cena.¹⁰ Trend pada standarda se tako nastavio i u 1956. godini, pre svega usled povećanja cena poljoprivrednih proizvoda, komunalnih i zanatskih usluga.¹¹ Procenjeno je da »realne plate radnika i službenika od 1954. godine pokazuju tendenciju opadanja«. Konstatovano je ipak, da je u poređenju sa predratnim periodom, prosečna realna plata u privredi »prilično« porasla. Ipak, ovakav zaključak je donesen na osnovu manjkavih procena, budući da je kao osnov za upoređenje uzeta prosečna realna plata radnika odnosno službenika u sklopu četvoročlane porodice, odnosno da je nominalna plata uvećana za dva dečija dodatka. Prilike kod zaposlenih samaca su bile drastično drugačije, obzirom da su, prema zvaničnim podacima, njihove zarade i dalje bile znatno manje nego 1938. godine. Štaviše, prema zvaničnoj teoretskoj listi troškova života Saveznog zavoda za statistiku prosečna realna plata kvalifikovanog radnika (u sklopu četvoročlane porodice) u 1956 godini je pokrivala oko 71, 1 % ukupnih troškova života. Zarada nekvalifikovanog radnika – samca podmirivala je tek 57, 1 % izdataka.¹² Rezultati nedovoljno reprezentativne, ali svakako indikativne ankete sprvedene u trinaest niških preduzeća bili su porazni. Ispostavilo se da i radnici I kategorije, odnosno oni sa najvećim platama, mogli sebi i članovima porodice da kupe po jedno odelo i 1 – 2 para cipela godišnje, da se voze tramvajem jednom u deset dana i odu, zajedno sa članovima porodice, dva puta mesečno u bioskop i jednom u pozorište.¹³ Selektivno povećavanje plata u pojedinim sektorima tokom 1955. godine dovelo je do apsurdnih situacija – rudarski inženjeri su bili manje plaćeni od elektroinženjera, a pravnici u Vrhovnom republičkom sudu su zarađivali manje od onih zaposlenih u unutrašnjim poslovima. U posebno teškim prilikama su živeli učitelji obzirom da je život sa 7 – 8 000 dinara bio »mučan«.¹⁴

Do kraja 1956. godine pokazalo se pokušaj ekonomskog zaokreta i smanjenje investicione politike nije davao željene rezultate. Proizvodnja je stagnirala, nacionalni dohodak se smanjio, potrošnja je opadala, a na fabričkim skladištima se gomilala roba za koju nije bilo kupaca.¹⁵ O mogućim političkim implikacijama ovakvog stanja govorilo se na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ održanoj novembra 1956. godine u Ljubljani. Tito nije okolišao. »Treba imati u vidu«, naglasio je, »da je

¹⁰ AJ, 117 – 263 – 487; Teze za referat o životnom standard radnika i službenika (23. 10. 1956). AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

¹¹ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, t IV (Zagreb: Globus, 1982), 188.

¹² AJ, 117 – 263 – 487; Teze za referat o životnom standard radnika i službenika (23. 10. 1956).

¹³ AJ, 117 – 263 – 488; Beleške anketiranih radnika i službenika sa ukunim prihodima i rashodima sa porodicom od 4 člana u toku meseca sa prosekom od devet meseci.

¹⁴ A CKSKJ, III 8/ 67; Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. 11. 1956 u Ljubljani. Izlaganje Mihe Marinka.

¹⁵ Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 188.

osnovnu ulogu u Mađarskoj i Poljskoj odigrao standard. Rusi su tu samo forma. Ne treba se sa tim šaliti i nemojte misliti da to ne može imati odjeka i u našoj zemlji«. U sličnom tonu govorio je i Miha Marinko, predsednik Izvršnog veća i Narodne skupštine Slovenije, ističući da su, podstaknuti revolucijom u Mađarskoj, građani sve češće govorili da bi i u Jugoslaviji »trebalo malo zarezati« jer bi se tako lakše rešili nagomilani problemi. Kako bi se izbeglo širenje nezadovoljstva i zaoštavanje političkih prilika u zemlji, Josip Broz se založio da se zaposlenima povećaju zarade, ali i da im se objasni da je porast životnog standarda moguć jedino uz povećanje produktivnosti i smanjenje radne snage, u preduzećima u kojima je to neophodno.¹⁶

Drugi petogodišnji plan, pripremljen tokom 1956. godine, predvideo je nešto sporiji rast investicija. Ovim planom su promenjeni prioriteti ekonomskog razvitka, budući da je trebalo ispraviti anomalije stvorene Prvim petogodišnjim planom. Ulaganja u industriju stoga su smanjena, a u cilju obezbeđivanja sopstvenih izvora prehrambenih proizvoda duplirane su investicije u oblasti poljoprivrede. Obzirom da je rast životnog standarda proglašen trećim od ukupno pet najvažnijih ciljeva plana, predviđeno je povećanje proizvodnje robe široke potrošnje, ali i veće investicije u infrastrukturu, transport i trgovinu.¹⁷ Privreda se orijentisala na veću proizvodnju robe široke potrošnje, omogućen je veći uvoz sirovina i repromaterijala ne bi li se povećala iskorišćenost industrijskih kapaciteta, a simirivanje političkih tenzija dovelo je i do otvaranja tržišta socijalističkih zemalja za jugoslovensku robu, koja je, zbog kvaliteta i cene proizvodnje, teško bila konkurentna na razvijenim zapadnoevropskim tržištima. Zamajac privrednoj konjukturi i porastu životnog standarda dali su, pored kredita, 100 miliona dolara dobijenih od Savezne Republike Nemačke na ime obeštećenja prinudnih radnika, ali i 30 miliona dolara u zlatu dobijenih od Sovjetskog Saveza.¹⁸ U nekoliko izuzetno uspešnih godina, pre svega u periodu 1957–1959, nacionalni dohodak je rastao po godišnjoj stopi od 13, 3 %, a 1959. godine industrijska proizvodnja je u ukupnom obimu bila veća 2, 4 puta u odnosu na 1952. godinu.¹⁹ Metod garantovanih investicija trebalo je da obezbedi koliko – toliko ujednačeni razvoj, obzirom da je njime, u skladu sa shvatanjem o neophodnosti razvitka nerazvijenih područja, obezbeđen određen obim investicija koji trebalo da osigura da ulaganja u Crnoj Gori, Makedoniji, Kosovu i Metohiji idu u korak sa opštim razvojem jugoslovenske privrede.²⁰ Partijski čelnici nisu skrivali optimizam. Isticano je da je razvoj »tri – četiri puta brži« od razvitka zapadnoevropskih zemalja,²¹ kao i da je Jugoslavija izmenila svoju fizionomiju i da se od nekad nerazvijene zemlje sve

¹⁶ A CKSKJ, III 8/ 67; Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. 11. 1956. u Ljubljani.

¹⁷ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970), 29.

¹⁸ Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 189.

¹⁹ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ: Glavni procesi 1918–85* (Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985), 242.

²⁰ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²¹ Bilandžić, *Historija SFRJ*, 198, 242.

više pretvara u privredno razvijenu zemlju.²² Povećan je ne samo obim industrijske proizvodnje, smatrao je Tito, nego i kvalitet, kvantitet i asortiman robe. »Kad danas na velesajmovima gledamo našu raznovrsnu robu ili tehnička sredstva i upoređujemo ih sa inostranim«, ponosno je isticao Josip Broz na VII kongresu, »mi zaista možemo biti zadovoljni kvalitetom naših proizvoda«.²³

Uprkos impozantnom rastu i prevremenom ostvarivanju osnovnih ciljeva petogodišnjeg plana (1960), jugoslovensku privredu su i dalje opterećivali stari problemi. Povećan obim izvoza nije bio dovoljan da uravnoteži platni bilans sa inostranstvom, pa je deficit, iako manji nego u prethodnom periodu, i dalje predstavljao opterećenje za državnu blagajnu.²⁴ Stare navike su teško odumirale, a republički i lokalni funkcioneri nisu lako odustajali od preambicioznih projekta, pa je čak i u zvaničnim izveštajima konstatovano da se »tu i tamo« počeo »gubiti osećaj za realnost«.²⁵ Suočen sa narastajućim republičkim partikularizima i investicionim apetitima, Broz je upozoravao da se pri pravljenju razvojnih planova mora voditi računa o »stvarnim materijalnim mogućnostima« i da je zadatak članova Centralnog komiteta da na terenu objasne komunistima da se moraju držati takvog pravca razvoja, a ne »svoje stare linije«. Okrenut više spoljnoj, nego li unutrašnjoj politici, Tito se pribojavao da bi se šteta od jednog »megalomanskog zahuhtavanja« osetila ne samo u zemlji, nego i u inostranstvu.²⁶

Uprkos deklarativnom zalaganju za liberalizaciju ekonomije i tržišta, i donošenju Zakona o radnim odnosima kojim su preduzeća dobila pravo da odlučuju o visini ličnih dohodaka i raspodeli profita, država se nije odričala upliva u privredna kretanja.²⁷ Verovalo se, naime, da sistem »društvene kontrole i društvenog uticaja mora biti neophodna protivteža nezdravim tendencijama koje mogu doći do izražaja kod korišćenja prava samoupravljanja i raspodele dohotka«.²⁸ Štaviše, ni Zakon o radnim odnosima nije mnogo promenio sistem raspodele obzirom da su neka preduzeća raspodeljivala »dohodak koji nijesu zaradila« dok druga nisu dobijala ni ono što su zaradila.²⁹ Iako je poljoprivreda, do početka 60-tih postigla značajan napredak, a uvoz žita bio obustavljen 1959. godine,³⁰ bila je dovoljna samo jedna sušna godina da izazove nestabilnost i pravu pometnju na tržištu (1958).³¹ Štaviše, Drugi petogodiš-

²² AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²³ *Sedmi kongres SKJ* (Beograd: Kultura, 1958), 52.

²⁴ AJ, 117 – 263 – 487; Kretanje lične potrošnje 1958. godine. AJ, A CKSKJ III / 81; Zapisnik sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane u Beogradu 23. 9. 1958.

²⁵ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²⁶ AJ, 837, KPR II - 3 – a – 1 / 20; II Plenum CK SKJ (18 – 19. 11. 1959)

²⁷ *Službeni list*, 53/1957, Zakon o radnim odnosima.

²⁸ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²⁹ Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 231.

³⁰ Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1945–1965* (Beograd: Službeni list SRJ, 1996), 294.

³¹ AJ, 117 – 263 – 487; Kretanje lične potrošnje 1958. godine.

nji plan je takođe doveo do izvesnog disbalansa u privredi, obzirom da je ekonomski razvoj karakterisalo umnožavanje prerađivačkih i zaostajanje sirovinskih kapaciteta. Verujući da će se konjunktura sa lakoćom nastaviti i u narednim godinama, državni vrh je doneo novi petogodišnji plan koji je trebalo da obezbedi nastavak ubrzanog privrednog rasta i proporcionalni razvitak svih sektora. Prenapregnuta jugoslovenska privreda zakoračila je u novu krizu. Do svojevrsnog otrežnjenja došlo je već 1961–1962. kada su prepolovljene stope rasta industrijske proizvodnje (7, 1 i 6,7 %) i društvenog proizvoda (5,6 i 4, 3 %). Plan je stoga napušten. Iako se radilo na izradi sedmogodišnjeg plana za period 1964–1970, usled recesije došlo je do privredne reforme (1965), da bi, polovinom 1966. godine, bio donet i novi petogodišnji plan.³²

Veliki privredni rast, pre svega zahvaljući novcu iz inostranih izvora, doveo je i do dugo najavljivanog povećanja standarda. Plate su rasle brže od porasta produktivnosti, a potrošnja stanovništva je u 1959. godini bila za 40 % veća nego u 1956.³³ U istom periodu, prema zvaničnim podacima, nominalne plate radnika su porasle za 52 %, a realne za 39, 3 %.³⁴ Povećanje ličnih dohodaka pratilo i povećanje raspona plata između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Kupovnu moć je dodatno podizana kreditima, a Jugosloveni su se, krajem 1950 – tih godina, zahvaljujući većem uvozu i domaćoj proizvodnji, sve više okretali potrošnji. Kupovana je konfekcija, nameštaj, bela tehnika – pre svega frižideri, šporeti, šivaće mašine, i sporadično televizori. Fabrika automobila Crvena Zastava iz Kragujevca počela je da proizvodi fiću, a rastao je i uvoz automobila.³⁵ Iako je povećanje kupovne moći postalo jedan od prioriteta režima, orijentacija na potrošnju je kod pojedinih partijskih kadrova izazivala negodovanje.³⁶ »Vi znate« govorio je Bakarić na V plenumu CK NO Hrvatske, »da je ljude odjedanput uhvatila manija, ustvari neke uže slojeve vrtoglavica, prvo neka manija, moda frižidera, pa automobila, pa građenja kućica. To nisu neki veliki slojevi, to nije širok krug ljudi, ali je to postalo jedna moda koja je uhvatila ljude (...) Na auto se više ne gleda kao na prevozno sredstvo, nego kao na sredstvo za vođenje nekih orgija i sredstvo za jurnjavu.«³⁷ Ipak, prema nekim pokazateljima, navodi Patric Hyder Patterson, Jugoslavija je bila i dalje relativno nerazvijena. Naime, iako se u periodu 1950–1960. godine broj radio aparata utrostručio, a broj automobila u vlasništvu povećao sedam puta, ukupan broj radio uređaja odnosno automobila na 1 000 stanovnika je bio simboličan (78 odnosno 2, 9).³⁸

³² Dragutin Marsenić, *Ekonomika Jugoslavije* (Beograd: Ekonomika, 1990), 182. V. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 44.

³³ Marsenić, *Ekonomika Jugoslavije*, 182.

³⁴ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

³⁵ Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, 313–15.

³⁶ V. i *Sedmi kongres SKJ* (Beograd: Kultura, 1958), 50–51.

³⁷ AJ, 114 - 347; Senografski zapisnik sa V plenuma CKNO Hrvatske održanog 16 – 17. 1. 1959. u Zagrebu.

³⁸ Patric Hyder, *Bought and Sold: Living and Loosing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca & London: Cornell University Press, 2011), 34. Sa porastom standarda, rasli su i izdaci za nameštaj i opremu za domaćinstvo. 1952. godine Jugosloveni su trošili 4,8 % ukupnih prihoda na pokušstvo, 1955

Međutim, uprkos primetnom napretku, životni standard je i dalje bio ispod željenog. U strukturi potrošnje ishrana je, zbog stalnog porasta cena, i dalje učestvovala se oko 50 %.³⁹ Najveći rast su, usled osiromašenog stočnog fonda, ali i rascepanosti unutrašnjeg tržišta, beležile cena mesa, što je prouzrokovalo pad već ionako skromne potrošnje ovog artikla. U strahu da će inflacija kompromitovati napore na unapređenju životnog standarda, režim je početkom 1958. godine posegnuo za kontrolom cena.⁴⁰ I dok se primenom administrativnih mera inflacija mogla zauzdati, na očekivanja ljudi je bilo teško uticati. Delovalo je da je bolja budućnost iz govora partijskih funkcionera velikom delu (nekvalifikovanih) Jugoslovena neprestano izmiče. Uvećanje raspona u zaradama i prvi znaci raslojavanja do tada gotovo monolitnog društva, u uslovima sve veće orijentacije na potrošnju, izazivali su, naročito kod slabije plaćenih radnika, veliko nezadovoljstvo. Ulje na vatru dolivale su i novine u kojima se, gotovo svakodnevno, moglo čitati o proneverama, ogromnim troškovima putovanja i prikrivanju stvarne dobiti preduzeća.⁴¹ Partijski vrh, opijen privrednom konjunkturuom 1957. godine, nije obraćao mnogo pažnje na potencijalne izlive nezadovoljstva, sve dok ih iz te uspavanosti nije prenuo štrajk rudara u Trbovlju koji je pretio da zahvati ostale rudnike i preduzeća u Sloveniji.⁴² Svestan da je, zbog još uvek niske kupovne moći, štrajk u Trbovlju, »jedan od mnogih koji nam se mogu dogoditi«, Tito se, na proširenoj sednici Izvršnog biroa CK SKJ održanoj februara 1962, na posredan način, zauzeo za usporavanje ekonomske liberalizacije. Kritikovao je »rasipanje«, »odlaske u inostranstvo bez potreba«, »nepotrebno kupovanje automobila« i njihovo korišćenje u lične svrhe, ali i »vrlo brzi tok u povećanju raspona plata« koji je davao povoda radnicima »da govore da se kod nas opet stvara buržoazija«. ⁴³ Pokazalo se tako da se neracionalna privredna politika, vođena godinama, vraćala kao bumerang, i to ne samo na ekonomskom, već i na političkom planu. Olako davana obećanja o socijalnoj jednakosti i besklasnom društvu, ali i ubrzanom inudstrijskom razvoju nerazvijenih regiona, predstavljala su jedan od osnovnih uzročnika izneverenih očekivanja ne samo najsiromašnijih slojeva građana, već i lokalnih funkcionera.

5,7 %, 1950. 8,2 %, 1965 8 %, a 1970. 9,8%. Prema podacima iz 1968, na 100 domaćinstava 36,9 je posedovalo električni štednjak, 25,1 frižider, 28,1 crno – beli televizor, 10,9 mašinu za pranje rublja i 7,9 putnički automobil. – *Jugoslavija 1918–1988*, 112–13.

³⁹ V. AJ, 117 – 263 – 489; Informacija o indeksu troškova života.

⁴⁰ AJ, 117 – 265 – 491; Analiza kretanja cena u 24 grada u FNRJ (1958).

⁴¹ AJ, 837 KPR II – 3 – a – 1 / 16; Proširena sednica Izvršnog biroa CK SKJ, Beograd 6. 2. 1958.

⁴² Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 225–226. Povod za obustavu rada bilo je težak finansijski položaj rudnika izazvan poskupljenjem struje i velikim troškovima proizvodnje uglja čija je cena bila plafonirana saveznim propisima. Iako su rukovodstvo rudnika, sindikalna podružnica i fabrički komitet Saveza komunista danima tražili pomoć od lokalnih, republičkih i saveznih instanci, pokazalo se da se putem pregovora ne mogu rešiti nagomilani problemi. Stoga je, polovinom januara 1958. godine, izbio miran i nenasilan dvo i po dnevni štrajk, u kome je učestvovalo 3 800 radnika i 300 službenika. – Nebojša Popov, »Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu«, *Sociologija*, br. 4, (1969). Objavljeno na http://zsf.rs/strajkovi-u-savremenom-jugoslovenskom-društvu/#_ftn15. Međutim, motivi štrajka su bili i nacionalni i odražavali su nezadovoljstvo investicionom politikom centralnih vlasti prema Sloveniji.

⁴³ AJ, 837 KPR II – 3 – a – 1 / 16; Proširena sednica Izvršnog biroa CK SKJ, Beograd 6. 2. 1958.

Medjutim, nije samo inflacija »kvarila« uslove života Jugoslovena, već i nezadovoljavajući stambeni standard. Iako je krajem 1955. godine uveden doprinos od 10 % za stambenu izgradnju, a planom veće investiranje u stanogradnju i podizanje čak 200 000 stanova (1957–1961), uvećana ulaganja u stambenu izgradnju nisu se srazmerno odražavala u povećanom broju novoizgrađenih stanova.⁴⁴ Tako je u periodu 1955–1958 vrednost uloženi sredstava porasla za 47 % posto, a broj novoizgrađenih stanova tek za 25 %. Porast cena građevinskog materijala, zaostajanje u modernizaciji građevinskog sektora i individualno projektovanje stambenih zgrada bili su samo neki od faktora koji su uticali na poskupljenje prosečne cene izgrađenog stana. Na inicijativu Sindikata, Savezno izvršno veće je donelo niz propisa sa ciljem da spreči »pojavu luksuznog i rasipničkog građenja«, uvede čvršću kontrolu i izgradnjom skromnijih stanova ubrza rešavanje akutne stambene krize.⁴⁵ Pa ipak, Jugoslavija je, i polovinom 60 – tih godina, bila na samom dnu evropske lestvice po broju izgrađenih stanova na 1000 stanovnika.⁴⁶ O ozbiljnosti stambene bede svedočilo je i Kardeljevo »obećanje« dato na VIII kongresu po kome bi, do 1970. godine, stambena površina po stanovniku mogla povećati sa 9, 4 kvadratnih metara (1963) na oko 11, 5.⁴⁷ Manjak stanova samo je produbljivao narastajuće društvene podele, obzirom da su preduzeća pre svega trudila da putem raspodele stanova reše goruća kadrovska pitanja i obezbede službenike.⁴⁸ U naročito nezavidnim prilikama živeli su radnici – samci za koje stanovi (ne računajući nekoliko samačkih hotela) gotovo po pravilu nisu građeni. Oni su bili prinuđeni da stanuju »u nehigijenskim i nepodesnim prostorijama« i plaćaju visoku stanarinu, što je uticalo ne samo na njihovu relanu zaradu, već i na »zdravlje i radnu sposobnost«.⁴⁹ Izlaz iz stambene bede »nadjen« je u »zajedničkom stanu« i divljoj gradnji, čiji su glavni nosioci bili radnici.⁵⁰

O relativno skromnim životnim prilikama jednog dela Jugoslovena svedočili su i rezultati ankete o načinima zabave i razonode radnika i službenika, koju je izvršilo Centralno veće Saveza sindikata Jugoslavije na uzorku od 4 851 ispitanika (1960). Podaci su pokazali da anketirani najviše odlaze u bioskop, na sportske utakmice, dosta vremena troše na razgledanje izloga, posećuju radio večeri narodne muzike i odlaze u šetnju i na izlete. Zabrinjavajući je bio relativno veliki broj onih koji nikada ili gotovo nikada nisu izlazili iz kuće da bi se zabavili i razonodili. Anketa je pokazala da radnim danom nikuda ne izlazi 36,1 %, subotom 28,7 %, a nedeljom 25,7 % anketiranih. »Nedovoljne finansijske mogućnosti« predstavljale su osnovni razlog zbog koga su ispitanici svoje slobodno vreme provodili u kućama. Rezultati jedne druge,

⁴⁴ *Službeni list FNRJ*, 29. 12. 1955, Zakon o doprinosu za stambenu izgradnju.

⁴⁵ AJ, 117 – 263 – 487; Životni i radni uslovi.

⁴⁶ Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi* (Budva: Meidteran, 1990), 50.

⁴⁷ *Osmi kongres SKJ* (Beograd: Kultura, 1964), 66.

⁴⁸ AJ, 117 – 263 – 487; Lična potrošnja (1958)

⁴⁹ AJ, 117 – 263 – 487; Životni i radni uslovi.

⁵⁰ Sreten Vujović, »Stambena kriza i ljudske potrebe«, *Sociologija*, br. 4, (1979): 461. Đuro Đurović, »Bespravna stambena izgradnja - jedna od karakteristika urbanog razvoja Beograda«, *Sociologija*, br. 3–4, (1970): 499–503.

mnogo reprezentativnije ankete, sprovedene 1958. godine, pokazali su da je od ispitanih 165 903 radnika i službenika zaposlenih u 200 preduzeća širom Jugoslavije, njih 70 000, odnosno 42 %, radilo prekovremeno po dva sata.⁵¹

Iako lagani rast standarda krajem 50 – tih godina i početkom 60 - tih nije u potpunosti ispunjavao očekivanja jednog dela Jugoslavena, preveliko investiranje u potrošnju skupo je stajalo državnu kasu. Politika ubrzanijeg rasta životnog standarda, ali i stalno povećavanje budžetske potrošnje u cilju ispravljanja privrednih disproporcija nastalih u periodu do 1955. godine, plaćena je preteranim zaduživanjem u inostranstvu i povećanjem deficita. Za razliku od prethodnih godina u kojima su ekonomski gubici nadoknađivani zanemarivanjem infrastrukturne izgradnje i stalnim opadanjem standarda, u godinama konjunktura inostrani krediti su olako trošeni ne bi li se kamufirali gubici zastarele, neefikasnne i nekonkurentne jugoslovenske privrede. Početkom 1962. godine, visina inostranog duga je prelazila milijardu dolara. Potrošnja iznad materijalnih mogućnosti izazivala je nestabilnost unutrašnjeg tržišta koju je koju je pratio stalni rast cena. Liberalizacija uvoza je takođe uzimala svoj danak – nedovoljno konkurentna jugoslovenska roba se gomilala na skladištima, fabrike su radile sa smanjenim kapacitetom, a deficit u spoljontrgovinskoj razmeni je bivao sve veći.⁵² Iako je početkom 1961. godine država još jednom intervenisala određivanjem plafoniranih cena u proizvodnji i uopšte proširenom kontrolom cena, došlo je velikog porasta troškova života, pa dosta »masovan« deo najslabije plaćenih radnika nije bio u stanju da troši čak ni tekstil. Slaba kupovna moć jednog dela stanovništva je stoga takođe predstavljala jedan od uzroka male tražnje i otežanog plasmana pojedinih industrijskih proizvoda.⁵³ Ipak, početkom 60 – tih godina struktura potrošnje je počela laganano da se menja. Iako je na prehranu i stan, sve do početka 70 – tih odlazilo u proseku preko polovina zarade, industrijska roba, ali i razne usluge su delu Jugoslavena postajale sve dostupnije.⁵⁴ Ne bi li podigli kupovnu moć građana, ali i povećali potražnju za industrijskom robom, potrošački krediti su neštedimice davani. Prema podacima koje navodi Berislav Šefer, učešće potrošačkog kredita u prometi industrijskih proizvoda je poraslo sa 15 % (1960) na oko 35 % (1961).⁵⁵ Na promenu u strukturi potrošnje i lagani rastu standarda, čak i u vreme ekonomske krize, ukazivala je i sama struktura potrošačkih kredita. Građani su sve manje uzimali jednogodišnje kredite za kupovinu tekstila, a sve češće višegodišnje kredite kojima su finansirana trajna potrošna dobra.⁵⁶ Kupovani su frižideri, šporeti, veš mašine, radio aparati, televizori i automobili. Želju za kupovinom podsticala je i štampa – list *Savremna tehnika* je, iz broja u broj, donosio tekstove o novim uređaji-

⁵¹ AJ, 142 / 1 – 6 – 22; Izveštaj o razvitku i problemima kulturnog života (1960).

⁵² AJ, A CKSKJ, III / 88; Proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 14. 3. 1962.

⁵³ AJ, A CKSKJ, III / 88; Pregled kretanja privrede (15. 2. 1962). AJ, A CKSKJ, III / 88; Proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 14. 3. 1962.

⁵⁴ *Jugoslavija 1918–1988*, 111.

⁵⁵ Berislav Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije* (Zagreb: Novinsko – izdavači, štamparski i birohenički zavod Zagreb, 1965), 101.

⁵⁶ AJ, A CKSKJ, III / 88; Pregled kretanja privrede (15. 2. 1962).

ma – električnim loncima, peglama, gramofonima, aparatima za brijanje i mnogim drugim, koji će u jugoslovenske domove masovnije ući tek 70 – tih godina.⁵⁷

Mini privredna reforma iz 1961. godine dovela je do promene u raspodeli profita na relaciji preduzeća – država. Obzirom da propisi nisu definisali koliki deo profita treba investirati, a koliko deo je dozvoljeno potrošiti na povećanje plata, uprave i radnički saveti su postali ti koji odlučuju o daljoj preraspodeli. Svesni da će dalja liberalizacija ekonomije dovesti do propadanja neuspešnih preduzeća i do daljeg raslojavanja društva, uveden je doprinos na vanredni prihod, koji je, po oceni Dušana Bilandžića, ugrožavao »principe novog sistema sekundarne raspodele 1961. godine«. ⁵⁸ Međutim, u izmenjenoj političkoj i ekonomskoj klimi koja je nastupila posle 1955, napuštanje uravnilovke i povećavanje ekonomskih nejednakosti predstavljalo je neminovnost. Plate visokokvalifikovanog kadra, kao i službenika, brže su rasle nego plate radnika. Štaviše, visina primanja je sve više zavisila i od industrijskog sektora u kome je pojedinac radio, pa su 1961. godine radnicima zaposlenim u industriji kože i obuće plate porasle za 7 %, dok su zarade zaposlenih u proizvodnji nafte uvećane za 41 %. I dok su do 1961. godine, kako navodi Branko Horvat, plate bile efikasno kontrolisane putem fiskalnih i nefiskalnih metoda, cene sve robe, osim cena poljoprivrednih proizvoda, bile su relativno stabilne. Međutim, ukidanje kontrole nad platama je, i pored sve veće administrativne kontrole cena, dovelo do inflacije. Da bi izbegli kontrolu cena, preduzeća su redizajnirala izgled pojedinih proizvoda pretvarajući ga tako u novi proizvod na koji se ne nisu mogle primentiti ranije registrovane cene, inače najrasprostranjeniji vid administriranja cena. Tako se, samo tokom 1964. godine, na jugoslovenskom tržištu pojavilo gotovo 25 000 »novih« proizvoda. Kako su niske i strogo kontrolisane cene sirovina učinile proizvodnju nerentabilnom, 1964. godine cene su administrativno povećane u prehrambenoj industriji, poljoprivredi, energetici i obojenoj metalurgiji. Diferencijalno oporezivanje, sistem premija i regresa, navodi dalje Branko Horvat, ali i administrativne intervencije u spoljnoj trgovini održavali su, ili čak povećavali, disparitet cena. Poslovna klima se razlikovala od sektora do sektora, a preduzeća su pokušavala da se izbore za povećanje cena. Kao ilustraciju navodimo podatak da je Savezni zavod za cene 1961. godine primio 12.800 molbi za povećanje cena, a 1961. čak 69 000.⁵⁹

Statistički podaci o proseku plata u industriji za period januar – novembar 1963. pokazuju da je prosečan lični dohodak bio 28 000 dinara. U tu strukturu su ulazile plate i onih ispod 10 000 i onih preko 100 000. Oko 1 / 4 zaposlenih bilo je placeno ispod 20 000. Prosečni lični dohodci, posebno oni niži ispod 20 000 bili su u stalnom porastu. Plate od 25 – 30 000 su bile relativno stabilne, ali su stalan porast beležile one preko 30 000. Na prehrambene proizvode i stan odlazilo je, u proseku, 3 / 4 budžeta četvoročlane porodice, a porodica slabije plaćenog radnika je, kako bi pokrila ove

⁵⁷ Igor Duda, »Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj,« *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, (2005): 375.

⁵⁸ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–85* (Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985), 249–50.

⁵⁹ Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 57.

izdatke, trošila 85 % – 90 % primanja. Povećanje plata nižih kategorija uglavnom je gutao rast cena prehrambenih proizvoda. Dok su platežno sposobniji delovi stanovništva mogle ublažavati skok cena menjanjem strukture potrošnje, siromašniji slojevi nisu imali prostora za manevar, pa je njih inflacija najviše pogađala, obzirom da se stana i hrane nisu mogli odreći. Ogorčeni situacijom, radnici, posebno oni sa primanjima ispod 20 000, su neprestano pisali sindikatima i partijskim čelnicima, ističući da cene i norme stalno rastu, a plate stoje ili zaostaju u upozoravali »da je sve teže izlaziti na kraj«. Najviše žalbi bilo je na plate, teške stambene prilike, nisku kupovnu moć i nedostupnost robe široke potrošnje koja se mogla naći u trgovinama. »Ako treba pritegnuti kajiš, nek bude i tako, al zašto ga samo radnik mora pritezati!«; »Udarili u luksuz i revije mode, a mi nemamo ni najnužnije!«; »Kad sam pre rata izlazio na Terazije i video kako živi buržoazija i uporedio sa tim kako živim ja, bilo mi je jasno – to je kapitalizam. Kad provirim na Terazije sad, a ono još veća razlika, a socijalizam. Ko to meni može objasniti?« bili su samo neki od komentara radnika upućeni Vlajku Beogoviću.⁶⁰ Prilike se nisu mnogo razlikovale od republike do republike pa su i u industrijski najrazvijenijoj Sloveniji rudari sve češće dolazili u sindikat da traže »pomoć i kredit jer od plate ne mogu da žive« i pretili da će napustiti i sindikat i preduzeće ako traženu pomoć ne dobiju.⁶¹ Radnici u Bosni su, na poslu i van njega, pričali da »ne mogu raditi gladni, da im porodice nemaju hleba, da se o njima ne vodi računa.«⁶² Štaviše, vera u bolju budućnost je lagano nestajala, a pesimizam prevladavao. U anketama vršenim do početka 60 – tih, radnici su izražavali nadu »da će ubrzo bolje živeti, da će moći rešiti stambeno pitanje, nabaviti najpotrebnije u kući, kupiti bicikl, pa i neki motorcicl«. 1964. godine nadu je zamenilo razočarenje – radnici su sumnjali da mogu svoj materijalni položaj popraviti doškolovanjem i produktivnošću na poslu, pa su se okretali zaradi van preduzeća i prekvalifikaciji u službenike. U odgovorima na pitanja postavljena u anketama osećala se »ironija i sarkazam.«⁶³ Sa druge strane, raslojavanje društva je postajalo sve приметnije, a konzumerske potrebe srednje klase u formiranju sve izraženije. Putovanja u Trst postala su statusni simbol – Jugosloveni su u Italiju išli ne bi li kupili »čarape, najlonke, italijanske cipele, ali i lutke, džempere od mekane vune, tkanine, ćebad, veš mašine, vespe i moderno rublje«. Preko granice je u kupovinu išlo sve više ljudi – prema zvaničnoj statistici, 1959. godine je 1 597 792 vozila prešlo državnu granicu sa Italijom, 1963. broj prelazaka se više nego duplirao (3 678 814), da bi 1965. bilo zabeleženo više od 11 000 000 prelazaka.⁶⁴

Iako je na VIII kongresu istaknuto da »u socijalizmu čovek radi da bi uživao plodove svog rada i doprinosio progresu sredine u kojoj živi« i obećan »stabilan porast

⁶⁰ AJ, A CK SKJ, III / 100; O nekim problemima naše radničke klase (1964).

⁶¹ AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 95; Informacija o aktivnosti opštinskih konferencija SK u Hrastniku, Trbovlju i Đakovu (29. 6. 1964).

⁶² AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 52; Aktuelne političke informacije odeljenja za dokumentaciju i informacije CK SKJ i CO SSRNJ 3 – 29. 2. 1964.

⁶³ AJ, A CK SKJ, III / 100; O nekim problemima naše radničke klase (1964).

⁶⁴ Breda Luthar, »Remembering socialism: On desire, consumption and surveillance,« *Journal of Consumer Culture*, br. 6, (2006): 230–34.

životnog standarda«, rast cena se nastavio i u 1965. godini.⁶⁵ Prema statističkim podacima u okviru globalnog porasta troškova života od 19 %, od januara 1964. do januara 1965. godine, troškovi ishrane su porasli za 24%, troškovi stanovanja za 24 %, usluga za 14 %, odeće i obuće za 11 %, a duvana i pića za 15 %. Preduzeća su standard zaposlenih (prividno) čuvala povećanjem plata koje je finansirano povećanjem cena, bez obzira na porast produktivnosti. U teškoćama su se i ovaj put našli zaposleni u onim preduzećima čije su cene bile plafonirane. Da bi sprečile pojavu nezadovoljstva i koliko – toliko kompenzirale porast troškova života, uprave su se dovijale kako su znale i umele, pa su plate rasle na račun smanjivanja fondova. Iako se iz porasta nominalnih ličnih dohodaka i prosečnog porasta plata koje je objavljivala statistika moglo zaključiti da standard Jugoslovena osetno raste, »priličan broj« zaposlenih, naročito onih sa nižim primanjima, je ukazivao »da im standard nije porastao ili barem nije porastao u procentu kako to proizilazi iz statističkih podataka«. ⁶⁶ Da siromaštvo nije predstavljalo »ograničenu pojavu« svedoče i brojni zvanični izveštaji u kojima je isticano da su »neka radnička domaćinstva direktno biološki ugrožena«, da mnogi »ručaju suv hleb eventualno sa šećerom, a poneko sa slaninom«, da se živi na »krompiru, pasulju, kupusu, svinjskim papcima i kostima«. ⁶⁷ Paradoksalno, standard Jugoslovena nije zavisio samo od stepena obrazovanja i uspešnosti preduzeća u kom su radili, već i od komune u kojoj su živeli. Rascepanost unutrašnjeg tržišta i relativna nerazvijenost trgovačke mreže uticala je i na velike i posve nelogične oscilacije u cenama. Dešavalo se tako da cene prehrambenih proizvoda budu osetno više u poljoprivredno bogatijim reonima nego u onim siromašnijim. Tako je, početkom 1965. godine, teleće meso u Murskoj Soboti bilo za 52 % skuplje nego u Tuzli, mleko u Beogradu je bilo za trećinu skuplje nego u Gospiću, a krompir u Zrenjaninu se prodavao po 60 % višoj ceni nego u Prizrenu. ⁶⁸

Stalni porast cena izazivao je nemir, zabrinutost i osećaj egzistencijalne ugroženosti. Sve češće su kritikovane izjave u kojima je obećavano zaustavljanje inflacije, iako je roba poskupljivala iz dana u dan. U problemima su se našli sindikalni aktivisti budući da je »oštro reagovanje« radnika, naročito onih sa nižim primanjima, onemogućavalo »objašnjavanje i tumačenje« novih ekonomskih mera. »Cene namirnica skaču, ja smanjujem na odeći i obući, tek da ne idem pocepan«; »Za 100 grama kobasice treba da radim jedan sat«; »Radnika koji ima 20 000 dinara više ne interesuje cena mesa, njega interesuje pošto su kosti i papci« bili su samo neki od komentara koji su se čuli po jugoslovenskim fabrikama. ⁶⁹ Pad standarda je izazivao sve glasnjia negodovanja, građani su pravili zalihe robe ⁷⁰ i otvoreno pričali da je »dinar izgubio

⁶⁵ *Osmi kongres SKJ*, 89, 260.

⁶⁶ AJ, KPR II – 3 – c – 2 / 31; Elaborat »Aktuelni problem iz oblasti standard i samoupravljanja« o kome će se raspravljati na plenumu CV SSJ 26. 3. 1965.

⁶⁷ AJ, KPR II – 3 – 1/ 36: Politička situacija među radnicima posle VIII kongresa SK Jugoslavije

⁶⁸ AJ, KPR II – 3 – c – 2 / 31; Elaborat »Aktuelni problem iz oblasti standard i samoupravljanja« o kome će se raspravljati na plenumu CV SSJ 26. 3. 1965.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ AJ, KPR II – 3 – a – 2/ 133; Informacije o reagovanjima građana u sarajevskom srezu na

svaku vrednost.⁷¹ Vlasti su nemoćno konstatovale da u ovakvoj atmosferi čak ni članovi Partije nisu znali kako da se postave – jedni su ćutali, drugi isticali kako su u pitanju alarmantne vesti, dok su treći pričali i komentarisali ekonomske nedaće na isti način kao i ostali građani.⁷² Marta 1965. godine cene su zamrznute i izvršena je poreska reforma. Razni regersi su umanjeni, dinar je devalviran u julu i određene su nove cene koje su zamrznute na tom nivou. Poskupele su sirovine, repromaterijali i saobraćajne usluge, a svetske cene su uzete kao osnova nove strukture cena. Inflacija je suzbijena, a cene su ostale stabilne sve do 1969. godine.⁷³ Standard je ponovo početo da raste 1966. godine, postepeno se smanjivao udeo najnižih plata u ukupnoj masi zarada, izdaci za ishranu su opadali, a saldo štednje je, za razliku od 1964 / 1965, ponovo postao pozitivan.⁷⁴

U periodu 1955–1965. ostvaren nesumnjiv privredni napredak, a zaostajanje za najrazvijenijim zemljama zapadne Evrope značajno smanjeno. Dok je društveni proizvod po glavi stanovnika SR Nemačkoj, Engleskoj i Francuskoj 1955. godine bio četiri do pet puta veći nego u Jugoslaviji, 1965. godine bio je tri puta veći, da bi se, do kraja 70 – tih, zaostajanje Jugoslavije bilo još više smanjeno.⁷⁵ Međutim, iako je, privredni razvoj Jugoslavije u periodu 1950–1970. godine bio »jedan od najuspešnijih u Evropi«, o stvarnim dometima privrednog »sustizanja« razvijenih zapadnoevropskih država svedoči i podatak da su se, Grčka i Bugarska, zemlje koje su 1950. godine imale manji domaći bruto proizvod po stanovniku od Jugoslavije, razvijale još brže od SFRJ, pa je nivo domaćeg bruto proizvoda Jugoslavije po stanovniku 1970. godine bio ispod nivoa ovih zemalja. Stoga je, navodi Aleksandar Vacić, smanjivanje privredne zaostalosti Jugoslavije u odnosu na razvijene evropske zemlje »bilo normalno« imajući u vidu početni nizak start.⁷⁶ Štaviše, statistički pokazatelji »jugoslovenskog privrednog čuda« vešto su maskirali probleme koji su trajno opterećivali jugoslovensku privredu i izazivali ne samo ekonomske, nego i političke krize. Ubrzani privredni rast i porast standarda je pre svega bio zasnovan na inostranoj pomoći i stranim kreditima. Skupa proizvodnja na zastarelim mašinama, niska produktivnost i loša kvalifikaciona struktura radnika predstavljali su teško breme i uticali na slabu konkurentnost jugoslovenske privrede. Stvarao se tako začarani krug načelnog zalaganja za život u okvirima mogućnosti i preširokog investiranja u projekte koji su ozbiljno opterećivali jugoslovenske finansije. Odlivanje nekvalifikovane radne snage u inostranstvo je uspelo da uspori, ali ne i da zaustavi stalni porast nezaposlenosti. Produbljivanje jaza između bogatih i

povećanje cena i stav komunista (13. 2. 1965). AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 139; Informacije o reagovanjima građana u Vojvodini i novosadskom srezu na povećanje cena (8 – 17. 3. 1965).

⁷¹ AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 139; Informacije o reagovanjima građana u Vojvodini i novosadskom srezu na povećanje cena (8 – 17. 3. 1965)

⁷² AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 133; Informacije o reagovanjima građana u sarajevskom srezu na povećanje cena i stav komunista (13. 2. 1965).

⁷³ Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 57–58.

⁷⁴ AJ, A CK SKJ, IV, k3 / 6; Neka pitanja razvoja životnog standard (1968).

⁷⁵ Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013), 273.

⁷⁶ Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa: Upporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987* (Beograd: Ekonomika, 1989), 213–15.

siromašnih delova zemlje, zaostravalo je retoriku, pogodovalo pojavi nacionaliz(a)ma i uticalo na sve veća razimolajenja u državnom vrhu. Oproban recept »rešavanja« strukturnih ekonomskih problema neprestanim zaduživanjem nastavio se i u 70 – tim godinama. Krediti su, međutim, predstavljali samo kupovinu vremena budući da je, uprkos velikom investiranju, u periodu 1960–1980 Jugoslavija ostvarila samo 70 % efikasnosti Turske, Grčke, Španije i Portugala.⁷⁷

Bibliografija

Literatura:

- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ: Glavni procesi 1918–85*. Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985.
- Čalić, Mari Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013.
- Dobrivojević, Ivana. *Selo i grad: Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Duda, Igor. »Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj.« *Časopis za savremenu povijest*, br. 2, (2005): 371–92.
- Đurović, Đuro. »Bespravna stambena izgradnja - jedna od karakteristika urbanog razvoja Beograda.« *Sociologija*, br. 3–4, (1970): 499–507.
- Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*. Beograd: Insitut ekonomskih nauka, 1970.
- Hyder, Patric. *Bought and Sold: Living and Loosing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca & London: Cornell University Press, 2011.
- Luthar, Breda. »Remembering socialism: On desire, consumption and surveillance.« *Journal of Consumer Culture*, br. 6 (2006): 229–59.
- Marković, J. Predrag. *Beograd između Istoka i Zapada 1945–1965*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996.
- Marsenić, Dragutin. *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika, 1990.
- Šefer, Berislav. *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije*. Zagreb: Novinsko – izdavački, štamparski i birothenički zavod Zagreb, 1965.
- Vacić, Aleksandar. *Jugoslavija i Evropa: Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987*. Beograd: Ekonomika, 1989.
- Vujović, Sreten. *Ljudi i gradovi*. Budva: Mediteran, 1990.
- Vujović, Sreten. »Stambena kriza i ljudske potrebe.« *Sociologija*, br. 4 (1979): 441–65.
- Vukmanović Tempo, Svetozar. *Revolucija koja teče*, tom IV. Zagreb: Globus, 1982.

Neobjavljeni izvori:

- *Arhiv Jugoslavije*:
 - CK SKJ.
 - Kabinet predsednika Republike.
 - Savez sindikata Jugoslavije.
 - Savez socijalističke omladine.
 - Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.

Objavljeni izvori:

- *Jugoslavija 1918–1988*. Beograd: Statistički godišnjak, 1989.
- *Osmi kongres SKJ*. Beograd: Kultura, 1964.
- Robert Jarman. *Yugoslavia: Political Diaries 1918–1965*. London: Archive Editions, 1997.

⁷⁷ Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, 296.

- *Sedmi kongres SKJ*. Beograd: Kultura, 1958.
- *Službeni list FNRJ*, 1955.
- *Službeni list SRJ*, 1996.

Ivana Dobrivojević

FROM CRISIS TO CRISIS: LIVING STANDARD IN YUGOSLAVIA 1955–1965

S U M M A R Y

The economic conjuncture which was especially evident in the period 1957-1962, led to the long-expected improvement in standard of living in Yugoslavia. The salaries increased faster than productivity, and the consumption of citizens in 1959 was 40% higher than it was in 1956. Purchasing power was additionally supported by loans, and Yugoslavs increasingly turned to consumption in the late 1950s, owing to import and domestic production. The citizens would buy confections, furniture, fridges, stoves, sewing machines, while TVs were bought sporadically. Car factory Crvena Zastava started manufacturing «Fića», while the import of cars was also on the rise. However, despite the obvious progress, the living standard was still not at a satisfactory level. Spending on food still participated in the consumption structure with 50% share due to constant increase in prices. Abolition of supervision of salaries in 1961 led to inflation, in spite of the increasing administrative control of prices. The situation was especially difficult for workers with lowest incomes who constantly wrote letters to unions and party leaders, complaining about the salaries, severe housing conditions, low purchasing power and unavailability of consumer goods, which could be found in shops. Decrease in living standard caused increasingly greater disapproval, the citizens made stocks of goods and openly stated that «dinar lost every value». In March 1965, the prices were frozen and tax reform was completed. Different refunds were reduced, dinar depreciated in July and new prices were determined which were frozen at that level. The standard increased again in 1966; share of lowest salaries in the total amount of income gradually decreased, food prices dropped, while savings balance remained positive, which was not the case in 1964/1965.

OD KRIZE DO KRIZE: ŽIVLJENJSKI STANDARD V JUGOSLAVIJI 1955–1965

P O V Z E T E K

Gospodarska konjunktura, ki je bila najbolj očitna v letih 1957–1962, je privedla do dolgo pričakovanega dviga standarda v Jugoslaviji. Plače so rasle hitreje od produktivnosti, potrošnja pa je bila leta 1959 za 40 % večja kot leta 1956. Kupno moč so dodatno povečali krediti, Jugoslovani pa so konec petdesetih let po zaslugi uvoza in domače proizvodnje vse bolj trošili. Kupovali so konfekcijo, pohištvo, hladilnike, štedilnike, šivalne stroje, posamično pa tudi televizorje. Tovarna avtomobilov Crvena Zvezda je pričela s proizvodnjo fičotov, rasel pa je tudi uvoz avtomobilov. Toda kljub opaznemu napredku življenski standard še zmeraj ni dosegal željene ravni. V potrošni strukturi je prehrana zaradi stalne rasti cen še zmeraj zavzemala 50 %. Ukinitvev nadzora nad plačami leta 1961 je ob vse večjem administrativnem nadzoru cen privedla do inflacije. V posebej težkem položaju so se znašli najslabše plačani delavci, ki so se pri sindikatih in partijskih šefih nenehno pritoževali nad plačami, težkimi bivalnimi pogoji, nizko kupno močjo in nedostopnostjo potrošnega blaga, ki ga je bilo moč kupiti v trgovinah. Padec standarda je izzval vse večje neodobranje, državljani so kopicili zaloge, v javnosti pa je prevladalo mnenje, da je »dinar izgubil vsako vrednost«. Marca 1965 so cene zamrznili, izvedena je bila davčna reforma. Razni regresi so bili zmanjšani, dinar je bil julija devalviran, določene pa so bile nove cene, ki so bile na tem nivoju zamrznjene. Standard je pričel ponovno rasti leta 1966, postopoma se je zmanjševal delež najnižjih plač v skupni masi plač. Zmanjšali so se izdatki za prehrano, saldo prihrankov pa je, za razliko od let 1964/1965, ponovno postal pozitiven.

Historična dokumentacija

1.04

UDK: 930.25(436): 355.097.2(497.1)"1914/1918"

Miha Šimac*

Drobec iz dunajskega Vojnega arhiva: članek iz *Jugoslavije 1917*

IZVLEČEK

Ob raziskovanju v Vojnem arhivu na Dunaju se je pri zapisu o vračajočem se stotniku Mocnayu našel tudi dokument oziroma rokopis, pisan v hrvaščini. Izkazalo se je, da gre za verni prepis dela z naslovom Srpski dobrovolj. korpus, objavljen v časopisu Jugoslavija, ki je izhajal v Rusiji v letih 1916–1917. Prispevek poskuša na kratko predstaviti nekaj biografskih informacij o omejenem stotniku Emilu Mocnayu; objavljeni transkript dokumenta pa na svoj način predstavlja spodbudo, da bi se – na podlagi takšnih dokumentov – poskušalo osvetliti tudi pogled habsburških oblasti na ustanavljanje prostovoljskih enot v Rusiji.

Ključne besede: 1. in 2. srbska prostovoljska divizija, Odesa, Ruski imperij, 1. svetovna vojna, Austro-Ogrska, stotnik Emil Mocnay, Jugoslavija

ABSTRACT

A FRAGMENT FROM THE VIENNA WAR ARCHIVES: AN ARTICLE FROM JUGOSLAVIJA 1917

While conducting my research in the Vienna War Archives, I discovered a document or a manuscript, written in Croatian, in the collection of records about Captain Mocnay and his return from Russia. It turned out that this was a meticulous transcription of the work entitled Srpski dobrovolj. korpus (Serbian volunteer corps), published in the Jugoslavia (Yugoslavia) newspaper, coming out in Russia in 1916 and 1917. The following contribution provides a short presentation of the biographical information about the aforementioned Captain Mocnay; and the published transcript of the document discovered represents, in a way, an encouragement that – on the basis of such documents – some light should also be shed on the outlook of the Habsburg authorities on the very formation of volunteer units in Russia.

* dr., asistent pri Katedri za zgodovino Cerkev in patrologijo, Teološka fakulteta UL, Poljanska c. 4, SI – 1001 Ljubljana, miha.simac@teof.uni-lj.si

Keywords: 1st and 2nd Serbian Volunteer Divisions, Odessa, Imperial Russia, the First World War, Austria-Hungary, captain Emil Mocnay, Yugoslavia

Uvod

V zadnjem času je med zgodovinarji v ospredju zanimanja obdobje prve svetovne vojne. Posledično to pomeni tudi nova raziskovanja v različnih arhivih doma in na tujem. Za Slovence je v tem oziru posebej pomemben avstrijski Vojni arhiv na Dunaju s svojimi številnimi fondi. Ob zadnjem obisku te institucije sem se srečeval zlasti z gradivom, ki se je dotikalo vprašanja vračajočih se avstro-ogrskih vojakov, ki so se ob koncu leta 1917, zlasti pa po podpisu mirovnega sporazuma marca 1918, začeli vračati v monarhijo. Po ocenah češkega zgodovinarja Karla Pichlika je v začetku marca 1918 število vrnjenih vojakov v monarhijo znašalo okoli 120.000, ob koncu junija t. l. pa je naraslo na 5.170.000.¹ Cesarske oblasti v dvojni monarhiji so bile do teh vračajočih se vojakov izredno nezaupljive. Pri tem ni šlo le za vprašanje lojalnosti, pač pa tudi za vprašanje, kako so v ujetništvo sploh prišli. Za zaščito in preverjanje vračajočih se vojakov iz ruskega ujetništva so cesarske oblasti uvedle poseben sistem sprejemnih postaj oziroma taborišč in različne postopke preverjanja.² Vsakogar, ki se je vrnil iz ujetništva, je čakalo tudi zaslišanje, iz katerega so želeli izvedeti vse o tem, kje je služil, kdaj je padel v vojno ujetništvo, pa do tega, kako so zanj skrbele ruske oblasti. Seveda pri tem niso manjkala niti vprašanja, povezana z morebitnimi agitacijami ali delovanjem proti habsburški državi. Poleg tega je svoje delo opravljal tudi osrednji cenzurni urad, ki je pregledoval korespondenco, kar je tudi lahko vplivalo na ravnanje oblasti do posameznika. Pri tem so bili seveda izjemno pozorni zlasti na vse, kar je dišalo po prevratnih idejah, morebitnih omembah o sodelovanju v nasprotnikovih oboroženih silah ali prostovoljskih enotah, ki so se bojevale proti monarhiji. Teh pa ni bilo malo, če pomislimo samo na dobrovoljce – »kladivarje Jugoslavije«.³ Moj namen ni, da bi znova obširno pisal o njihovem formiranju, delovanju, težavah in nepravilnostih, do katerih je prihajalo. O vsem tem je bilo doslej zbranega že precej gradiva,⁴ predlani pa je izšla tudi nova knjiga s to tematiko.⁵

¹ Karl Pichlik, *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni* (Ljubljana: Borec, 1968), 41.

² Prim. Alon Rachamimov, *POWs and the Great War: captivity on the Eastern front* (Oxford; New York: Berg, 2002), 194. Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971), 225.

³ Naslov zbornika, ki so ga uredili Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin: *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije* (Ljubljana; Maribor: Samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljca Jugoslavije, 1936).

⁴ Prim. Nikola Popović, *Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914–1918, zbornik dokumenata* (Beograd: Udruženje dobrovoljaca, 1977). O slovenskih udeležencih gl. med drugim tudi novejši prispevek: Milisav Sekulić, »Slovenski dobrovoljci v srpskih osvobodilnih vojnah 1912–1918,« *Vojaška zgodovina*, št. 1 (2010): 7–55. Za objavo prevedel in uredil Marijan F. Kranjc. Pridobljeno 24. 11. 2015, http://freeweb.t-2.net/Vojastvo/dok/Zbornik17_dobrovoljci.pdf.

⁵ Prim. Milan Micić, *Srpsko dobrovoljačko pitanje u velikom ratu (1914–1918)* (Novo Miloševo: Banatski kulturni centar; Beograd: Radio-televizija Srbije, 2014).

Med zaprašenimi akti

Predstavil bi rad le kratek dokument iz dunajskega Vojnega arhiva, na katerega sem naletel ob iskanju podatkov za enega od slovenskih vojakov. Gre za zanimiv zapis, pisan v hrvaščini, ki je bil 25. junija 1918 poslan vojnemu ministrstvu.⁶ Zanimanje mi je vzbudil že naslov na prvi strani akta, ki se glasi *Sudslavishe Freiw. Armee in Russland*. O kateri južno-slovanski prostovoljski armadi v Rusiji je govora? Nadaljnje prebiranje dokumenta je podalo odgovor na to vprašanje: gre za poročilo, ki ga je 10. oddelku vojnega ministrstva posredoval cenzurni urad. V spremnem tekstu piše tako:

In der Anlage wird aus einer an die Zensurabteilung gelangten Sendung des kgl. Ung. Honvdhauptmanns Emil Mocnay des Honv. I. R. 25 unter Anschluss einer deutschen Übersetzung ein Manuskript vorgelegt, welches die Bildung und die Schicksale der südslawischen Freiwilligen-Armee in Russland zum Gegenstande hat und für die Beurteilung der in diese Armee eingetretenen k.u.k. Kriegsgefangenen immerhin nicht ohne Bedeutung ist. Falls das Manuskript dort nicht benötigt wird und eine Ausfolgung an den anscheinend aus der russ Kgf. Schafft zurückgekehrten Hptm. Mocnay für zulässig erachtet wird, bitet die Zensurleitung um Rückstellung des Manuskriptes.⁷

Dokument je pričakovano vzbudil mojo pozornost, saj opisuje nekatere usodne trenutke in delovanje srbskih prostovoljskih divizij v času njihove formacije in delovanja. Odkriti akt v celoti sestavljajo trije deli: prvi in zadnji del sta v bistvu spremni dopis in pripombe avstrijskih organov, osrednji del pa predstavlja rokopisno poročilo in njegov nemški prevod v tipkopisu. Na podlagi notice, ki jo zasledimo v dokumentu, so dodatna raziskovanja razkrila, da gre pri tem rokopisu pravzaprav za nepodpisan članek, ki je bil objavljen v časopisu *Jugoslavija – organ Slovencev*. Časopis je v letih 1916–1917 izhajal v Rusiji, natančneje v St. Peterburgu. Prispevki v njem so bili pisani v ruskem, srbskem, slovenskem ali hrvaškem jeziku. Prva (dvojna) številka je izšla 8. oktobra 1916;⁸ zadnja, 9. številka pa 14. septembra 1917. O samem časopisu je bilo že veliko povedanega, bolj zanimivo je, da je o njem že zgodaj bila obveščena tudi cesarska oblast.

⁶ Celoten dokument se nahaja v fondu vojnega ministrstva – 10. oddelek, ki se je ukvarjal tudi z vojnimi ujetniki. – ÖStA/KA, KM 1918, Abt. 10. Kgf, 10/44 - 4991 – , karton 2182, Nr. 5168.

⁷ V prostem prevodu bi lahko zapis povzeli takole: *V prilogi vam iz oddelka enega od cenzurnih uradov posredujemo rokopis (in priložen nemški prevod) stotnika ogrskega domobranstva Emila Mocnaya, pripadnika 25. ogrskega domobranskega pehotnega polka. [Rokopis] opisuje nastanek in usodo južnoslovanske prostovoljske armade v Rusiji, v kateri vojni ujetniki niso bili brez vpliva. Če spisa pri postopku ugotavljanja iz Rusije vračajočega se stotnika Mocnaya ne potrebujete in ne bo vplival na njegovo preiskavo, prosimo, da rokopis vrnete cenzurnemu uradu.*

⁸ Iz zapisa v prvi številki razberemo, da je bila izdaja prve številke mišljena že prej: »Zaradi neobičajnih tehničnih težko se je izdaja prve številke našega lista zavlekla za več kot tri mesece.« – *Jugoslavija*, 8. 10. 1916, 11.

Nekatere ugotovitve

V arhivu odkriti rokopis je dejansko verni prepis dela prispevka z naslovom *Srpski dobrovolj. korpus*, objavljenega v dvojni (7-8) številki *Jugoslavije*, ki je izšla 9. julija 1917.⁹ Razbrati je, da je v rokopisu zajet le prvi del razprave, ki je bila širše zastavljena. Nadaljevanje te razprave dejansko zasledimo še v naslednji, zadnji številki; predvideni zaključni, tretji del pa ni bil nikoli natisnjen, saj je časopis prenehal izhajati. Zdi se, da je bil prav ta rokopis zanimiv tudi za avstrijske oblasti, vendar pa iz priloženih dokumentov ni mogoče ugotoviti, kako so oblasti ocenjevale njegovo dejansko vrednost, kakor tudi ne, kako je vplival na ocenjevanje Mocnayevega delovanja v ruskem ujetništvu in na njegov položaj v habsburškem imperiju po vrnitvi leta 1918. Ob tem se nam postavlja še cela vrsta dodatnih vprašanj: kdo je sploh bil stotnik Mocnay, kako je bil povezan s tem prispevkom in s prostovoljci v Rusiji? Je bil on avtor prispevka ali pa je prispevek le prepisal, da bi ga pozneje morda lahko kako uporabil? Časopisni prispevek in v arhivu odkriti rokopis nam žal ne dajeta odgovora na ta vprašanja, saj natisnjena razprava v časopisu ni podpisana, podpisa pa ni niti v rokopisu. Zato pa je bilo mogoče na podlagi arhivskega gradiva in drobnih časopisnihotic vsaj nekoliko odgovoriti na prvo vprašanje.

Emil Mocnay – stotnikov biogram

V Vojnem arhivu hranijo tudi fond, ki obsega personalne mape vojaških častnikov in generalitete. Vojaške oblasti so namreč želele imeti dober vpogled v sposobnosti in znanja svojih častnikov. V ta namen so že v 18. stoletju pričeli voditi poročila o svojih aktivnih častnikih. Tovrstna popolnoma ohranjena letna poročila oz. *Conduitesliste*, ki jih hranijo v Vojnem arhivu na Dunaju, segajo v leto 1824. V njih so vodili osebne podatke častnikov, njihovo versko pripadnost, zdravstveno in premoženjsko stanje, njihove vojaške sposobnosti in znanja, premestitve in povišanja ter značajske ocene. Z vojaškimi reformami leta 1868 so vojaške oblasti dotedanje *Conduitesliste* zamenjale s *Qualifikationslisten*, ki so bila še bolj podrobna letna poročila o posameznem častniku. Tako so imeli vsi častniki habsburške armade t. i. personalne mape, v katerih so vsako leto ocenjevali njihovo delo, znanja, značajske značilnosti in primernost za nadaljnjo službo oz. morebitna povišanja.¹⁰ V tem fondu je bilo v kartonu 2090 mogoče odkriti nekaj drobcov o avtorju. Žal je njegova ohranjena personalna mapa v tem fondu zelo skromna, saj obsega le predvojni čas za leti 1892 in 1893. Kljub vsemu pa nam podaja vsaj osnovne podatke o avtorju spisa.

Emil Mocnay je bil rojen leta 1872 v kraju Valis-Selo¹¹ na Hrvaškem. Zanimivo je, da je na ovojni srajčki – redkost v tem fondu! – zapisan drugačen mesec rojstva,

⁹ Prim. *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 40–43.

¹⁰ Prim. *Qualifikationslisten*, pridobljeno 23. 11. 2015, <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=3064>.

¹¹ Vališ Selo oziroma Valis – del današnje župnije Cetingrad na Hrvaškem.

kakor ga najdemo zapisanega v dokumentu. Na ovojnici je tako nekdo z nalivnikom navedel, da je bil Emil rojen 21. oktobra 1872; na prvi strani dokumenta pa je mogoče prebrati, da je bil rojen 21. novembra tega leta.¹² Iz zapisa izvemo, da je bil rojen v družini ogrskega domobranskega polkovnega zdravnika¹³ katoliške vere. Domovinsko je bil pristojen v Križ (Komitat Belovar). Zapisali so še, da je absolviral pet razredov gimnazije v Rakovcu pri Karlovcu z dobrim uspehom. V letih 1887/88 do 1891/92 se je šolal v pehotni kadetnici v Karlovcu in jo končal z dobrim uspehom. Dne 18. avgusta 1892 je kot častniški namestnik (*Cadetofficiersstellvertreter*) vstopil v aktivno vojaško službo, in sicer je bil dodeljen k 53. pehotnem polku nadvojvode Leopolda.

Med njegova znanja jezikov so zapisali, da dobro govori in piše nemško, v pisavi in besedi popolnoma obvlada hrvaški jezik, madžarsko pa govori le za silo. Značajske ocene v tem letu so razkrile, da je Emil Mocnay miren, dobro seznanjen s svojimi nalogami – vendar te poklicne obveznosti pozna zadovoljivo (»genugend«), kar ni bila ravno spodbudna ocena. Zato pa so zapisali, da zelo dobro vodi svojo četo in da je v tem letu dobro usposobil četo rekrutov. Očitno bo torej uporaben tudi kot inštruktor. Službeno je bil do svojih nadrejenih pokoren, do sebi enakih tovariški in odprt, do podrejenih pa primerno strog, z dobro interakcijo in primerno previden. Izven službe so ga ocenjevali kot tovariškega, skromnega v stiku z višjimi, s svojim zgledom, življenjem in ravnanjem pa je bil ocenjen za vrednega čina poročnika.¹⁴

Neposrednih podatkov o njegovi nadaljnji karieri v tem fondu ni najti, a lahko upravičeno sklepamo, da je ostal v vojaški službi. To nam potrjuje tudi časopisna notica, iz katere je razvidno, da je bil 1. maja 1897 poročnik Emil Mocnay povišan v nadporočnika.¹⁵ Takrat je služboval pri 27. ogrskem domobranskem pehotnem polku, ki je imel svoj sedež v Sisku.¹⁶ Pozneje je napredoval v čin stotnika in s tem činom se je ob začetku prve svetovne vojne podal na fronto.¹⁷ Zdi se, če sklepamo iz omenjenega dokumenta, da je bil v tem času pripadnik 25. ogrskega domobranskega polka.¹⁸ Omenjeni polk je bil ustanovljen leta 1889 in je imel svoj sedež v Zagrebu. Sestavljen je bil iz treh bataljonov; prvi in tretji bataljon sta bila skupaj s poveljstvom v Zagrebu, drugi bataljon pa se je nahajal v Varaždinu. Leta 1914 je bil zagrebški 25.

¹² Žal je bil kraj (in z njim matične knjige omenjene župnije) požgan, zato navedenih podatkov ni bilo mogoče preveriti. Za informacije o tem se zahvaljujem Lidiji Sambunjak.

¹³ Morda gre za polkovnega zdravnika 2. razreda, dr. Adolfa Mocnaya. Leta 1876 ga omenja notica v vojaškem časopisu *Militär-Zeitung*. Prim. *Militär-Zeitung*, 13. 11. 1876, 599. Pridobljeno 23. 11. 2015, <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=mil&datum=18760913&seite=7&zoom=33&query=%22Mocnay%22&provider=P03&ref=anno-search>.

¹⁴ ÖSTA/KA, Quali, Ktn. 2090, Mocnay Emil.

¹⁵ Prim. *Pester Lloyd*, 25. 4. 1897. V časopisu so njegov priimek zapisali kot *Mocnai*.

¹⁶ Prim. *Wiener Zeitung*, 16. 5. 1897, 12.

¹⁷ V tej enoti sta služila tudi Josip Broz in hrvaški pisatelj Miroslav Krleža. Prim. *Miroslav Krleža*, pridobljeno 23. 11. 2015, <http://www.lzmk.hr/images/krleza/zivotpis%20krleze%20iz%20krlezijane.pdf>.

¹⁸ Cesarska vojska je bila v osnovi sestavljena iz treh delov: skupne vojske, avstrijskega domobranstva (Landwehr) in ogrskega domobranstva (Honved). V tem primeru je govor o enotah ogrskega domobranstva.

ogrski domobranski polk vključen v 42. domobranksko pehotno divizijo in ob začetku vojne poslan na srbsko bojišče. Pozneje je bila divizija poslana na rusko fronto. Tam se je znašel tudi stotnik Mocnay in padel v rusko ujetništvo. V *Seznamih izgub (Verlustliste)*, ki so jih objavljale cesarske oblasti, se sicer najde drobna notica, ki nam le deloma podaja oporno točko za iskanje odgovora na to vprašanje. V *Seznamu izgub* št. 540 z dne 22. marca 1917 piše tako: »Mocnai Milan, hptm. i. d. res. LIR 25, 1872, Kroatien, Zagreb, kriegsgefangen, Russland.«¹⁹ Kljub nekoliko drugačnemu zapisu imena (kar pa ni ne presenetljivo in ne redko!) lahko upravičeno domnevamo, da gre v resnici za že omenjenega stotnika Mocnaya. Žal pa je to le oporna točka, saj so *Seznami izgub* pisani za nazaj in za daljše časovno obdobje. To, da je bil zajet že mnogo prej, bi lahko sklepali tudi na podlagi zapisanega stotnikovega poročila, saj opisuje dogodke, ki so se dogajali sredi leta 1916, torej precej pred datumom, ki ga omenja *Seznam izgub*. Zato na vprašanje, kdaj je Mocnay zares prišel v vojno ujetništvo, (za zdaj) žal ne poznamo pravega odgovora.²⁰ Iz zapisa pa razberemo, da je bil v ujetništvu, kot kaže, precej vpet v dogajanja med dobrovoljci in da se je najbrž, skupaj z mnogimi drugimi častniki in vojaki, tudi sam znašel v Odesi. Njegovo življenje in delovanje v ujetništvu je tako za zdaj slabo poznano, iz omenjenega spremnega dopisa pa je mogoče razbrati, da se je leta 1918 vrnil v habsburško monarhijo. Ob tej priložnosti so te zapise posredovali tudi vojnemu ministrstvu, da bi jih uporabilo pri ocenjevanju primernosti delovanja cesarskega stotnika v ruskem ujetništvu.

Sklep

Po naključju odkriti arhivski dokument današnjim raziskovalcem ne prinaša nič novega, na neki način pa vendarle predstavlja spodbudo, da bi – na podlagi takšnih dokumentov – poskušali osvetliti tudi habsburški pogled na ustanavljanje prostovoljskih enot v Rusiji in drugod.

Še beseda o prepisu

Že večkrat omenjeni dokument podajamo v prepisu le tistega dela razprave, ki ga najdemo v rokopisnem poročilu v Vojnem arhivu.²¹ Nemški prevod in spremni dopis, ki je bil deloma že citiran, se mi v tem oziru nista zdela potrebna takšne objave. Je pa zato prav nemški tipkopis tega poročila znatno olajšal vprašanja pri prebiranju rokopisa, zlasti kar zadeva zapise različnih imen in priimkov častnikov ali vpletenih,

¹⁹ *Seznam izgub (Verlustliste)* Nr. 540, 22. 3. 1917, 4, pridobljeno 24. 11. 2015, http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC08513816_Verlustliste_Nr_0540/4/. Za opozorilo na ta zapis se zahvaljujem Mitji Kapusu.

²⁰ Morebitni odgovor bi morda našli v fondu kartotečnih seznamov vojnih ujetnikov, ki ga hrani Vojni arhiv na Dunaju (AT-OeStA/KA VL KgfK 1914–1918). Žal tega zaradi časovne stiske nisem mogel storiti.

²¹ Za pomoč, dodatno preverjanje prepisa in opozorila se iskreno zahvaljujem zgodovinarju Mihi Slugi.

ki jih poročilo navaja. Dodatno preverjanje in ugotavljanje razlik med zapisom v časopisu in rokopisu sta pokazala nekatera manjša odstopanja. Prva ugotovitev je že ta, da gre pri rokopisu za napačen vrstni red članka. V resnici je morda do napake prišlo tudi pri avstrijski oblasti. Na začetku bi moralo namreč biti poglavje, ki ga v prepisu najdemo pozneje pod naslovom *Osnovne pogrješke*. Kljub temu, da bi lahko tu vrstni red obrnil, sem se odločil, da ohranim vrstni red, kakor ga najdemo v Vojnem arhivu. Druga ugotovitev, ki jo je mogoče opaziti pri primerjavi zapisov, je, da so ponekod v zapisu nekatere drobne razlike bodisi v zapisu besed bodisi včasih celo v različnih zapisih glede vojaških enot (v rokopisu denimo piše *srpskom korpusu*, v časopisu pa *srpskom dobrovoljačkom odredu*). Na morebitne opaznejše razlike med obema zapisoma ali uporabo različnih besed opozarjam z opombami oziroma, če se je zdelo potrebno, tudi v tekstu z oglatim oklepajem. Kolikor je bilo v danih okoliščinah mogoče, sem zapis poskusil dopolniti še s primernimi opombami in pojasnili.

TRANSKRIPT:
[SRPSKI DOBROVOLJ. KORPUS]²²
TRAGEDIJA I. divizije

Početkom prolječa 1916, bila je več sformirovana I. dobrovol. Div.[izija]. 21. aprila²³ stigoše s Krfa srbijanski oficiri, da preuzmu komandu. – Srpska vlada očevidno nije gledala na taj čitav dobrovoljački pokret i zato je poslala u Odesu²⁴ ne najbolje i najspremnije ljude, kao što bi trebalo. Među poslanim oficirima bilo je doduše ljudi na svome mjestu, no većinoma nije ni izdaleka odgovarala svojoj zadaći. Tako n. pr. komandat divizije puk. Hadžić²⁵ u Srbiji upropastio par divizija [i bio] uopće poznat kao nesposoban oficir, drugih zasluga nije imao. – Srbijanski oficiri su prosto nastavili svoju običajnu usko vojničku djelatnost ne vodeći ni malo računa o osobitom karakteru nove vojničke jedinice. Osim običnih pogoda nazivali su vojnike još »Švabama« i »Madžarima« i to bilo je sve. – Nitko ne može reći, da je u dobrov. odredu disciplina nepotrebna. No isto tako nitko ne može poreći, da prema vojniku, koji je za neku ideju žrtvovao svoju imovinu, svoju obitelj, i već iznio sam sebe možda vječnim izgnanikom, mora postupati posve drugačije nego s običnim vojnikom, koji služi pod – moraš.

O tom se nije ni malo vodilo računa. Postupak s vojnicima u Austriji nečovječan

²² Naslov v objavljenem prispevku, ki je na začetku, je v rokopisu dejansko šele pozneje. Prim. transkript rokopisa in *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 40.

²³ V časopisnem prispevku točen datum ni naveden. Piše le: »u aprilu«. Prim. ibid.

²⁴ Odesa – danes četrto največje mesto v Ukrajini. Leži ob severozahodni obali Črnega morja.

²⁵ Stevan Hadžić (1868–1931), general srbske vojske in armadni general vojske Kraljevine Jugoslavije. Štirikrat je bil minister vojske in mornarice. V času prve svetovne vojne je bil polkovnik Hadžić poveljnik šumadijske divizije v cerski bitki 1914.; avgusta t. l. je postal načelnik štaba srbske vojske. Vrhovno poveljstvo ga je februarja 1916 s Krfa poslalo v Rusijo, da bi formiral srbske prostovoljske divizije. Poveljnik srbske prostovoljske divizije je bil do marca 1917, ko je bil poslan za vojaškega poslanika v Romunijo, kjer je deloval do leta 1919. Gl. Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Dobra, 2004), 157.

je i okrutan. No austrijska se kasarna vojnicima dobrovoljcima stala činiti upravo nekim izgubljenim rajem, kad su na svojim leđima osjetili težinu nove discipline. – Daskoro je došlo do toga, da nitko nije vidio ništa čudnovato[*g*] u tom, da se batina n. pr. kuhara, zato što je po mišljenju komandanta metnuo u čorbu premalo paprike itd. – Novac dobivani za hranu, vojnicima upravo se bestidno krao. Kod Rusa je u vrijeme staroga režima krađa bila usavršena upravo do virtuoznosti, pa ipak se ruske istražne komisije s[*ne*] bivaju, kad [se] upoznaju sa gospodarenjem u srpskom korpusu²⁶. – Nije bilo bolje ni držanje prema oficirima dobrovoljcima. Na njih se je gledalo s visoka, često [i] prezirno. Događalo se, da je oficir Srbijanac izjavio oficirima dobrovoljcima, da ih prezire, jer su prekršili zakletvu vjernosti Austriji. – Da slika bude potpuna, valja još istaknuti, da su se oficiri Srbijanci međusobno grizli i intrigali jedni protiv drugima. Jedna od tih intriga navodila²⁷ je tako kobnim posljedica-ma za čitavu dobrovoljačku akciju, da se na nju moramo pobliže osvrnuti. – Među pridošlim oficirima bila je dosta jaka grupa nezadovoljnih s tim, što je komandantom divizije naznačen puk. Hadžić. Vođa nezadovoljnih bio je sadašnji načelnik štaba Kučaković.²⁸ Da se riješe Hadžića, oni zamisliše lukav manevar. Ljetom 1916. poslaše srpskoj vladi telegram, da se osnovala II. divizija,²⁹ i da je prema tome potrebno, da u Rusiju dođe general, koji će primiti komandu korpusom. Učinili su to zato, da izbiju glavnu komandu iz Hadžićevih ruku. – Srpska se vlada odazvala i otpremila u Rusiju gen. Živkovića,³⁰ s većim brojem oficira. Puk. Hadžić nije htio, da čeka dok Živković stigne u Rusiju, već je upotrijebio zgodnu priliku, da [je] prilikom istupa Rumunjske odveo na svoju ruku³¹ diviziju na front u Dobrudžu.³² On je znao, da će se divizija dobro držati, pa se nadao, da će pri tom nešto za sebe učariti. – To još nije ni tako zlo. Gore je bilo to, da divizija nije ni izdaleka bila opremljena i oboružana, kako treba. No, Hadžić nije mogao čekati pošto je svaki čas mogao, da bane gen.[*eral*] Živković i da preuzme nad njim komandu. – Tako se dogodilo, da su dobrovoljci pred odlično opremljenom bugarskom i njemačkom vojskom osvanuli gotovo goloruki, bez

²⁶ V časopisnem prispevku je tu zapisano: »u srpskom dobrovoljačkom odred«. – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 41.

²⁷ V časopisnem prispevku piše: »urodila«. Prim. *ibid*.

²⁸ V rokopisu napačno zapisan priimek (medtem ko je v objavljenem prispevku pravilen zapis). V resnici gre za generala Dragutina Kušakovića (1875–1930). Od marca do novembra 1916 je bil pomočnik komandanta *srbske dobrovoljačke divizije*; od novembra 1916 do aprila 1917 pa načelnik štaba te divizije. Prim. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, 190. Na podlagi teh podatkov lahko tudi razberemo, kdaj je Mocnay te zapiske že delal.

²⁹ Časopisni zapis: »II. dobrovoljačka divizija«. Prim. *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 41.

³⁰ Mihailo Živković - Gvozdeni (1856–1930), srbski general in vojni minister v Kraljevini Srbiji. Udeleženec srbsko-turških vojn, srbsko-bolgarske vojne, balkanskih vojn in prve svetovne vojne. Junija 1916 je bil postavljen za poveljnika srbskega prostovoljskega korpusa v Rusiji.

³¹ I. divizija prostovoljcev je bila takrat v resnici vključena v 47. ruski korpus, zato bi torej polkovnik Hadžić težko dejanje, ki mu je očitano, storil popolnoma sam, na svojo roko.

³² Obsežna pokrajina med spodnjim tokom reke Donave in Črnim morjem. Južni del pripada Bolgariji, severni pa Romuniji. Operacije v tej pokrajini so jeseni 1916 imele namen preprečiti invazijo centralnih sil v Romunijo in ustvariti pogoje za vdor v Bolgarijo. V teh bojih se je izkazala tudi I. srbska dobrovoljačka divizija.

čestitih pušaka, bez municije, bez topova – ukratko: bez svega. Trebalo je prije svega oteći od neprijatelja oružje, da se imaš s čime boriti. Čitava kampanija u Dobrudži bila je nesretna.³³ Ruske je vojske bilo malo, a rumunjska nije mnogo vrijedila. Dobrovoljci su neprestano bili u pogibelji, da će biti zarobljeni. Od ranjenih³⁴ spasio se redovito samo onaj, koji je mogao, da uteče. Ostali su se ili sami ubijali ili su padali u ruke neprijatelja. – Svi su dobrovoljci znali, da ih je u tako užasne prilike dovela proračunana sebičnost nekolicina viših oficira, a u prvom redu čežnja puk. Hadžića za generalskim »pagonima«. Svaki si može lahko predstaviti, kako je to moralo djelovati na dobrovoljce. – Uza sve to, dobrovoljci su se borili tako junački, da su izazivali udivljenje u prijatelja i neprijatelja, ali sve junaštvo, sva požrtvovalnost vojnika nije mogla postignuti, da se postupak prema vojnicima prom[il]jeni na bolje. Što više, okrutnost prema vojnicima prešla je baš u Dobrudži sve granice. Mnogo je vojnika bilo postrjelano na osnovi raznih sumnja, koje su većinoma bile apsolutno nepravedne. U mjesec i pol dana I. srbska divizija izgubila je devet desetina ljudi i morala je radi toga biti povučena sa fronta u okolice Odesa. Materijalni gubitak je bio vrlo velik. No moralni gubitak bio je kud i kamo veći i strašniji. Nisi upravo mogao, da prepoznaš one ljude, koji su pred nekoliko mjeseci došli u Odesu puni idealizma, zanosa i vjere u narodnu stvar. To su sada bili ljudi razočarani, demoralizirani, bez volje za išta.³⁵ Srbijanske oficire, koje su isti vojnici pred pola godine dočekali kao neke bogove, mrzili su sada više nego išta na svijetu. U tom moralnom slomu bila je baš i tragedija I. srpske divizije;³⁶ tragedija, koju su skrivili isključivo viši srbijanski oficiri svojim bezobzirnim i divljačkim postupanjem prema onim vojnicima, koji su predstavljali upravo cvijet srpskog naroda u Austriji. Šteta velika i neprocjeniva šteta, što je taj prekrasni cvijet bio nemilosrdno pogažen, grubom soldačkom čizmom. –

III. Tragedija II. divizije

U to vrijeme stiže u Rusiju gen. Živković, da preuzme komandu korpusa. Mjesto običajnih dviju divizija nije bilo nijedne. Formiranje II. divizije, za koju su se nadali predobiti Čehe zarobljenike, zapeo je u početku. Nije bilo izgleda, da će se normalnom agitacijom u skoro u vrijeme moći sakupiti dovoljan broj ljudi. Kušaković i njegovi prijatelji našli su se u grdnoj neprilici. Da se iz te neprilike izvuku, oni se baciše na besavjesno drsko i pustolovno poduzeće. – Još 4. januara 1916 odredio je bivši ruski car,³⁷ da se zarobljenici Jugosloveni mogu skoncentrirati na području odeskog vojnog okruga. To je bilo učinjeno na molbu srpskog poslanstva, da se na taj

³³ V časopisu uporabijo besedo »nesrečna«. Prim. *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 41.

³⁴ V časopisu piše: »od ranjenika /.../«. – Ibid.

³⁵ O teh odvratajočih nastopih nekaterih srbskih častnikov in »ohladitvi navdušenja« ter o tem, da je prišlo »do obžalovanja vrednih dogodkov«, so pisali še 29. 6. 1930 v *Ilustriranem Slovencu*, prilogi *Slovenca*. Zapis se najde pod naslovom *V znamenju vidovdanskih tradicij s podnaslovom Jugoslovanski vojni prostovoljci*. Gl. *Ilustrirani Slovenec*, 29. 6. 1930, 205.

³⁶ V časopisu piše: »I. srpske dobrovoljačke divizije«. – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 41.

³⁷ Zadnji ruski car Nikolaj II. (1868–1918). Vladal je od 1. 11. 1894 do 15. 3. 1917.

način olakša agitacija za dobrov.[oljački] odred. Careva se odredba u početku izvršila samo što se tiče zarobljenih oficira. Gotovo svi zarobljeni oficiri Jugosloveni bili su dovedeni u Odesu i tamo se među njima agitiralo da stupe u odred. Oni, koji nisu htjeli stupiti bili su vraćeni u zarobljeničke logore. – Tom se carskom naredbom poslužise sada puk. Kušaković i njegovi pomoćnici, da po što po to u što kraće vrijeme sformiraju II. diviziju i da tako opravdaju onaj telegram srpskoj vladi, na osnovu kojeg je gen.[eral] Živković bio poslan u Rusiju. – Kao što su prije u Odesu bili dopremili³⁸ [sic!] zarobljeni oficiri, bez obzira da li su htjeli stupiti u dobrovoljce, tako se sada počelo dopremati i zarobljene vojnike Srbe, Hrvate i Slovence. No dok se zarobljene oficire na lijepi način pitalo, hoće li da stupe u odred, a one koji nijesu³⁹ [sic!] htjeli otpremalo nazad u ropstvo; prema zarobljenim vojnicima se sada upotrijebila sasvim druga taktika. Svaka se partija zarobljenika tjerala pod ruskom stražom ravno u kasarnu dopunskog bataljona I. divizije. To je dugačka, niska zgrada, vječno mračna, vječno vlažna i vječno hladna, slična više tamnici nego čemu drugomu. Pa i zaista sad je toj mračnoj zgradi bilo smoteno da posluži kao marmetinska⁴⁰ tamnica za nedužne mučenike niskih ličnih interesa i nepoštenih intriga. Prvi su tamo bili dovedeni 1. oktobra 1916 zarobljenici, koji su se nalazili dotle na poslovima u odeskom kotaru.⁴¹ Bilo ih je oko 1000 većinom Hrvata i Slovenaca. U kasarni im se jednostavno objavilo, da se po volji ruskog cara moraju mobilizirati svi južni Slaveni, pa da se zato neće obzirati na to, hoće li oni da stupe u dobrovoljce ili neće. Zatim ih je komandant baona⁴² udijelio u čete. Posve je prirodno, da su zarobljenici protestovali. Zato su se noći 1–2 oktobra ti zarobljenici bili u grupama od 10–15 ljudi izvedeni pred nekakovu obližnju šupu, gdje ih se linčovalo. Nakon linčovanja pristala je polovina isprebijanih, da ih se uvrsti u čete. Oni koji su ostali nepokolebljivi zadržani su u kasarni, gdje nisu dobijali nikakve hrane. Kroz dan su ležali izmučeni i isprebijani kao mrtvi, na podu kasarne. Pred večer su se dovađale uvijek nove žrtve, a u noći se nastavljalo linčovanje. – Svake noći bilo je nekoliko ljudi tako isprebijano, da su ih drugi dan morali voziti u bolnicu. Osim toga su svake noći, jedan ili dva čovjeka ostali mrtvi, i kako se naknadno saznaje, takvi su mrtvaci bili potajno bacani u more kraj Odese. Sad više nije tako čudo, što su u to vrijeme često izvlačili iz mora po kojeg »utopljenika« austrijskog zarobljenika. Koliko je ljudi platilo glavom Kušakovićevu intrigu, ne može se tačno ustanoviti. U svakom slučaju bilo [ih] je poubijano najmanje 30 ljudi! – Kasarna se nalazi u najživljem⁴³ dijelu Odese. Jauci i pomaganja

³⁸ Napačno zapisano. V časopisnem prispevku beremo: »dopremeni«. – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 41.

³⁹ V časopisu le: »nisu«. – Ibid.

⁴⁰ Zapor *Tulianum* (pozneje imenovan tudi mameirtinske ječe) je bil zapor v starem Rimu, ki naj bi ga dal postaviti legendarni šesti rimski kralj Servij Tulij (578 pr. Kr.–534 pr. Kr.). Zaporniki naj bi tu čakali na odločitev o svoji usodi; največkrat smrtni kazni. Po izročilu naj bi bila tu zaprta tudi apostola Peter in Pavel, zato so pozneje tam postavili cerkev Svetega Petra v ječi (San Pietro in Carcere). V 16. stoletju so cerkev prevzeli tesarji, zato danes tam stoji cerkev Sv. Jožefa (San Giuseppe dei Falegnami).

⁴¹ V časopisu so uporabili besedo »ujezdu«. – Ibid., 42.

⁴² Baon – nem. kratica za bataljon. Besedo bataljon so uporabili v časopisu. – Ibid.

⁴³ »Najživahnijem«. – Ibid.

nesretnih⁴⁴ žrtava budili su iz sna odeske građane i sve je bilo uzrujano nečovječim postupanjem i bezsmislenom okrutnošću. No nitko nije smio da protestuje, jer je u to vrijeme svu Rusiju davila željezna ruka Stürmerova⁴⁵ režima. Oni, koji su sve ove zločine radili imali su potporu ruskih vlasti što⁴⁶ je bilo dosta. – A što su u to vrijeme radile gospoda koja se vole isticati kao zastupnici naroda, kao neki veliki borci za slobodu i za čistu jugoslavensku ideju? Gdje je u to vrijeme bio grlati dr. Jambrišak?⁴⁷

Dok su nesretne žrtve stenjale, maukale i umirale pod rukama krvnika, dr. Jambrišak sa svojim štabom sjedio je negdje u »Sjevernoj gostionici« i gutao rujno vino, za novac, koji je dobio iz nepoznatih izvora. Pijani jezik je lijeno premetao po ustima⁴⁸ dok je veliki »političar« izricao svoje mudre izreke kao n. pr. »He, he Hrvat je mašina, treba ga samo naviti pa će ići kamo god hoćeš ... He, he sve su to frankovci ... Treba ih sve dobro izlupati ... He, he, sve izdajice treba poubijati.⁴⁹ Što treba žaliti razne »bundaše« zagorske glupane.« – I sada taj gospon [sic!] koji je naknadno pomoću neke gadne intrige postao članom »Jugoslovenskog odbora«,⁵⁰ izjavljuje u glasilu istog Odbora »Slovenskom jugu«,⁵¹ da on preuzima odgovornost za sve one zločine, koji su počinjeni kod sformiranja II. divizije, i još se cinički hvali, da njemu pripada inicijativa nasilnog verbovanja za tu diviziju.

Osobito sramotnu ljagu kod sformiranja II. div. baca to,⁵² što se redovito svakog zarobljenika opljačkalo, i to bez razlike, da li se dotični javio ili ne. Dok je jedna žrtva stenjala pod udarcima, koje su na nju sipali kako kišu i nastojala da zaštititi rukama svoju nesretnu glavu, u isto vrijeme su vješte ruke prodirale u džepove i otimele one sirotinjske novce, koje su ljudi prištedili radeći po Rusiji kako zarobljenici uz plaću od 10–15 kop[ejk] dnevno. Kod tog posla su se odlikovali i neki inteligentni

⁴⁴ »Nesrećnih«. – Ibid.

⁴⁵ Boris Vladimirovič Stürmer (27. 7. 1848–9. 9. 1917), ruski pravnik, predsjednik ruske vlade od 20. januara do 23. novembra 1916. Med marcem in julijem je vodil tudi notranje ministrstvo, od julija do novembra pa je kot predsednik vlade bil še zunanji minister. V času njegove vlade je državo zajela huda inflacija, zlom transportnega sistema, kar je pozneje vodilo tudi do pomanjkanja hrane med državljani. Gl. *Boris Vladimirovič Stürmer*, pridobljeno 23. 11. 2015, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/shturmer_boris_vladimirovich.

⁴⁶ »I to«. – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 42.

⁴⁷ Zdravnik dr. Milivoj Jambrišak (1878–1943); udeležene b balkanskih vojn, prve in druge svetovne vojne. V času prve svetovne vojne je bil mobiliziran v avstro-ogrsko vojsko, leta 1916 pa je v Galiciji padel v rusko ujetništvo. Kot prostovoljec je pristopil v I. srbsko prostovoljsko divizijo. Ob koncu leta 1916 je postal član Jugoslovenskega odbora v Londonu in kot njegov delegat deloval pri prostovoljskem korpusu Srbov, Hrvatov in Slovencev vse do oktobra 1917. Takrat je postal novi predstavnik Jugoslovenskega odbora v Rusiji, kjer je deloval v Odesi in St. Peterburgu. Gl. M. Demetrović, »Jambrišak Milivoj,« v: *Enciklopedija Jugoslavije, 4. knjiga* (Zagreb, 1960), 455.

⁴⁸ »Pijani se jezik lijeno premetao po ustima ...« – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 42.

⁴⁹ »Treba dobro izlupati ... /.../ sve izdajice treba ubiti /.../ gospodin.« – Ibid.

⁵⁰ Jugoslovanski odbor so sestavljali politični emigranti iz Avstro-Ogrske. S predstavniki Srbije je na grškem otoku Krfu julija 1917 s predstavnikom srbske vlade Nikolo Pašićem podpisal Krfsko deklaracijo. Ta je predvidevala ustanovitev skupne države pod vladavino srbske dinastije Karadžordžević.

⁵¹ Aprila 1917 so v Odesi začeli izdajati list *Slovenski jug*, ki je izhajal do leta 1918. V listu so si prizadevali za ustanovitev države južnih Slovanov.

⁵² »Osobito sramotnu ljagu na formiranje II. divizije baca to ...« – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 42.

Ljudi a osobito doktor prava Čeremov.⁵³ – Na takov način sformirovala se u manje nego mjesec dana II. div.[izija] i gen.[eral] Živković je imao korpus, da njime komandira.⁵⁴ Svakome je bilo jasno, da se takovi »dobrovoljci« ne mogu voditi na front, no Kušakoviću i nije stalo do toga. Njemu je bilo glavno, da generalu dade obećanu diviziju a što će poslije biti, za to se nije nitko brinuo. – Nitko se nije brinuo, kakve će posljedice imati takva nasilja na buduće odnošaje Srba s jedne a Hrvata i Slovenaca s druge strane. Nema sumnje da će svi oni ljudi, koji su bili u Odesi podvrgnuti takvim nasiljima ostati dugo i dugo vremena zakleti neprijatelji Srbije in srpskog naroda. – Tako se dogodilo, da je dobrovoljačka divizija,⁵⁵ mjesto da bude školom bratstva, sloge, ljubavi i pomirljivosti, postao školom i ognjištem međusobne mržnje. U tom je duboka i žalosna tragedija II. div.[izije], koju su opet uz nekoliko pokvarenih elemenata među samim dobrovoljcima, skrivali srbijanski oficiri. – Razumljivo je, da su ovakovi »silovoljci« upotrijebili prvu zgodu, da uteku. Kozaci su imali pune ruke posla, da ih hvataju i vode natrag u njihove pukove i čete, gdje [ih] je naravski čekala stroga kazna.⁵⁶

Srpski dobrovoljački korpus.

I. – Osnovne pogriješke. – Historija srpskog dobrov. korpusa u Rusiji je svakako jedna od najžalosnijih stranica u historiji Jugoslavena. Nema gotovo katastrofe u našoj historiji, koja bi se mogla mjeriti s moralnom katastrofom, do koje nas je doveo ovaj korpus. Itko bi mogao reći unaprijed, dokle će nicati ono otrovno sjeme nepovjerenja, mržnje, zločina i krvi, kojom je našu nacionalnu njivu posipao ovaj korpus. Nikada nije bio nanešen veći udarac prestižu Srbije i čitavoj ideji jugoslavenskog ujedinjenja. – Najžalostnije i najstrašnije je svakako to, da nikada i nigdje nije bio upotrebljen veći kapital idealizma, zanosa, požrtvovnosti i junaštva. No sav taj [ogromni]⁵⁷ kapital propao je uzalud, jer je šaka pokvarenih ljudi gledala, da se utovi na račun tuđe požrtvovnosti, tuđih patnja i tuđe krvi. – Podrobna historija ove velike škole zločina zapremiće danas sutra čitave knjige. Za sada mi ne možemo i nećemo da je iznosimo u dugom in potankom nizu groznih i potresnih slika. Mi ćemo samo, da pokažemo glavne pogriješke, koje nisu dopustile, da korpus bude ono, što bi mogao i morao biti. – Korpus je prije svega trebao, da bude manifestacijom volje austrijskih jugoslavena,⁵⁸ da budu slobodni. On je osim toga trebao da bude manifestacijom jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca i dokazom, da oni mogu živjeti i raditi

⁵³ Avstrijske oblasti so v aktu zapisale, da so Čeremova identificirale kot: »Dr. Dragomir Tzeremov«. Prim. OeStA/KA, KM 1918, Abt. 10. Kgf, 10/44 - 4991 - , karton 2182, Nr. 5168.

⁵⁴ »komanduje«. – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 42.

⁵⁵ »dobrovoljački odred«. – Ibid.

⁵⁶ Tu se odstavek konča, na zgornji levi strani lista pa piše: »Članak iz *Jugoslavije* Nr. 3, Petrograd 9. Ožujka 1917.« Očitno je šlo v rokopisu za napačen vrstni red zapisa, saj se prvi odstavek spodnjega teksta (Osnovne pogriješke) v objavljeni verziji dejansko znajde na začetku prispevka; medtem ko je drugi odstavek, ki govori o kazni in delovanju majorja Perivoja Ilića, v resnici nadaljevanje zgornjega transkripta.

⁵⁷ Besedo najdemo v objavljenem tekstu. – Ibid.

⁵⁸ V časopisu piše: »južnih Slovena«. – Ibid.

zajedno u istoj organizaciji. – Da se oboje postigne, odred se nije smio organizovati jednostrano, niti kao isključivo vojničko niti kako isključivo srpska jedinica. – Kao isključivo vojnička jedinica nije se smio organizovati zato, jer je njegovo političko značenje bilo kud i kamo važnije nego li njegovo vojničko značenje. – Kao isključivo srpska jedinica nije se smio organizovati, pošto je manifestacija jedinstva [sviju] Srba, Hrvata i Slovenaca bila daleko važnija, nego manifestacija jedinstva Srba iz Austrije sa Srbima iz Srbije. – Dogodilo se je međutim ono, što se nije trebalo dogoditi. Korpus se organizovao jednostrano i kako isključivo vojnička jedinica i kao isključivo srpska jedinica. – Posljedica jednostranog srpskog stanovišta bila je s jedne strane, da je u korpus od Hrvata i Slovenaca stupio samo mali dio inteligencije, i vrlo malo ljudi iz nižih slojeva, a s druge strane, da su od Srba u korpus stupili i takovi elementi, koji su se isticali svojom nepomirljivošću prema Hrvatima i Slovencima. – Posljedica jednostranog vojničkog stanovišta bila je s jedne strane, da se nije pazilo koga se prima u korpus, pa je u korpus dopalo mnogo oficira i vojnika, koji po svojim moralnim kvalitetima u korpus nisu padali. – S druge strane nisu se birala sredstva, samo da se privuče što više ljudi i zato se široko operiralo lažima i prevarama svake vrsti. – Tako se u odred sabrala vrlo nehomogena masa. Nastale su svadje i prepirke političke prirode među pristašama jugoslovenskog i ekskluzivno srpskog stanovišta. To se prije svega može kazati za oficire. – Tadašnji slučajni komandanti odreda odlučili su jednim udarcem presjeći sve sporove i početkom aprila 1916. bila je izdana glasovita zapovjed⁵⁹ u kojoj se strogo zabranjuje, da se dobrovoljci bave političkim pitanjima. Time su ljudima, koji su baš radi toga i došli u korpus, jer su se interesovali za politiku, bila postavljena brnjica. – Nekolicina oficira je protestovala. Ti su bili odmah arestovani i odstranjeni iz odreda. Ostali se pokoriše. –⁶⁰

Kazna se redovito sestojala u batinama i zatvoru; no, bilo je domišljatih zapovjednika, koji su nastojali da unesu malo razlikosti u dosadnu jednoličnost kažnjavanja. Tako je n. pr. major Perivoj Ilić, nepokorne vojnike odsudio na smrt. Zatim im je naredio, da svaki sebi iskopa grob, onda ih je privezao i doveo vojnike, koji su trebali, da ih strjeljaju itd. i tako je razigrao s njima komediju smaknuća. No često se komandanti niso ograničili komedijom, nego su ih doista ubijali ili dali ubijati »nepokorne« silovoljce. – Naravski, da je svaki čestiti čovjek bio do dna duše uzrujan nad takvim nasiljima. No protestirati je bilo vrlo opasno, pošto je svakog mogla da stigne ista sudbina, koja je stigla kapetana dobrovoljca Stolfa⁶¹ po narodnosti Čeha, koga su radi takvog protesta dva viša oficira dali na zvjerski način potajno ubiti. – Neki su dobrovoljci pisali o svim tim zločinima nekim Hrvatima in Slovencima, koji žive u Petrogradu i ti su o tom informirali rusku vladu i molili je, da u interesu slovenske stvari ne dopusti takvog postupanja sa slavenskim zarobljenicima. Srećom je tada

⁵⁹ V časopisu: »zapovijest«. – Ibid.

⁶⁰ Od tu naprej v časopisu dejansko teče II. poglavje: *Tragedija I. divizije*.

⁶¹ Avstrijske oblasti so v dokumentu o tem zapisale, da je šlo za nadporočnika Rudolfa Stolfa, pripadnika 40. pehotnega polka. Ob tem v dokumentu piše: »Pro domo: Die Nachricht von d. Ermordung des Oblt Rudolf Stolfa IR 40, liegt bereits vor« (aussage Lt. Litensky IR 78, 10 Mzf. 35894/ 17). O njegovi smrti je torej izjavo podal že poročnik Litensky, pripadnik 78. pehotnega polka.

baš bio pao Stürmer i nastupio svoju kratkotrajnu vladu Trepov.⁶² Bila je određena istraga u sakupljanju dobrovoljaca za II. div.[iziju]. – Srpski se krugovi opravdovali ističući, da su Hrvati i Slovenci izdajice slavenstva itd. – Kako je poznato, ti se krugovi još i danas drže ove taktike. Rezultat je bio taj, da je ruska vlada odredila neka se u buduće otpremaju u Odesu samo oni zarobljenici, koji izjave volju, da stupe u dobrovoljce. Time se barem postiglo, da se nisu nastavili zločini i nasilja. To dakako nije bilo po čudi dr. Jambrišaku, pošto se isti spremao, da dade mobilizovati⁶³ sve zarobljenike Jugoslavene i govorio, da sve ono što se je dotle radilo, »nije ništa prema onom, što će on provesti.« –

Viri in literatura

Arhivski viri:

- Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) / Kriegsarchiv (KA):
 - Kriegsministerium (KM) 1918.
 - ÖStA/KA, Qualifikationslisten (Quall).

Časopisni viri:

- *Ilustrirani Slovenec*, 29. 6. 1930, 205, »V znamenju vidovdanskih tradicij. Jugoslavanski vojni prostovoljci.«
- *Jugoslavija*, 8. 10. 1916.
- *Jugoslavija*, 9. 7. 1917
- *Militär-Zeitung*, 13. 11. 1876, 599. Pridobljeno 23. 11. 2015. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=mil&datum=18760913&seite=7&zoom=33&query=%22Mocnay%22&provider=P03&ref=anno-search>.
- *Pester Lloyd*, 25. 4. 1897.
- *Seznam izgub (Verlustliste)*, Nr. 540, 22. 3. 1917, 4. Pridobljeno 24. 11. 2015. http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC08513816_Verlustliste_Nr_0540/4/.
- *Wiener Zeitung*, 16. 5. 1897.

Elektronski viri:

- *Qualifikationslisten*. Pridobljeno 23. 11. 2015. <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=3064>.
- *Miroslav Krleža*. Pridobljeno 23. 11. 2015. <http://www.lzmk.hr/images/krleza/zivotpis%20krleze%20iz%20krlezijane.pdf>.
- *Boris Vladimirovič Stürmer*. Pridobljeno 23. 11. 2015. http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/shturmer_boris_vladimirovich.

Literatura:

- Bjelajac, Mile S. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Dobra, 2004.
- Demetrović, M. »Jambrišak Milivoj.« V: *Enciklopedija Jugoslavije, 4. knjiga*, 455. Zagreb, 1960.
- Micić, Milan. *Srpsko dobrovoljačko pitanje u velikom ratu (1914–1918)*. Novo Miloševo: Banatski kulturni centar; Beograd: Radio-televizija Srbije, 2014.
- Pichlik, Karel. *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni*. Ljubljana: Borec, 1968.

⁶² Alexander Fjodorovič Trepov (1862–1928), predsednik ruske vlade od 23. 11. 1916 do 9. 1. 1917.

⁶³ »Mobilisati«. – *Jugoslavija*, 9. 7. 1917, 43.

- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Popović, Nikola. *Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914-1918, zbornik dokumenata*. Beograd: Udruženje dobrovoljaca, 1977.
- Rachamimov, Alon. *POWs and the Great War: captivity on the Eastern front*. Oxford; New York: Berg, 2002.
- Sekulić, Milisav. »Slovenski dobrovoljci v srpskih osvobodilnih vojnah 1912-1918.« *Vojaška zgodovina*, št. 1 (2010): 7–55. Pridobljeno 24. 11. 2015. http://freeweb.t-2.net/Vojastvo/dok/Zbornik17_dobrovoljci.pdf.
- Turk, Ernest, Josip Jeras in Rajko Paulin. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije*. Ljubljana; Maribor: Samoza. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Jugoslavije, 1936.

Miha Šimac

A FRAGMENT FROM THE VIENNA WAR ARCHIVES: AN ARTICLE FROM
JUGOSLAVIJA 1917

S U M M A R Y

Various documents related to Austro-Hungarian soldiers returning from captivity in Russia are kept in the War Archives in Vienna. While researching at this institution, I came across an interesting description sent to the War Ministry on 25 June 1918. Enclosed was a manuscript sent to the Censorship Office by a Hungarian Captain Emil Mocnay, a member of the 25th Royal Hungarian Landwehr Regiment who was returning from Russia. This report describes some of the crucial episodes from the life of the Volunteer South-Slavic (südslavischen) Army in Russia in 1916-1917, into which prisoners of war were conscripted.

On the basis of a short report found in this document, additional research has revealed that this manuscript is actually an unsigned article published in one of the editions of the newspaper *Jugoslavija – organ Slovencev*, published in Russia throughout 1916 and 1917. It is still unclear whether the author of this piece was actually the aforementioned Captain, or if the Captain simply copied the article for use on some later occasion. The manuscript found in the Archives is included in this contribution, and a relevant comparison is made with the newspaper it was originally published in (with the printed version). The archival document, discovered by chance, brings nothing particularly new for the contemporary researchers. However, it nevertheless represents an encouragement that – on the basis of such documents – some light should also be shed on the outlook of the Habsburg authorities on the very formation of volunteer units in Russia and elsewhere.

Jubileji

Dr. Dušan Biber – devetdesetletnik

Težko je izbrati prave besede, da bi z njimi primerno obeležili in hkrati počastili zares visok jubilej, ki ga te dni praznuje naš kolega Dušan Biber. Globoko smo že zakoračili v 21. stoletje, jubilar pa se je rodil v začetku druge četrtine prejšnjega stoletja in je nato lahko na svoji koži in tudi po svoji volji izkusil največje prelomne in prevratne čase, ki so bili predvsem povezani z vzroki, potekom ter tudi rezultati in posledicami druge svetovne vojne. To ga je, nič prese- netljivega, zaznamovalo kot človeka, na našo in njegovo srečo pa lahko rečemo, da je začrtalo tudi njegovo poklicno pot. Biber se je po svoje

moral soočiti s fašizmom, ki se mu je v rodni Ljubljani leta 1941 prikazal v svojstvu okupatorja, in s komunizmom, s katerim pa je predvsem po vojni imel sicer načeloma prijateljska, a vendar razgibana in ne zmeraj prijetna razmerja. Vsaj v ušesih podpisane po hodnikih Inštituta za novejšo zgodovino oziroma starodavne Kazine še zmeraj odmevajo odločno povedane, včasih z gromkim smehom pospremljene kratke anekdote, ki jih je naš starejši kolega prinesel ali povzel s svojih številnih arhivskih raziskovanj. Lahko je šlo za pikantne podrobnosti iz naše, to je takrat pomenilo tudi jugoslovanske, preteklosti ali pa je šlo za prave eskapade, ki so letele na račun z vidika vedočega zgodovinarja prav neverjetnih neumnosti, ki so jih bili zmožni proizvesti bodisi beograjski »čaršijski« modrijani bodisi ljubljanski naivni »slovencljuni«. Slednjih Biber morda ni tako smrtno resno sodil, njegova slovenska narojenost ga je vendarle usodno pogojevala in v odločilnih trenutkih je to tudi pošteno pokazal. Ob vsem tem je vedno ohranjal visoko stopnjo življenjskega optimizma in neke vrste družabne in politične nedolžnosti, s katerima je v pozitivnem smislu vedno znova presenečal svoje kolege.

Čeprav smo to storili že ob priložnosti preteklih jubilejev, je glede na osebnost Dušana Bibra več kot primerno, da še enkrat na kratko preletimo njegovo življenjsko in znanstvenoraziskovalno pot. Kot že rečeno, bil je ljubljanska »srajca«, svoja otroška in delno mladeniška leta je preživel na Miklošičevi ulici v središču mesta. Kot se je sam izražal, je bil tudi sokolski otrok, pač po svojih starših, kar je seveda neizogibno vodilo k telovadenju pri Ljubljanskem mladem sokolu. Osnovni šoli Ledina so sledila leta na klasični gimnaziji, ki je bila očitno odlična šola. Biber je vedno znal na pravem mestu in v pravem trenutku povedati ustrezen latinski pregovor oziroma

citat, povzemanje modrosti njegovega tedanjega kateheta pa je bilo samo za povrhu. Gimnazijo je med vojno pripeljal do sedmega razreda, pa še to z dolgim presledkom. Pod italijansko okupacijo ga je pot namreč še v rosnih letih pripeljala v vrste odporniškega gibanja, ki se je kazalo v njegovem delovanju v mladinski Osvobodilni fronti, v Narodni zaščiti, spomladi 1942 pa je postal član Skoja, se pravi, postal je pripravnik za potencialno članstvo v komunistični partiji, kar se je kasneje seveda tudi zgodilo. Ob italijanskih racijah je bil namreč zajet in nato odpeljan v taborišči Gonars oziroma Monigo. Po mesecih internacije se je vrnil v Ljubljano in nekako dokončal omenjeni gimnazijski razred. Toda kmalu je prišlo do t. i. kapitulacije Italije in kot mnogi Ljubljančani se je tedaj tudi on odpravil v partizane, in sicer kar z vlakom. Simbolično, a resnično, čez nekaj dni se je v Novem mestu že soočil z arhivskim gradivom, in sicer z zaboji arhiva italijanske divizije Isonzo. Bibra so takoj vpregli v t. i. brigadni agitprop in kot tak je z različnimi partizanskimi brigadami prehodil večji del južne Slovenije in del Hrvaške, kot propagandni referent 2. VDV brigade pa tudi velik del Primorske, kjer se je po lastnih besedah tudi najbolje počutil. Nastopal je na mitingih, predvsem pa je nastopal kot predstavnik partizanske »sedme sile« in bil za svoja leta pri tem izredno plodovit. Urejal je tudi brigadno glasilo *Na straži*. Deloval je predvsem kot partizanski novinar, kar je bil v bistvu tudi v bazi Glavnega štaba Jugoslovanske armade za Slovenijo v Biogradu na moru in tudi ob koncu vojne, ko je bil pomočnik šefa vojno-civilne propagande pri delegaciji SNOS v Prekmurju.

To svoje delo, ob katerem se je dobro počutil, je nadaljeval tudi prva leta po vojni, in sicer kot člankar, komentator in urednik pri *Ljudski pravici* in *Kmečkem glasilu*. Posebej ga je pritegnilo komentiranje zunanje politike pri osrednjem partijskem glasilu, kar ga je zaznamovalo za vse življenje. Toda pogosto preveč odkrita beseda in pomanjkanje potrebnega oportunitizma sta ga privedla v konflikt z represivnimi organi nove države. Nekateri omenjajo spletko v uredništvu, ki naj bi se dogodila še v kontekstu zapoznelega Informbiroja, a kakorkoli že, Udba ga je septembra 1949 aretirala in nekaj mesecev je presedel v zaporu. Toda po izpustitvi se je iz načelnih razlogov zapletel v nov konflikt z oblastjo, kar je to pot imelo za posledico polletno t. i. družbeno koristno delo, med drugim tudi pri gradnji Litostroja. Zatem se je soočil z zdravljenjem na psihiatrični kliniki, »napotnico« je izdala policija; zdravljenje se je končalo s predčasno invalidsko upokojitvijo. Toda kaj zdaj? Naj bi se človek z Bibrovo energijo in razgledanostjo pri petindvajsetih letih zares upokojil? Seveda je bilo to nemogoče in po nasvetu dr. Kanonija se je vpisal na študij zgodovine, ki ga je leta 1957 na Filozofski fakulteti v Ljubljani tudi uspešno dokončal. Pričelo se je drugo, daljše in vsaj za njegove bodoče kolege najpomembnejše razdobje njegovega življenja. Po spletu okoliščin je že naslednje leto svojo znanstvenoraziskovalno kariero pričel kot asistent na Inštitutu za družbene vede v Beogradu in jo čez dobrih deset let nadaljeval na sosednjem Inštitutu za sodobno zgodovino. V Beogradu je vztrajal šestnajst let in se leta 1974 končno vrnil v Slovenijo na takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, zdaj Inštitut za novejšo zgodovino. Na slednjem je leta 1992, ne povsem prostovoljno, tudi dočakal upokojitev, pri čemer pa je bil seveda še daleč od tega, da bi prenehal z raziskovalnim delom.

V Beogradu se je sprva posvečal proučevanju jugoslovansko-nemških odnosov, s čimer je bila povezana tudi njegova disertacija, ki jo je pod naslovom *Nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji s posebnim ozirom na nacistično gibanje leta 1964* uspešno zagovarjal na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Samo dve leti kasneje je izšla v knjižni obliki z nekoliko spremenjenim naslovom *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, za katero je prejel tudi nagrado Sklada Borisa Kidriča. Nadaljeval je s proučevanjem omenjenih odnosov, s pomočjo npr. Fordove štipendije je raziskoval v ameriških in nemških arhivih ter zbral veliko novega in pomembnega gradiva nemškega oziroma italijanskega izvora, ki je imelo neprecenljiv pomen za spoznavanje položaja Jugoslavije pred in med drugo svetovno vojno. Iz tega obdobja omenimo njegovo pomembno razpravo o Simovićevem državnem udaru marca 1941, s čimer pa je že nakazal, da se bo težišče njegovih raziskav pomaknilo na jugoslovansko-britanske odnose, predvsem v obdobju druge svetovne vojne. Pričelo se je obdobje njegovih dolgoletnih raziskav v britanskem arhivu Public Record Office (zdaj National Archives), iz katerega je prinašal izredno zanimivo in temeljno dokumentacijo, ki jo je s pridom uporabljal v svojih številnih razpravah in referatih, deloma pa je arhivske vire tudi objavljal in s temi objavami vzbudil zanimanje širše javnosti. Za Bibra je bilo namreč značilno, da ni ostajal zgolj v okvirih t. i. akademske znanosti, temveč se je aktivno in včasih zelo zagnano spuščal v javne razprave, tudi z izrazito polemično noto, saj je bilo očitno, da mu žanr polemike zelo odgovarja in v njih uživa. Posebej gre tu poudariti objavo treh serij britanskih dokumentov v zagrebškem *Vijesniku u srijedu* v letih 1972 in 1973, v katerih je bil prvič v Jugoslaviji javno izpostavljen tudi problem povojnih pobojev. Ob svojih raziskovanjih v tujini je navezal tudi mnogo pristnih in posledično plodnih stikov z uveljavljenimi zgodovinarji na eni in nekdanjimi zgodovinskimi akterji na drugi strani. V tej zvezi se je Biber posebej izkazal in uveljavil na srečanjih jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev, med katerimi velja seveda omeniti tisto iz leta 1985 na Brdu pri Kranju. Ob in po njem je naš jubilar opravil ogromno dela, kot rezultat pa je delovno gradivo s srečanja naslednje leto izšlo v posebni številki revije *Borec* pod naslovom *Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*. Še prej je sam nekako tematsko in tudi sintetično zaokrožil svoje zbiranje britanskih arhivskih virov, ko je leta 1981 izdal zbornik dokumentov s pomenljivim naslovom *Tito – Churchill strogo tajno*. Zanj je dobil priznanje v obliki nagrade vstaje slovenskega naroda. Zatem je v naslednjem desetletju ali dveh napisal tudi nekaj temeljnih besedil o zavezniških misijah med drugo svetovno vojno v Sloveniji. Ko so se nato odpirali novi arhivski fondi tudi v Združenih državah Amerike, je Biber po hitel in se posvetil raziskavam gradiva ameriškega Urada za strateško službo, na kratko OSS. Tudi to gradivo je znal predstaviti slovenski, jugoslovanski in mednarodni strokovni javnosti, omenimo samo razpravo o neuspeli misiji Roberta McDowella, v vrstah bivših partizanov pa je seveda odmevala objava poročila Petra Wilkinsona o slovenskem partizanstvu. Ob tem gre dodati, da Biber zbranega gradiva ni skrival pred kolegi, temveč jim je na zadevne prošnje z njim vedno rad pomagal, tudi podpisnemu, s tem, da je vsaj kolega dr. Toneta Ferenca z veseljem uvedel v delo v do tedaj za našo javnost še nekoliko »eksočičnih« britanskih in ameriških arhivih.

Tudi z že omenjenimi stiki s tujimi (in jugoslovanskimi) kolegi se je Biber visoko povzpel tudi v širših strokovnih asociacijah. Bil je predsednik jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne, po letu 1991 pa predsednik njegove slovenske različice. Leta 1985 je postal celo podpredsednik mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in ob tem še član uredniškega odbora referenčne revije *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*. Njegova bibliografija obsega nekako 250 enot, od tega je le nekaj samostojnih publikacij; za današnje standarde je to morda malo, toda poudariti je treba, da gre pri skoraj tretjini od teh enot za temeljne in izvirne znanstvene razprave, mnogo pa je tudi referatov z domačih in mednarodnih znanstvenih srečanj. V zadnjem desetletju je iz zdravstvenih razlogov opustil aktivno raziskovanje, še zmeraj pa je marsikomu rad pomagal z nasveti in dokumenti. Kar zadeva slednje, naj povemo, da je svojo obširno zbirko britanskih arhivskih dokumentov predal dr. Jožetu Pirjevcu, ki vsaj v določenih segmentih nadaljuje njegovo raziskovalno smer. Prav za zadnje obdobje pa velja poudariti, da je od leta 2010 po zaslugi internetne strani www.sistory.si digitalizirana knjiga *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* dostopna tudi širšemu in predvsem mlajšemu zainteresiranemu bralstvu.

Za zaključek in v spodbudo naj tudi ob tej priložnosti Dušanu Bibru zaželimo predvsem veliko zdravja in dosti spremljajoče vedrine duha.

Boris Mlakar

Anka Vidovič Miklavčič – jubilej

Med raziskovalkami in raziskovalci, katerih ime je neločljivo povezano z rastjo in znanstveno kakovostjo Inštituta za novejšo zgodovino, ima eno od častnih mest naša žlahtna kolegica in priznana slovenska zgodovinarica, znanstvena svetnica dr. Anka Vidovič Miklavčič. O njeni prijazni človeški in prizadevni zgodovinarski podobi ni težko spregovoriti, če je z njima povezan lep življenjski jubilej, pa to storimo še raje.

O dr. Anki Vidovič Miklavčič smo že zapisali jubilejno besedo¹ in jo z radostjo ponovno. Če povzamemo Ankino – tako ji pravimo

¹ Jurij Perovšek, »Anka Vidovič-Miklavčič – jubilentka,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46 (2006), št. 2: 123–30.

kolegi in prijatelji – ustvarjalno življenjsko in poklicno pot, jo je začrtala Gornja Radgona, kjer se je rodila 21. marca 1936. Osnovno šolo je obiskovala v Trziču, v letih 1950–1954 pa je hodila na ljubljansko učiteljsiše. Po poučevanju v osnovni šoli v Podtaboru pri Grosupljem je leta 1955 vpisala študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in ga končala leta 1961. Po študiju se je sprva vrnila k poučevanju (v Preserju pri Borovnici), leta 1964 pa se je posvetila strokovnemu zgodovinarskemu delu. Prišla je na Inštitut za novejšo zgodovino, kjer se je najprej poglobila v bibliografsko obravnavo novejših slovenskih zgodovine. Vodila je strokovno skupino, ki je pripravila *Bibliografijo člankov o delavskem gibanju*, na tej podlagi pa je v letih 1969–1974 s sodelavkami objavila štiri obsežne bibliografske preglede člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do leta 1941. V letih 1973 in 1974 je objavila še bibliografsko kazalo *Kronike* (za leta 1953–1972) in *Kronike slovenskih mest* (za leta 1934–1940).

Iz bibliografskega dela je Anka prešla na raziskovalno področje. Sredi sedemdesetih in v prvi polovici osemdesetih let se je poglobila v delovanje slovenskih železničarjev med drugo svetovno vojno ter razvoj revolucionarno usmerjenega mladinskega gibanja med svetovnima vojnoma in v drugi vojni. V okviru teh problemskih polj je predstavila nastanek in razvoj OF med železničarji ter oblike narodnoosvobodilnega boja, varnostno-obveščevalne dejavnosti in sabotaž, ki so jih izvajali v letih 1941–1943, ter strateške koncepcije Skoja pri združevanju mladinskih sil v okviru protifašističnega političnega tabora v tridesetih letih. Svoja dognanja je objavila v vrsti razprav, uredila zbornik *Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem* (1982, 1985²), publikacijo *Kočevska Reka: ob 40-letnici 1. Kongresa ZSM* (1983), pripravila razstavo in katalog *Železničarji v revoluciji* (1978), delu v tem obdobju svojega raziskovalnega poslanstva pa je dala posebno težo z obsežno monografijo *Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini* (1980). Zanj je prejela ugledno nagrado *Vstaje slovenskega naroda*, ki jo je spremljala predstavitev njene osebnosti v *Delovem Portretu* tedna 9. avgusta 1980.

Izzivnost napetega ideološkega in političnega ozračja tridesetih let je Anko navedla k občutni poglobitvi dotedanjega poznavanja idejnega značaja in političnega razvoja obeh temeljnih polov takratne slovenske politike – katoliškega in liberalnega. Sredi osemdesetih let je z vso svojo akribijsko vztrajnostjo začela raziskovati idejne, politične in družbene doktrine, ki so jih v tridesetih letih oblikovali v omenjenih polih, in ob vrsti razprav o tej problematiki leta 1992 s temo *Mladinske organizacije in gibanja v meščanskem taboru na Slovenskem 1935–1941: oris razvoja in delovanja mladinskih organizacij, društev in gibanj v letih 1935–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* doktorirala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Deloma skrčena disertacija, ki je v knjižni obliki izšla leta 1994 (*Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*), je danes med standardnimi deli o ideologiji in politiki na Slovenskem v prvi jugoslovanski državi. Anka je svoja raziskovalna spoznanja s tega področja vključila tudi v znanstveno poročilo *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*

(1995), ki ga je skupina avtorjev pripravila na pobudo Državnega zbora Republike Slovenije. V okviru svojega raziskovanja politične dinamike tridesetih let se je poglobila še v položaj slovenske socialne demokracije ob uvedbi diktature kralja Aleksandra in razčlenila predvojno publicistiko kasnejšega zgodovinarja, akademika prof. dr. Boga Grafenauerja. Vprašanja ideologije in politike na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja je pogosto predstavljala tudi na znanstvenih srečanjih doma in v tujini, na katerih sodeluje vse od srede sedemdesetih let. O njih in drugih vidikih slovenske ter obče zgodovine je prispevala še tehtna gesla za *Enciklopedijo Slovenije*, za katero jih je v letih 1987–2002 pripravila kar enainšestdeset.

Ob svojem znanstvenem delu je Anka opravljala tudi vodstvene dolžnosti na področju raziskovalne dejavnosti. V letih 1995–1999 je vodila inštitutov raziskovalni program *Politični in idejni razvoj na Slovenskem 1892–1941*, leta 1999 pa zasnovala raziskovalni program *Politična, idejna in kulturna zgodovina Slovencev od sredine 19. stoletja do 1990*, ki ga je inštitut izvajal do leta 2003. Program je vodila do upokojitve 1. septembra 1999, njegovi rezultati pa so vpeti v znano inštitutovo sintetično monografijo *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (2005, 2006²). Anka je v to delo vgradila prepoznaven delež svojega zgodovinarskega védenja, saj je kljub upokojitvi še naprej sodelovala v njegovi avtorski skupini.

Pravkar zapisano seveda pomeni, da je Anka svoje znanstveno delo nadaljevala tudi po formalnem odhodu z inštituta – česa drugega pri njeni zgodovinarski prizadevnosti tudi ne bi bilo pričakovati. Ob delu pri pripravi *Slovenske novejše zgodovine* in drugih obravnavah vprašanj iz idejnopolitičnega razvoja v letih pred drugo svetovno vojno in ob njenem začetku na Slovenskem je prešla k širokemu prikazu slovenskih okrajev in občin v letih 1929–1941. Predstavitvi ljutomerskega okraja iz leta 1997 je pridala še obravnavo razvoja slovenjgraškega, novomeškega, celjskega, konjiškega in kamniškega okraja ter obravnavo razvoja občin Grosuplje, Št. Jurij pri Grosupljem, Šmarje, Račna, Slivnica-Žalna, Krka, Stična, Št. Vid pri Stični, Višnja gora, Videm-Dobropolje in Duplek v tem obdobju. V zadnjih desetih letih je predstavila še okraja Laško in Kranj ter občini Vrhnika in Sveta Ana v Slovenskih goricah. Iz idejnopolitične problematike pa je razčlenila odnos Slovenske ljudske stranke do demokracije v viziji graditve krščanske korporacijske družbe in države v tridesetih letih in vprašanje evropskih vplivov na kmečko gibanje v Dravski banovini v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru. Z obravnavo lokalnih volitev v Kranju 1945–1947 je posegla tudi v obdobje po drugi svetovni vojni.

Življenje sestavljajo drobni in veliki, srečni in žalostni trenutki. Anka se je srečala z vsemi, leta 2007 žal tudi z izgubo svojega soproga Julijana, priznanega slikarja, grafika in oblikovalca. Leto kasneje je v njegov spomin izdala izbrano publikacijo *Izpovedni svet Julijana Miklavčiča*, v kateri je predstavila najznačilnejša dela iz njegovega opusa – olja, risbe s svinčnikom, ogljem, suho iglo in tušem, litografije, jedkanice, lesoreze, reliefni (slepi) tisk, knjižne opreme in dela s področja industrijskega oblikovanja. Spremni besedili k publikaciji sta prispevala profesor Akademije za likovno umetnost mag. Marijan Tršar in umetnostni zgodovinar ter likovni kritik prof. dr.

Mirko Juteršek. Anka je *Izpovednemu svetu* dodala soprogov življenjepis. *Izpovedni svet Julijana Miklavčiča* je skrbno, pretanjeno pripravljeno delo – Anka mi ga je ljubeznivo podarila ob izidu. Delo je lepo vzeti v roke, podpisanega najbolj pritegnejo litografije vesoljskih plovil in se ga – tako kot drugih – dotaknejo krajinska in sanjska občutja avtorjevih lesoreznih struktur. Z veseljem pa se sreča tudi z Anko, upodobljeno v njenih študentskih in kasnejših letih, v njenem naročju pa vidimo še dveletnega sina Daliborja, danes visokošolskega učitelja orgel, sicer magistra artiuma dunajske univerze.

Anka, odlična zgodovinarica, ki je izostrila pogled na politično zgodovino Slovencev v prvi jugoslovanski državi in pomembno dopolnila sliko o NOB na Slovenskem, se je vtisnila v srca vseh svojih kolegov in kolegic, še posebej tistih z našega inštituta. Imamo jo radi, z veseljem se srečamo z njo in njeno znanstveno besedo, radi in z nujo posegamo po gradivu, ki ga je zbrala v dolgih letih sistematičnega raziskovalnega dela in pred časom nesebično predala svojim sodelavcem, radi se zavedamo, kako dragocen človek je. Ob jubileju ji inštitutski in ostali zgodovinarski kolegi in kolegice iskreno čestitamo, želimo vse najboljše in se veselimo naših prihodnjih srečanj!

Jurij Perovšek

Božo Repe – šestdesetletnik

Ko nekoga poznaš dolgo, tako kot podpisani prof. dr. Boža Repeta, zgodovinarja, univerzitetnega profesorja Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, in ko poznaš Boža kot tistega človeka, ki je nenehno dejaven in stalno sledi intelektualnemu izzivu, se ti zdi spoznanje, da je postal šestdesetletnik, nekako nenavadno. Čas kot merilo trajanja vsega in vsakogar je tako »ujel« tudi Boža, sicer po videzu in zlasti po obnašanju ter delovanju na strokovnem, zgodovinopisnem in širšem publicističnem, družbenoangažiranem področju večnega mladeniča. Pa ne v smislu Doriana Graya in njegove slike, čeprav mu samozavesti in tudi določene mere samovšečnosti ne manjka. Sta pa ti osebni lastnosti pri Božu Repetu glede na

njegovo dejavnost zgodovinarja v veliki meri precej upravičeni. In zanj značilni.

Božo Repe se je rodil v Spodnjih Gorjah pri Bledu 6. marca 1956. Po srednji šoli v Tolminu se je vpisal na Pedagoško akademijo v Ljubljani (smer zgodovina in sloven-

ščina), ki jo je končal leta 1979. Študij zgodovine je nadaljeval na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je leta 1985 diplomiral. V tem času je bil zaposlen (od 1982) kot arhivist v arhivu Centralnega komiteja ZKS, nato pa kot strokovni sodelavec tega organa pa tudi Marksističnega centra tega političnega organa, kar mu zdaj tisti, ki jim Repetovo delo zgodovinarja in družbenoangažiranega publicista ni všeč, radi očitajo in jim služi kot dokazilo njegove neverodostojnosti kot zgodovinarja. Ja, vsak ima svojo preteklost in Božo se je ne sramuje kot marsikateri od njegovih kritikastrov.

V času službovanja v centralnem komiteju se je začel pojavljati kot zgodovinar in takrat je začel tudi s poglobljenim raziskovalnim delom. Za temo svojega raziskovalnega dela si je izbral (ker je imel možnost uporabljati takrat še neznano arhivsko gradivo, ki ga je hranil Zgodovinski arhiv CK ZKS) eno bistvenih političnih dogajanj v Sloveniji v času druge Jugoslavije, t. i. partijski liberalizem, ki se je »dogajal« v okviru Zveze komunistov Slovenije in tudi celotne slovenske države in družbe sicer kratek čas, dobrih pet let, od nastopa Staneta Kavčiča kot predsednika slovenske »vlade« pa do njegovega padca in odstranitve iz političnega življenja. Gre za politično intenzivno dogajanje, ki je v marsičem oblikovalo slovensko prihodnost. O tem je napisal obsežno doktorsko disertacijo, ki je domala v celoti temeljila na obsežnem partijskem gradivu (večkrat težavnem za branje in razumevanje) z naslovom »Liberalizem« v Sloveniji, ki jo je leta 1992 uspešno zagovarjal na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Še isto leto je to delo izdal v knjigi z enakim naslovom, ki je izšla sicer kot redna številka revije *Borec* (št. 9–10, zato so strani različno navedene; kot številčenje revije in kot številčenje strani knjige). O tej temi je napisal vrsto člankov, posebej pa se je k »liberalizmu« Staneta Kavčiča kot poglobljenega slovenskega »liberalca« iz vrst komunistov vrnil leta 2009 v knjigi (skupaj z Jožetom Prinčičem) *Pred časom: portret Staneta Kavčiča* (Modrijan, Ljubljana 2009), v kateri sta predstavila bistvene postavke slovenskega liberalizma, ki je imel namen reformirati politični sistem in njegovo gospodarstvo ter mu dati drugačne možnosti za preživetje. Vsekakor je eden bistvenih Repetovih prispevkov za slovensko zgodovino obdelava slovenskega partijskega liberalizma kot zgodovinskega dogajanja oziroma procesa.

Ko je bila delovna skupnost CK ZKS leta 1990 ukinjena, se je bil Repe prisiljen zaposliti kot učitelj zgodovine v osnovni in srednji (strokovni) šoli, dokler ni bil junija 1992 izvoljen za docenta za novejšo zgodovino na Pedagoški akademiji Univerze v Mariboru, kjer je od jeseni istega leta predaval občo in slovensko zgodovino po letu 1918. Leta 1994 je začel kot zunanji sodelavec predavati sodobno slovensko zgodovino tudi na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Od jeseni 1996 je bil tam redno zaposlen in že naslednje leto je bil izvoljen za izrednega, leta 2002 pa za rednega profesorja. Kot profesor je vsekakor zelo zaposlen, saj je bil mentor več kot 420 diplomantom, kar odraža tudi njegovo uspešno pedagoško delo pri študentih, ki jim očitno zna zbuditi zanimanje in jih vsaj malo navdušiti za sodobno zgodovino. Poleg tega, da je med tistimi, ki imajo na dodiplomskem študiju največje število diplomantov, je kot nosilec predmeta o zgodovini Slovencev v 20. stoletju bil mentor številnim magistrantom in doktorandom. V letih 1999 do 2001 je bil predstojnik Oddelka za zgodovino.

Raziskovalno področje oziroma časovna premica, ki je stvar Repetovega raziskovalnega zanimanja, je zelo dolga. Raziskovalno se »spopada« s sodobno slovensko, južnoslovansko in srednjeevropsko zgodovino v t. i. kratkem 20. stoletju. Pri tem so njegove raziskave oziroma zgodovinski prikazi zelo široki, čeprav je njegova »specialnost« predvsem t. i. politična zgodovina. V tej je njegovo zanimanje posvečeno položaju Slovencev v različnih državnih tvorbah, v prvi Jugoslaviji in v drugi Jugoslaviji. Poudarek je predvsem na času druge, avnojske Jugoslavije. Glede raziskovanja na osnovi poglavitnih zgodovinskega metod (uporaba arhivskega gradiva) je pravi »pionir« v tovrstnih raziskavah posebnega obdobja v naši zgodovini, obdobja ali procesa demokratizacije in osamosvajanja v zadnjem desetletju obstoja druge Jugoslavije. Podpisani tvega, da njegova primerjava Boža Repeta z Metodom Mikužem ne bo vsem povšeči ali da se bo komu zdela pretirana, a se mu glede raziskovanja obdobja demokratizacije in osamosvajanja v slovenski novejši zgodovini ponuja primerjava Boža Repeta kot tistega, ki se je začel med slovenskimi zgodovinarji prvi ukvarjati s tem na znanstven način z uporabo zgodovinskih virov, in prof. Mikuža, ki je bil prvi, ki je zgodovino druge svetovne vojne, zlasti narodnoosvobodilnega boja, začel preučevati na tak način. Če je bil (o tem sicer ne gre dvomiti!) Metod Mikuž začetnik znanstvenega raziskovanja druge svetovne vojne pri nas (tudi v Jugoslaviji), je za Boža Repeta glede preučevanja procesov demokratizacije in osamosvajanja v osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja mogoče uporabiti prisposodbo, ki jo je za Mikuža glede njegovega »pionirstva« pri znanstvenem raziskovanju druge svetovne vojne pri nas uporabil Tone Ferenc, namreč, da je bil Mikuž prvi, ki je držal ročico pluga v oranju še nedotaknjene »terena«. Repe je vsekakor pionir (ni mišljeno ideološko, ampak v smislu tistega, ki je prvi nekaj storil) znanstvenega preučevanja zadnjega dela zgodovinskega obdobja bivanja Slovencev v jugoslovanski državi in njihovega odhoda iz nje.

Na osnovi tega raziskovalnega dela je nastalo njegovo (po sodbi pisca tega zapisa) temeljno delo, ki govori o Slovencih v procesu demokratizacije in osamosvajanja od sredine osemdesetih let dalje pa do osamosvojitve, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Modrijan, Ljubljana 2012). Knjiga je utemeljena na dostopnem arhivskem gradivu državnih in političnih organov. Uporabil je vse v Sloveniji takrat (deset let po končanju »procesov« demokratizacije in osamosvajanja) dostopne dokumente pa tudi obsežno spominsko gradivo protagonistov razpada Jugoslavije. Pri tem je bil Repetov pristop znanstven, saj je upošteval le tisto, kar mu je dalo podatke, medtem ko se je izogibal osebnih ocen avtorjev. Repetova knjiga je v resnici temeljit (in temeljen) prikaz kronike procesa razpadanja jugoslovanske države in slovenskega osamosvajanja. Knjiga prikazuje proces razpadanja SFRJ in osamosvajanja Slovenije v šestih vsebinskih poglavjih (*Slovenci in federacija, Oblast in opozicija, Gospodarski razpad države, Ustavna osamosvojitve Slovenije, JLA in Slovenci, Mednarodni vidik slovenske osamosvojitve*). Ker njegovo delo temelji na znanstvenem pristopu in na virih, je presegel raven »osamosvojitvene mitologije« in podal zgodovinsko realno podobo razpada Jugoslavije in slovenske osamosvojitve. S tem delom o slovenski osamosvojitvi je slovenskemu zgodovinskega postavil merilo, kakšna naj bo predstavitev zgo-

dovinskega dogajanja, ki smo ga doživljali, natančneje doživeli. V sklop avtorjevega t. i. osamosvojitvenega opusa je treba šteti tudi njegovo najnovejšo delo, obsežno monografsko predstavitev političnega delovanja Milana Kučana, prvega neposredno izvoljenega predsednika slovenske samostojne države, sicer pa enega od ključnih dejavnikov demokratizacije Slovenije v osemdesetih letih 20. stoletja (*Milan Kučan, prvi predsednik*, Modrijan, Ljubljana, 2015).

V zadnjem času se je začel intenzivno ukvarjati z družbenimi procesi v samostojni Sloveniji. Tako je v prispevku *Obljube in dejstva o samostojni slovenski državi* (objavljen v Slovenija v Jugoslaviji, Ljubljana 2015), analiziral vrsto obljub političnih strank za volitve 1990, ki so jih te zapisale v svoje strankarske programe in uresničitev teh programskih strankarskih pogledov po volitvah, natančneje v slovenski samostojni državi.

V povezavi s to temeljno študijo slovenskega zgodovinarja o slovenski osamosvojitvi velja omeniti drugo temeljno delo o isti temi, istem obdobju in političnih procesih v njem, namreč zbirko zgodovinskih virov o demokratizaciji in osamosvajanju v Sloveniji. Gre za bistveno gradivo, na katerem je »zgradil« svoj prikaz razpada Jugoslavije in osamosvajanja Slovenije. Z objavo dokumentov so ti dokumenti postali javni in dajejo možnost še drugim raziskovalcem, da na njihovi osnovi predstavljajo najnovejšo slovensko zgodovino. Repe je zgodovinske vire o demokratizaciji in osamosvojitvi zbral in jih za objavo odbral iz resnično »komaj obvladljive količine, ki jo hranijo slovenski arhivi«, kot je zapisal v predgovoru. Dokumenti so iz arhiva Predsedstva Socialistične Republike Slovenije, ki je zdaj v Arhivu Republike Slovenije (in zato težko dostopen, težje, kot je bil Repetu, ko je to gradivo prvi obdeloval), iz Arhiva Republike Slovenije so dokumenti ZKS (iz nekdanjega arhiva CK ZKS) in Izvršnega sveta, objavljenih je tudi nekaj dokumentov iz arhiva Sove. Nekateri dokumenti so tudi iz osebnih arhivov. Zaradi velikega obsega virov pa tudi obsega posameznih dokumentov je celoten proces demokratizacije in osamosvojitve prikazal v treh zvezkih. V prvem zvezku (2002) je predstavil opozicijo in oblast ter njun odnos, torej proces demokratizacije slovenskega političnega življenja, v drugem (2003) pa odnos Slovenije z Jugoslavijo. V tem zvezku je bistven poudarek na osamosvajanju. Tretji zvezek (2004) vsebuje dokumente o mednarodnem priznanju Republike Slovenije. Kot je mogoče primerjati Repetovo raziskovalno dejavnost o zgodovini demokratizacije in osamosvajanja z Mikuževim pionirskim delovanjem na znanstveni zgodovini druge svetovne vojne, je te vire mogoče primerjati z izdajami virov o graditvi in razvoju slovenske državnosti v 20. stoletju in tistimi iz časa po prvi svetovni vojni (*Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921*, za objavo jih je pripravil Peter Ribnikar) in v času druge svetovne vojne (*Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji oz. Dokumenti organov in organizacij narодноosvobodilnega gibanja v Sloveniji*), oboji pa so vzorčen primer, kako je treba zgodovinske vire izdajati. Repe se je tem merilom precej približal in za slovensko zgodovino in – gledano širše – zgodovino opravil veliko delo.

Božo Repe se je sicer ukvarjal oziroma se ukvarja s preučevanjem in predstavljanjem zgodovine vsega »kratkega 20. stoletja«. V sodelovanju z dr. Dušanom Nečakom je tako napisal knjigi o prvi svetovni vojni *Prelom: 1914–1918: svet in Slovenci*

v *1. svetovni vojni* (Sophia, Ljubljana 2015) – knjiga je leta 2012 izšla tudi v ruskem jeziku – in o maršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni (Znanstvenoraziskovalni inštitut FF, Ljubljana 2010). Pri isti založbi sta leta 2008 izdala pregled obdobja od konca prve svetovne vojne do sredine tridesetih let (*Kriza: svet in Slovenci od konca prve svetovne vojne do srede tridesetih let*). Ukvarjal se je tudi z zgodovino druge svetovne vojne. Že leta 1988 je pripravil knjigo, v kateri so objavljeni faksimili različnega gradiva o kolaboraciji Slovencev med drugo svetovno vojno (*Mimo odprtih vrat: zbornik dokumentov*, Borec), lani pa pregled narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda med drugo svetovno vojno (*S puško in knjigo: narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*, Cankarjeva založba).

Božo Repe je tudi pisec biografij pomembnejših političnih osebnosti druge Jugoslavije, Tita, Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča, Staneta Kavčiča, Staneta Dolanca in Milana Kučana, katerih življenje in zlasti njihovo politično delovanje je predstavil v knjigi z zgovornim naslovom *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma* (Sophia, Ljubljana 2003). Lani ob koncu leta je izšel njegov prikaz političnega življenja politika Milana Kučana, ki ga je pripravljala več let. V javnosti je to delo vzbudilo veliko zanimanje in mnoge odzive, pozitivne in negativne, zaradi »predmeta«, o katerem govori Repetovo delo.

Težko je v takšnem preglednem članku predstaviti vse delo zgodovinarja Boža Repeta, saj sodi med najplodnejše slovenske zgodovinarje, zdaj in najbrž v vsej zgodovini slovenskega znanstvenega zgodovinarja. Po sistemu Cobiss, ki »meri« dejavnost posameznih raziskovalcev, je število del, ki so povezana z Repetom, vključno z diplomskimi nalogami, magistrskimi nalogami in doktorati, pri katerih je bil mentor, 1675 (do konca leta 2015). Je avtor sedemnajstih znanstvenih, šestih strokovnih monografij, velikega števila izvornih in preglednih znanstvenih člankov, poglavij v monografskih publikacijah itd. Sodeloval je na veliko znanstvenih srečanjih (konferencah, simpozijih) doma in v tujini, imel veliko število predavanj in dal mnogo intervjujev, napisal pa je resnično veliko preglednih in poljudnih člankov ter kolumn, ki so dejansko zgodovinske članki, namenjeni predstavitvi vprašanj sodobne zgodovine. Vsekakor je Božo Repe pravi ambasador slovenskega zgodovinarja »kratkega 20. stoletja« doma in v tujini. Njegovi članki in tudi knjige so v različnih jezikih objavljeni v mnogih državah. Je tudi med največkrat citiranimi slovenskimi zgodovinarji, pri čemer prednjačijo njegova dela z osamosvojitveno tematiko. Ta je vsekakor tista, ki je Repeta najbolj proslavila, in z njo si je postavil »spomenik«.

Leta 1996 je na Univerzi Vytautas Magnus v Kaunasu (Litva) en semester predaval o sodobni balkanski zgodovini. S predavanji je gostoval tudi na dunajski, graški, bratislavski, skopski univerzi, na praški Karlovi univerzi in na univerzi v Trondheimu na Norveškem. Z referati je sodeloval na resnično številnih znanstvenih srečanjih v tujini, kjer je tudi večkrat raziskoval in študiral (Österreichische Ost- und Südosteuropainstitut na Dunaju, Institut d'histoire du temps présent v Parizu). Sodeloval je v več bilateralnih zgodovinskih komisijah, ki so »razčiščevale« odnose med posameznimi narodi in njihovimi državami ter Slovenci v zgodovini, je pa tudi sodelavec oziroma član mnogih mednarodnih zgodovinskih projektov.

V tujini je sodeloval tudi v zvezi z eno od svojih strokovnih dejavnosti. Božo Repe se je namreč zelo veliko in zelo zavzeto ukvarjal z vprašanji pouka zgodovine v šolah. Kot predavatelj in aktivni udeleženec se je leta 1994 udeležil štiritedenskega seminarja o izobraževanju na UCLA (ZDA) in bil eden od zunanjih ocenjevalcev za nacionalne standarde pouka državljske vzgoje in podobnih predmetov v ZDA. V okviru nevladne organizacije Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe že leta aktivno sodeluje pri pripravi učnih gradiv in izobraževanju učiteljev v jugovzhodni Evropi. V letih 1996–1998 je »doma« vodil predmetno komisijo za zgodovino, ki je prenovila vse učne načrte za pouk zgodovine v osnovnih, srednjih in poklicnih šolah, bil je član komisije za gimnazije in član Nacionalnega kurikularnega sveta. Pri Svetu Evrope deluje v komisijah in projektih, ki se ukvarjajo z raznimi vidiki pouka zgodovine, še zlasti pa s prenovo v državah jugovzhodne Evrope. Je tudi avtor in soavtor treh šolskih učbenikov, enega osnovnošolskega (*Naše stoletje*, soavtorja Dušan Nečak in Ana Nuša Kern; ta je v različici prilagojen tudi za pouk v madžarščini) in dveh srednješolskih (*Naša doba: oris zgodovine 20. stoletja: učbenik za 4. razred gimnazije*, DZS, Ljubljana 1995 (1. izdaja); *Sodobna zgodovina: zgodovina za 4. letnik gimnazij*, Modrijan, Ljubljana 1998). Vsi so doživeli že več izdaj, npr. učbenik za zadnji razred osnovne šole *Naše stoletje* je lani doživel že deveto izdajo. Prvič je izšel že leta 1998, kar lahko pomeni, da je bil napisan tako, da mu stalno posodabljanje (ali dopolnjevanje in spreminjanje zgodovine kot procesa, ki se dogaja v slovenski politiki in posledično družbi) ne škodi. Je tudi avtor enega univerzitetnega učbenika (skupaj z Dušanom Nečakom, 2003) in več drugih študijskih oziroma učnih gradiv.

Bil je sodelavec Enciklopedije Slovenije, za katero je napisal nekaj gesel, v katerih je kot prvi predstavil določeno zgodovinsko problematiko. Kot urednik za obdobje po drugi svetovni vojni in kot pisec največjega števila prispevkov, kratkih, a zelo povednih člankov o ključnih dogodkih, ki so imeli širšo »dimenzijo« v razvoju Slovencev in Slovenije, je bil eden ključnih sodelavcev pri pripravi *Slovenske kronike XX. stoletja* (Nova revija, Ljubljana 1996). Je tudi avtor obsežnega enciklopedičnega gesla o balkanskih vojnah (mišljene so vojne na ozemlju nekdanje jugoslovanske države po njenem razpadu), ki ga je napisal za *Encyclopedio of Human Rights* (Oxford University Press, Oxford, New York 2009). Repe glede na število navedb v različnih bazah podatkov o citiranosti sodi med najbolj citirane slovenske zgodovinarje doma in v tujini, kjer je zanimanje za razpad Jugoslavije med zgodovinarji veliko.

Vsekakor je težko naštetiti vsa znanstvena dela Boža Repeta, s katerimi se je umestil med najvidnejše (in zlasti najplodnejše) slovenske zgodovinarje, še težje pa je spremljati Božovo t. i. publicistično dejavnost ter njegove nastope s predavanji in številne intervjuje, v katerih mnogokrat predstavi kakšno novo zgodovinsko dejstvo ali poda oceno zgodovinskega dogajanja.

Med eno od značilnosti Repetovega delovanja kot zgodovinarja sodi tudi ukvarjanje z vprašanji zgodovinopisja, oblikovanja zgodovinske zavesti in uporabe zgodovine v javnosti. Njegovo publicistično delovanje, ki je tesno povezano z njegovim strokovnim raziskovalnim in pedagoškim delovanjem, se tako kaže v člankih z zgo-

dovinopisno vsebino, v katerih komentira zgodovinska dejstva in ocenjuje dosežke zgodovinopisja. Gre za svojevrsten način približevanja zgodovine oz. zgodovinopisja ljudem z določenimi temami, ki so aktualne v družbi, zlasti v njenem političnem (politikantskem) delu oz. delovanju tistih, ki uporabljajo zgodovino po samopostrežnem načelu, tako da iz zgodovinskega konteksta vzamejo tisto, kar za svoje politične namene in cilje trenutno potrebujejo, in to uporabijo, natančneje zlorabijo. Temu se Repe s svojo strokovno angažiranostjo zgodovinarja z obširnimi znanjem upira v svojem publicističnem delovanju. Pri tem jasno predstavi zgodovinska dejstva, jih razlaga, pojasnjuje in tudi izraža svoje mnenje oziroma ocenjuje. Nemalokrat je tudi nekoliko oseben, kar je pač posledica dejstva, da smo slovenski zgodovinarji »velika družina« s svojimi »družinskimi« skrivnostmi in zamerami. Posebna vrsta tovrstnega zgodovinopisnega delovanja Boža Repeta, z namenom približevanja zgodovine ljudem, so njegove kolumne (v resnici gre za dokaj dolge članke) v tedniku *Mladina*, ko v sicer precej dolgih člankih z aktualno zgodovinopisno vsebino predstavlja in pojasnjuje določene aktualne (v določenem trenutku glede na položaj v državi in družbi) zgodovinske dogodke, dogajanja in širše procese. Podobne aktualne zgodovinopisne zapise je objavljala tudi v drugih časnikih in časopisih. Pri tej »uporabi zgodovine v javnosti in za javnost« ne gre zanemariti mnogih intervjujev v različnih medijih, v katerih je pojasnjeval marsikatero zgodovinsko »resnico«, o kateri so ga spraševali novinarji. Kot polemik – družbenoangažirana osebnost – je zato na eni strani spoštovan, saj kot zgodovinar nastopa z namenom nezlorabljanja dejstev in t. i. resnice, na drugi strani pa pri tistih, ki jim z dejstvi ugovarja, in zaradi svojega političnega angažmaja in jasnega političnega oziroma svetovnonazorskega prepričanja domala osovražen in zaničevan. Je »trn v peti« določenim političnim osebam in njihovim krogom. V njem vidijo svojega »sovražnika«, pri čemer se proti Repetovemu delu zgodovinarja poslužujejo najrazličnejših načinov. Tudi poskusa sežiganja knjige, ki jo je napisal, v kateri je zgodovinopisno obdelal in predstavil osebnost njihovega poglobitnega političnega »sovražnika«.

Zaradi svoje angažiranosti kot zgodovinar-publicist pa tudi (ali predvsem) zaradi svojega raziskovalnega, znanstvenega dela sodi dr. Božo Repe med (naj)vidnejše slovenske zgodovinarje svoje generacije. Ne bom pa veliko pretiraval, če Boža (in njegovo delo zgodovinarja, raziskovalca, profesorja in publicista) ocenim kot pomembnejšega slovenskega zgodovinarja tudi širše, ne le generacijsko.

Zaključim lahko z »vse najboljše« Božu Repetu ob življenjskem jubileju pa tudi z željami za uspešno nadaljnjo raziskovalno dejavnost.

Zdenko Čepič

KNJIŽNICA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino je specialna knjižnica, ki zbira in hrani gradivo za znanstvene preučevalce in ljubitelje novejše zgodovine.

Začetki knjižnice sodijo še v čas pred ustanovitvijo inštituta. Le-te lahko namreč postavimo že v leto 1945, ko je začela z delom knjižnica Muzeja narodne osvoboditve. Začetni knjižni fond so predstavljale knjige Znanstvenega inštituta SNOS-a, ki so jih zbirali za svoje znanstveno delo že med drugo svetovno vojno.

Knjižnica hrani danes okoli 40.000 knjig o novejši zgodovini Slovenije in sveta. Sprva so prevladovali knjige o zgodovini druge svetovne vojne in delavskega gibanja, pozneje pa se je pričelo z nabavo literature o socialni in kulturni zgodovini. Z gotovostjo lahko trdimo, da knjižnica s svojim gradivom predstavlja najpomembnejšo zgodovinsko zbirko o zgodovini dvajsetega stoletja na Slovenskem. Posebnost knjižnice je še zelo obsežna zbirka »nacističnega gradiva«, saj je z zbiranjem gradiva iz Federalnega zbirnega centra in iz raznih drugih zbirk tukaj nastala ena najbogatejših knjižnic za zgodovino druge svetovne vojne v Sloveniji.

V svojih zbirki imamo tudi preko 200 naslovov časopisov in revij, saj hranimo vse najpomembnejše časopise od Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic preko kulturnih in strokovnih revij do vseh današnjih dnevnikov, ki jih za vsa leta hranimo tudi v vezani obliki.

Delovni čas knjižnice: ponedeljek - petek: od 8 h do 13 h, sreda: od 8 h do 15 h

Telefon: 01 200 31 28 ali 01 200 31 32

Spletna stran: <http://www.inz.si/knjiznica.php>

Ocene in poročila

Jure Gašparič, Izza parlamenta: zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941.
Ljubljana: Založba Modrijan, 2015, 222 str.

Za slovensko zgodovinopisje je bil velika spodbuda za intenzivnejše preučevanje parlamentarizma nastanek Republike Slovenije leta 1991, s katerim je povezano tudi oblikovanje prvega slovenskega parlamenta z vsemi zakonodajnimi in drugimi pristojnostmi. To raziskovalno nalogo je posebej poudaril simpozij Slovenci in država leta 1994 na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, glede odnosa Slovencev do parlamentarizma v avstrijskem obdobju (1861–1919) in tudi v času prve in druge Jugoslavije ter po slovenski osamosvojitvi.

V preučevanju najstarejšega obdobja parlamentarizma je ledino oral akademik Vasilij Melik, od začetka devetdesetih let pa je dr. Jure Gašparič, višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino, poleg sebe naštel še osem zgodovinarjev, ki so napisali tehtne političnozgodovinske študije o parlamentarni problematiki. Večina raziskovalcev je bila »v glavnem usmerjena v klasične politične analize in zgodovinarske interpretacije«, v zadnjem času pa so parlamenti v vedno večji meri predmet interdisciplinarnih in kompleksnih raziskav. V novejših pristopih »so v ospredju antropološki vidiki delovanja parlamenta, jezikovne analize političnega govora, analize ustnih virov in obsežne kvantitativne konceptualne analize parlamentarnega govora«. Parlament ni le osrednje predstavniško in zakonodajno telo v državi, »temveč tudi in zlasti izrazito politična institucija«, ki ima »tudi širšo družbeno funkcijo« (str. 11–12). Zato je pri opisovanju parlamentarne dejavnosti v ospredju zgodovina politike ter osvetlitev različnih načinov praks in mentalitete udejanjanja politične moči.

Avtor se je v svojem delu o parlamentarizmu v prvi Jugoslaviji osredotočil predvsem na prikaz ravnanj poslancev in njihovih političnih strank s poudarkom na problemih, ki so jih razdvajali. Delo nemškega zgodovinarja Thomasa Mergla, *Parlamentarische Kultur in der Weimer Republik*, mu je bilo v precejšnji meri konceptualna usmeritev, pri čemer oba obravnavata tudi isto obdobje. Dodamo naj še, da je Gašparič član vodstva mednarodnega združenja raziskovalcev parlamentarizma, ki se imenuje European Information and Research Network on Parliamentary History.

Avtor je svoje delo o različnih plasteh jugoslovanskega parlamentarizma med prvo in drugo svetovno vojno smotrno razdelil na trinajst poglavij in številna podpoglavja. Po uvodnem prikazu slovesnosti ob začetku delovanja Ustavodajne skupščine januarja 1921 je opisal vse zgradbe, v katerih je deloval jugoslovanski parlament. Monarh Aleksander se je zavedal simbolične povezave parlamentarne zgradbe in parlamenta kot institucije. Po začasnih rešitvah prostorskih težav zanj je poskrbel za izgradnjo monumentalnega Doma Narodne skupščine, pri čemer je prvi predsednik ustavodajne skupščine dr. Ivan Ribar kot paradoks poudaril, da je bil »neparlamentarna« oseba. Avtor je temu mnenju nasprotno ocenil, da kralj Aleksander parlamenta ni

imel za neko idealno rešitev, ga je pa po neki »različici vsaj toleriral« (str. 19) v obliki psevdoparlamentarne ureditve, ki jo je udejanjil z oktroyirano ustavo leta 1931. Po njej so poslanci in senatorji za nekaj let dobili prostore v nekdanjem gledališču, parlament pa je dejansko postal, »kar je že simbolno bil – teater« (str.15). Dom Narodne skupščine je bil dograjen leta 1936 in v njem je v drugi Jugoslaviji delovala zvezna skupščina. Pri njegovi umetniški opremi so imeli tehten delež tudi slovenski likovni umetniki.

Poglavje *Parlament in vlada* je edino, ki je napisano po vzoru starejših raziskovalcev parlamentarizma. V njem je Gašparič zlasti po relevantni literaturi prikazal poglobitvene značilnosti razvoja jugoslovanskega parlamentarizma od Začasnega narodnega pred-

stavništva iz leta 1919 do konca parlamentarne demokracije z razpustitvijo Narodnega predstavništva leta 1939.

V naslednjih dveh poglavjih je avtor plastično osvetlil ekscese v pojmovanju demokracije in v politični kulturi, ki so povzročili viharo vzdušje v jugoslovanskem parlamentu in v dvajsetih letih vplivali na postopno ohromitev njegovega delovanja, v omiljeni obliki pa so se kazali zlasti v drugi polovici tridesetih let tudi v »post-diktatorski skupščini«. Uvodoma je podrobno predstavil parlamentarna pravila, za katera je ugotovil, da so bila »po vsebini in duhu moderna in praktična« (str. 62), primerljiva s poslovniki drugih evropskih parlamentov. V njih so bile tudi omejitve za razprave, v katerih poslanci niso smeli posegati v zasebnost svojih kolegov in jih žaliti. Toda prav v tem pogledu so se dogajale številne kršitve, zaradi katerih se je parlament prevečkrat spremenil v »vašarište«.

To so pokazale že redne vsakoletne razprave o proračunu, ki so ga morali poslanci sprejeti ne le zaradi normalnega funkcioniranja državnih institucij, temveč tudi za zagotovitev svojih plač. Finančni zakon, ki je bil jugoslovanska zakonodajna posebnost, je zrcalil tudi nezmožnost, da bi strankarsko razcepljen parlament dosegel ureditev pomembnih problemov s sprejetjem ustreznih zakonov. Zato so v finančni zakon ministrstva in vlada uvrstili številne uredbe, sklepe in druge akte ter določili sredstva za njihovo izvajanje. V ta t. i. zakonski omnibus pa so tudi posamezni poslanci uspeli vključiti zadeve za svojo osebno korist. Proračunske razprave so poslancem omogočale oblikovanje stališč do vseh perečih problemov v državi. Toda govorniki so »velikokrat prestopili meje spodobnega in bili žaljivi, destruktivni ter celo nasilni«. Obkladali so se s številnimi neparlamentarnimi izrazi, kar je povzročalo viharne reakcije in predsedujoči je moral za umiritev strasti tudi večkrat prekiniti seje in kaznovati posamezne poslance z izključitvijo iz njih. V takih razmerah je bilo delo

skupščine po letu 1925 »povsem paralizirano« (str. 64–65), medtem ko je v začetnem obdobju do neke mere še uspela opravljati svojo zakonodajno funkcijo. Višek preokračitve parlamentarne dopustnosti pa je bil škandal leta 1927, ko je opozicija v dokaz upravičenosti interpelacije na notranjega ministra glede policijskega nasilja privedla v skupščinsko dvorano pretepenega golega človeka. O zgražanju zaradi te »gledališke igre« je pisalo tudi tuje časopisje.

Gašparič je tudi opisal, kako so verbalna zmerjanja in obračuni prerasli v fizične spopade in celo streljanja. Podrobno je osvetlil zločin vladnega poslanca junija 1928, ko so bili žrtve njegovega streljanja poslanci Kmečko-demokratske koalicije, in poskus atentata na premierja Milana Stojadinovića marca 1936, do posameznih odmevnih političnih atentatov pa je prišlo tudi zunaj parlamenta. V njem oziroma v politiki je v prvi Jugoslaviji »pogosto izbruhnilo nasilje«, tudi do take stopnje, »da je tekla kri« (str. 101). Ta nizka raven politične kulture je bila po avtorjevi oceni pogojena »predvsem z različno kulturno-zgodovinsko in politično dediščino območij, ki so se spojila v jugoslovansko državo« (str. 75). Ravnanje poslancev je izzvalo tudi njihovo spoznanje, da pomembne odločitve sprejemajo zunajparlamentarni dejavniki. Tudi vlada je postala pomembnejša od parlamenta. Za nasilje v parlamentu v dvajsetih letih bi bila po Gašpariču mogoča cinična ugotovitev, da je »bilo dokaz vsaj delne demokratičnosti političnega prostora« (str. 101) v primerjavi s tridesetimi leti, ko je režim Jugoslovanske nacionalne stranke umiril delovanje poslancev, v drugi polovici tridesetih let pa so prav njeni predstavniki uprizarjali »divje obstrukcije« proti skupščinski večini Jugoslovanske radikalne zajednice. Poglavje *Poslanci in korupcija* osvetljuje, kako parlament ni bil sposoben reševati velikega problema prve Jugoslavije. Gašparič je navedel primere kupovanja glasov poslancev in jalovo delo parlamentarnih preiskovalnih komisij za razkritje korupcijskih poslov javnih oseb, zlasti iz radikalne stranke. Razmah korupcije je ilustriral tudi z delom Miroslava Krleža.

Delovanje skupščinskih uradnikov, stenografov, policije in drugih uslužbencev, število rednih in honorarnih uslužbencev je v tridesetih letih naraslo na okoli 280, je avtor popestril tudi z zanimivimi zgodbami. Prav tako je poglavje o poslancih in poslanskih klubih začel z anekdotami o najbolj vidnih politikih. Prikazal je relacijo med poslanci in političnimi strankami, ki so v parlamentu videle organ za uresničevanje svojih hotenj. Po predstavitvi lastnosti, ki so bile pri poslancih zaželeni, je v več tabelah prikazal njihovo poklicno strukturo po vseh volitvah, posebej za slovenske poslance. Med poslanci je bilo največ visokih državnih funkcionarjev, bivših ministrov in uradnikov, različnih izobražencev, posebej pravnikov, pa je bila v vsakem sklicu najmanj četrtina, s čimer so stranke zagotavljale sposobne ljudi za uresničevanje svojih interesov. Gašparič je ta prikaz sklenil z ugotovitvijo, da poklicna struktura ni bila vedno »v korelaciji z zamišljeno in zaželeno obliko politične kulture« (str. 143).

Tako kot na številnih drugih področjih funkcioniranja parlamentarizma je tudi glede poslanskih plač in imunitete avtor primerjal jugoslovansko prakso z ureditvijo tega vprašanja zlasti v evropskih parlamentih. Ureditev poslanskih plač v prvi Jugo-

slaviji je bila solidna, število tistih, ki so želeli živeti od politike, pa je bilo večje od števila resnih političnih delavcev. Glede plač in imunitete je ugotovil, da se njihovo stanje ni spremenilo za slovenske poslance, ko ga je primerjal za avstrijski državni zbor in jugoslovansko skupščino. Glede poslanske imunitete v praksi je ugotovil, da je skupščinska večina upravičenost poslancev do nje presojala z vidika lastnih političnih interesov in notranjepolitičnih razmer v državi. Avtor je osvetlil tudi »slabosti« poslancev in politikov iz vseh okolij in različnih političnih strank, ki so radi tudi »polumpali« v skupščinskem bifeju. V sklepnem poglavju je opisal tudi priprave Narodne skupščine na delovanje v vojnih razmerah, ki so se začele leta 1939. Vsi predlogi pa so ostali le na papirju, kar je tudi »zadnji pokazatelj pomena parlamenta v tridesetih letih 20. stoletja« (str. 194).

V epilogu je Gašparič strnil svoje ugotovitve in mnenja nekaterih politikov o krizi parlamentarizma v prvi Jugoslaviji. Z novim metodološkim pristopom je dokumentirano osvetlil temeljno značilnost, da je bil jugoslovanski parlament za ljudi in del politike že kmalu »veliko razočaranje« zaradi neizpolnjevanja zakonodajnih nalog, nadzora nad državno upravo in celotnega načina izvajanja parlamentarne demokracije. Kriza parlamenta kot institucije in parlamentarizma kot političnega sistema pa ni bila značilna le za prvo Jugoslavijo med vojnama, »temveč je bila širši evropski in časovni pojav« (str. 195). Zato so se s problematiko pomanjkljivosti parlamentarizma v prizadevanjih za njihovo odpravo ukvarjali številni pravniki in politiki s pravnega vidika in iz praktičnih izkušenj. O krizi parlamentarizma so zanimiva razmišljanja prvaka Slovenske ljudske stranke Antona Korošca, ki je ob kritiki, da se ne dela za narod, temveč le za strankarske in osebne koristi, ugotovil, da so poslanci svojo dejavnost osredinili predvsem na intervencije po raznih ministrstvih, za kar je Gašparič dobil potrditev pri pregledovanju poslanske korespondence v Arhivu Jugoslavije. Parlament v prvi Jugoslaviji je bil šibak tudi zato, ker so tako želeli monarh, vlada in režimske stranke, in ni bil sposoben učinkovito reševati problemov, temveč je postal kraj konfliktov, namesto da bi jih v soočenjih reševal. V njem je prevladala kriza etike.

Vse te ugotovitve je dr. Jure Gašparič dokumentiral s številnimi arhivskimi viri, predvsem iz Arhiva Jugoslavije, s stenografskimi zapisniki parlamentarnih sej, statističnimi publikacijami in uradnimi listi ter časopisjem. Poleg relevantne domače literature o parlamentarizmu in političnem dogajanju je pomembna tudi uporaba del tujih avtorjev za primerjavo značilnosti jugoslovanskega parlamentarizma z razvojem parlamentarne demokracije v mednarodnem okviru. Gašparičevo delo je v metodološkem, tematskem in hevrističnem pogledu pomemben prispevek k osvetlitvi parlamentarizma v prvi Jugoslaviji, pri nekaterih problemih pa je opozoril na njihovo aktualnost vse do sedanjega časa.

Miroslav Stiplovšek

Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič (ur.), Ženske in delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2015, 244 strani (Zbirka Vpogledi)

Zbornik *Ženske in delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi* je nastal na podlagi simpozija *Ženske v gospodarstvu*, ki sta ga v začetku leta 2015 organizirala Inštitut za novejšo zgodovino in Univerza v Novi Gorici. Interdisciplinarno zasnovan zbornik je sestavljen iz predgovora in uvodnega članka ter trinajstih razprav, ki so razdeljene v tri vsebinske sklope. Z izjemo prvega prispevka se zbornik osredotoča na delo žensk v 19., predvsem pa v 20. stoletju, ko se je z industrializacijo spremenil trg delovne sile. Z opredelitvijo dela kot pridobitne dejavnosti se je vzpostavilo novo razmerje med »pridobitnim« in »vzdrževanim« delom prebivalstva, kar je močno vplivalo tudi na razmerje med spoloma. A kot opozori eden izmed urednikov in avtor uvodnega članka Žarko Lazarevič, je bil na področju današnje Slovenije že pred prvo svetovno vojno zaposlen sorazmerno velik odstotek žensk. Posledično je bilo tudi manj »vzdrževane-ga« prebivalstva. Kljub temu pa delo žensk v gospodarskem zgodovinopisju še ni imelo večje odmevnosti, čeprav ne moremo reči, da je bila tema popolnoma spregledana.

Prvi vsebinski sklop *Politike, regulacije in delo žensk* začena prispevek Svetlane Slapšak. Avtorica skozi rituale in verovanja v antični Grčiji analizira vidike spolnosti ter spolov, poudari povezanost volne in vloge žensk ter njihovega dela. Na problem nevidnosti dela žensk, ki je pogosto uhajalo formalni opredelitvi in je bilo tako spregledano v statistikah, pa v naslednjem prispevku opozori Aleksej Kalc. Na podlagi tržaških popisov prebivalstva analizira pridobitno dejavnost žensk in prikaže problematičnost virov in njihove interpretacije. Podoba, da so vse ženske ostajale doma, pa demitizira Mirjam Milharčič Hladnik s predstavitevjo dela migrantk. S primerjalno analizo ovrže tudi mit, da so migrantke izključno »služkinje« bogatih domorodk. Čas po osamosvojitvi obravnava Aleksander Lorenčič, ki predstavi statistike, povezane z ženskim delom in plačnimi nesorazmerji, ter jih primerja s podatki iz Evropske unije. Poudari tudi problem žensk pri zasedanju višjih položajev in pomen kvot v gospodarstvu. Tematski sklop zaključuje prispevek Vesne Leskovšek, ki obravnava porodniški dopust in zaposlovanje žensk v socializmu. Avtorica opiše, kako se je razvijala zakonodaja o porodniškem dopustu po drugi svetovni vojni, ves proces pa vpne v kulturni, družbeni in politični položaj.

Drugi sklop *Plačano in neplačano delo žensk* sestavljata le dva prispevka. Andrej Studen z vidika meščanskih ideoloških teorij

predstavi družbeno vlogo žensk oziroma njihov ideal – gospodinjo, Mojca Ramšak pa se osredotoča na problem neplačanega dela vinskih kraljic. Te so sodoben pojav, naziv je »časten«, in čeprav gre za promotorsko delo, zanj niso (ali pa so slabo) plačane. Problematizira pa tudi njihovo estetiziranje in nujnost, da so samske, saj s tem krepijo tradicionalno žensko identiteto.

Kot je bilo omenjeno, je z industrializacijo prišlo do sprememb na trgu dela in s tem posledično tudi vloge ženskega dela. Če je bilo prej gospodinjstvo del delovnega procesa, je bilo nato videno kot »neproduktivno«. Ravno to obdobje v zadnjem sklopu *Ženske in trg dela* opisuje Sabina Žnidaršič Žagar. S pomočjo poklicnih statistik na Kranjskem analizira vlogo žensk v različnih gospodarskih panogah in različne poglede na »vzdrževano« in pridobitno prebivalstvo v statistikah. V nadaljevanju zbornika Katja Mihurko Poniž predstavi podobo zaposlenih žensk v literarnih in publicističnih delih Zofke Kveder. Ne posveča se le predstavitvi literarnih likov, ampak predstavi tudi vpliv zaposlitve na življenje žensk in njihovo sprejetje v družbi. Status pisateljic mladinske literature in problem njihove nevidnosti pa skozi zgodovino ter prek primerov treh sodobnih mladinskih pisateljic analizira Milena Mileva Blažič. Dalje obravnava Nina Vodopivec različne vidike ženskega dela skozi delo socialne delavke v socialistični tekstilni tovarni. Prek njihovega dela analizira tudi položaj in delo delavk v tovarni. Opozori tudi na to, da pri preučevanju spola in dela ne gre le za preštevanje zaposlenih in organizacijo dela, ampak tudi za vrednotenje dela žensk, pri čemer poudari feminizacijo nekaterih del oziroma celotnih sektorjev. Petra Svoltjšak pokaže, kako se je položaj žensk na trgu dela v izrednih razmerah spremenil. V času prve svetovne vojne se je več žensk vključilo v gospodarstvo, povečan je bil obseg dela, podaljšal se je delovni čas. Problematični sta bili tudi začasnost dela in plačne razlike. Zbornik zaključuje prispevek Željka Oseta o akademski karieri žensk v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Študij je bil dostopen le premožnejšemu sloju prebivalstva, v akademski sferi pa je bilo na voljo malo služb. Preboj v svet znanosti je bil že na splošno težek, za ženske pa je bil zaradi družbenih predsodkov in klime še toliko težji. Avtor slednje ponazori s primeri treh slovenskih akademikinj.

Zbornik seveda ne predstavlja celotne problematike in celovitega pregleda ženskega dela, a to tudi ni njegov namen. Prikaže pa problematiko v različnih časovnih obdobjih in poklice, avtorji pa so se tematike lotili z drugačnih zornih kotov in odpirajo različna metodološka vprašanja in probleme.

Na koncu bi se vrnila na začetek. Zbornik nikakor ni prvi vpogled v zgodovino žensk v gospodarstvu, niti ne zajema prispevkov vseh raziskovalk in raziskovalcev, ki se s temo ukvarjajo, a zaradi metodološke raznolikosti in interdisciplinarnosti vseeno predstavlja pozitiven korak naprej. Obravnavna tema je v zgodovinopisju namreč še vedno (pre)slabo raziskana, še vedno je v javnosti uveljavljena podoba ženske iz (tudi davne) preteklosti kot idealne meščanske gospodinje, še vedno je tudi prepogosto spregledana v zgodovinskih pregledih. Možnosti za nadaljnje raziskovanje pa je še mnogo.

Prof. dr. Janko Prunk. Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015, 607 str.

Decembra 2015 je izšla nova knjiga Janka Prunka z naslovom *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015*. Knjiga obsega 607 strani.

Knjiga pred nami je rezultat navdušenega odkrivanja in spoznavanja sveta. Predstavlja življenjsko delo dr. Janka Prunka, vrhunec dolgoletnega raziskovanja in raisoniranja razvoja evropske družbe zadnjih 250 let, in jo po metodi dela, širini obravnavane tematike in sintezi lahko postavimo ob bok velikim imenom evropskega in svetovnega zgodovinarja, kot so Eric Hobsbawm, Mark Mazower, Francois Furet, Hagen Schulze, Norman Davies, Heinz Duchhardt, Herman von der Dunk in Tony Judt. Našteti avtorji, in še nekateri drugi, so tisti, po katerih se je avtor Prunk zgledeval pri nastajanju svoje knjige. Vsem je skupen svojevrsten pristop k predstavitvi zgodovine Evrope v določenem obdobju, z določene plati, pri čemer pričujoča knjiga izstopa po mnogih posebnostih.

V nasprotju z npr. Hobsbawmom, Mazowerjem, Furetom, Duchhardtom, von der Dunkom in Judtom Janko Prunk v svoji knjigi obravnava precej daljše obdobje kot navedeni, ki so se osredotočili na stoletje ali celo pol stoletja dogajanja. In v nasprotju z npr. Daviesom, ki je sicer briljantno predstavil dvatisočletno evropsko zgodovino, uspe Prunk v svojem delu narediti celovit večplasten antropološki sintetični pregled človekovega delovanja v politiki, filozofiji, znanosti, umetnosti, tehnologiji, gospodarstvu. Pri tem je avtorju bliže kot preprosto »zgodovina« pojem »življenjski svet« (Lebenswelt) Rudolfa Vierhausa kot način dojemanja in predstavljanja zgodovinskega obdobja. Po drugi strani je želja, da bi bila knjiga dostopna tudi širšemu krogu bralcev, ne le strokovnemu in znanstvenemu, botrovala temu, da je Prunk naredil uspešen kompromis med poglobljenim in integralnim podajanjem zgodovine ter razumljivostjo obravnavane tematike.

Knjiga je obsežna, ob uvodu pa je razdeljena še na pet velikih poglavjih, ki obeležujejo mejnike v evropskem razvoju. Knjiga ima skupno točno 50 podpoglavij in še nadaljnje razdelke, kar priča o dobri razčlenjenosti dela, ki nam omogoča, da sledimo le posameznim obdobjem ali področjem človekovega delovanja v omenjeni dobi.

V uvodu avtor opredeli in pojasni rdečo nit svojega dela, v kateri se po mojem osebnem mnenju kaže tudi največja izvirnost pričujoče monografije. Kot je razvidno tudi iz naslova prve knjige, lahko o Evropi, vsaj v omenjenem obdobju, govorimo kot o »racionalistični civilizaciji«. To poimenovanje je izvirno in je bilo strokovni ter znanstveni javnosti prvič predstavljeno v obliki pamfleta *Die rationalistische Zivilisation*, ki ga je Janko Prunk leta 2003 izdal pri Centru za raziskovanje evropskih integracij ZEI. Kot pojasni avtor, se poimenovanje »racionalistična« nanaša na prepričanje, da je »razum zmožen dojemati objektivno stvarnost, spoznavati resnico in da je tako lahko edini temelj ter vodilo človeškega življenja«,¹ ki se je v Evropi utrdilo od

¹ Janko Prunk, *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015), 15.

razsvetljenstva dalje in vse od tedaj prežema ustvarjanje in razmišljanje na njenih tleh.

Temelj svojega raziskovanja in opredeljevanja Evrope avtor knjige postavlja v obdobje razsvetljenstva, v miselna tokova racionalizma in empirizma. V svoji oceni razsvetljenstva se Prunk strinja s Paulom Hazardom, da razsvetljenstvo sicer ni dalo dovolj močnih osnov za nadaljnji idejni razvoj, je pa ustvarilo temelje za razvoj znanosti na številnih področjih.² V nadaljevanju je predstavljen razvoj znanosti na področju matematike, biologije, kemije, medicine, pa tudi prava, filozofije in tehnike, družbe, kulture umetnosti ter političnega dogajanja, kar je v akumulaciji privedlo do prelomne točke evropske zgodovine, do izoblikovanja novega političnega igralca na evropskem odru, ki je temeljito posegel po evropskem krmilu in ga obrnil – do Francije konec 18. stoletja, »kjer sta bili

tudi gospodarska moč in politična zavest meščanstva najmočnejši v vsej kontinentalni Evropi, kar je bil tudi pogoj, da je meščanska revolucija izbruhnila prav tam.«³

V drugem poglavju avtor opisuje Evropo v obdobju meščanskih revolucij (1775–1849) in v ta kontekst sta zajeti tudi ameriška osvobodilna vojna in revolucija, ki pa sta vsekakor pomembno povezani z evropskim dogajanjem v tem obdobju. Poglavje zajema torej še obdobje francoske revolucije 1789, ameriške industrijske in družbene revolucije, Napoleonov poseg v evropsko zgodovino, ponapoleonsko ureditev Evrope, meščanske revolucije 1848 in razvoj treh velikih idejnih predstav o družbi, liberalizmu, konservativizmu in socializmu.

Tu ima svoje mesto tudi eden ključnih filozofov, na katerega avtor naslanja svoj pogled na Evropo in njeno zgodovino. Prunk predstavi Immanuela Kanta, ki je razmišljal, da je razum drugačen, kot so si ga predstavljali racionalisti in empiristi ter tudi on sam: »Njegova filozofija se ne ukvarja s transcendentnim, to je s tem, kar presega človeško vedenje in kar iz njega izhaja, ampak je to neka transcendentalna filozofija, takšna, ki preučuje *non plus ultra* (poudarek J. P.) vse znanje in postavlja ločnico med področji, ki jih lahko preučuje človeški um (Vernunft), in tistimi področji onkraj (transcendentnimi), ki bodo ostala vedno v temi.«⁴ Kantov pogled na svet je osrednje vodilo Prunkove knjige, ki mu služi kot merilo za presojanje prevlade racionalnega oz. iracionalnega v posameznih obdobjih evropske zgodovine.

² Ibid., 54.

³ Ibid., 77.

⁴ Ibid., 97.

V bilanci 19. stoletja pravi, da je bilo to stoletje, ki je privedlo do dveh praktičnih pojavov, ki sta postala temelj civilizacijskega, torej racionalističnega razvoja v 19. stoletju: angleške industrijske revolucije in francoske meščanske revolucije. Oba sta namreč povzročila zgodovinska dejanja oz. pojave dolgega trajanja: industrializacijo in družbeno emancipacijo.⁵

Prunk pa že takoj v nadaljevanju poudarja, da sta kljub velikemu tehnološkemu napredku in splošnemu občutku miru na začetku 20. stoletja, ki je izhajal iz izkušnje razvoja zadnjih desetletij 19. stoletja, na manj optimistično in manj racionalistično stran življenja opozarjali znanost in umetnost. Frustracije posameznih narodov in držav so eskalirale v veliki vojni, ki je za seboj pustila pogorišče držav ter v vsej svoji strahoti razkrila, kako je mogoče številne racionalne, zlasti tehnološke dosežke uporabiti za uničevanje človeških življenj in materialnih dobrin. S tem je pokazala na tragično plat evropske racionalistične civilizacije oz. njeno iztirjanje. Obdobje po prvi svetovni vojni lahko skozi oči prof. Prunka vidimo kot obdobje, ko je iracionalno prevladalo nad racionalnim.⁶

V četrtem delu knjige avtor obravnava obdobje od začetka prve svetovne vojne do konca druge svetovne vojne. Pomembno sporočilo tega poglavja je tudi to, da sta obe vojni obravnavani v enem poglavju in avtor nanju gleda kot na tesno povezana pojava. Prav vmesno obdobje, ki ga nekateri poimenujejo le daljše premirje, služi kot ilustracija izbruha in prevlade iracionalnega nad racionalnim. To poglavje prinaša tudi precej plastičen prikaz političnega in ideološkega razvoja med obema vojnama. Pokaže pa tudi na filozofsko misel v tem obdobju, ki so ga zaznamovali predvsem iracionalistična »filozofija življenja« (poudarek J. P.), ki je izhajala iz Nietzschejevih in Bergsonovih korenin, marksizem in eksistencializem.⁷

V zadnjem, petem delu knjige Prunk obravnava celotno povojno obdobje Evrope znova v enem kosu. Podpoglavja znotraj tega dela so zelo pomenljiva, kot npr. Okruti mir, Od nenormalne koalicije do hladne vojne, Rekonstrukcija demokracije v Zahodni Evropi do leta 1968, Politična okostenelost enopartijskega komunističnega sistema v Vzhodni Evropi ipd.

Ob vseh pomenljivih ocenah velja pri Prunkovi knjigi poudariti še eno posebnost, ki je prav tako stalnica te knjige. To so podpoglavja o tehnološkem razvoju, s tem pa sta povezana tudi znanstveni in gospodarski razvoj. Slediti razvoju naravoslovne znanosti in tehnologije, še zlasti po drugi svetovni vojni, vsekakor ni enostavno in je zahteven podvig za vsakega družboslovca in humanista. Zato menim, da je velika dodana vrednost te knjige tudi v precej podrobnem sledenju tej plati razvoja človeštva. Avtor namreč pravi, da se prav v »razvoju tehnike in tehnologije najbolj kaže razvoj racionalistične civilizacije v vseh njenih pozitivnih dimenzijah in tudi senčnih straneh«. ⁸ Pri pripravi teh poglavij so sodelovali tudi priznani slovenski strokovnjaki

⁵ Ibid., 275.

⁶ Ibid., 304.

⁷ Ibid., 406.

⁸ Ibid., 511.

s posameznih področij, o katerih lahko beremo na začetku: prof. Branko Stanovnik (kemija), prof. Janez Strnad (fizika), prof. Dragan Marušič (matematika), dr. Zvonka Zupančič Slavec (medicina). Ravno tako so pri nekaterih drugih poglavjih sodelovali tudi strokovnjaki s področja filozofije, teorije znanosti itd. Na ta način avtor v knjigo pripelje tudi širši slovenski prispevek v razvoju evropske civilizacije. Ob tem velja opozoriti na dejstvo, da narodna zgodovina in politično dogajanje v knjigi nimata posebnega mesta oz. ga imata le toliko, kolikor je to relevantno za vso Evropo.

Knjiga nas na koncu pripelje do združene Evrope in do 21. stoletja. V zadnjem podpoglavju knjige avtor analizira stanje, v katerega je Evropa zašla, in pravi, da se v prvem poldrugem desetletju našega tisočletja Evropa precej odteguje optimističnemu predvidevanju usmeritev racionalistične civilizacije v Evropi in sploh na svetovnem zahodu.⁹

Zgodovinar seveda ni napovedovalec prihodnosti, pač pa bolj bralec preteklosti, tisti, ki jo poskuša analizirati, jo oceniti, ovrednotiti posamezna dejanja. V nadaljevanju postavi svet v kontekst dogodkov zadnjih petnajstih let: od znanstvenih odkritij do političnih dogodkov. Prunk monografijo zaključí z upajočo mislijo Helmuta Schmidta, ki poudarja ravnovesje med teološko in razsvetljsko platjo pogleda na življenje.

Marjetka Rangus

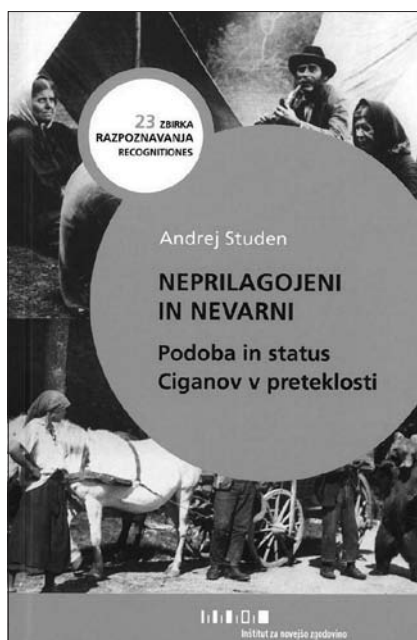
Andrej Studen, Neprilagojeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, 242 str.

Andrej Studen se v svojem zadnjem delu loteva marginalne skupine »par excellence«. »Divji Cigani«, »na rob potisnjeni Drugi« so, od 15. stoletja naprej, ko so se prvič pojavili na evropskih tleh, vzbujali predvsem veliko nezaupanja in sumničavosti. Iz usmiljenja vrednih romarjev so se namreč precej hitro spremenili v »umazane tatove in lažnive, smrdljive in nevarne potepuhe, neukrotljive divjake in celo gnusne ljudožerce«. Avtor dela nas spretno vodi po poti tega razvoja, razčlenjuje in analizira vzroke za obrat v javnem mnenju ter nas popelje tudi do posledic, ki jih je imelo naraščajoče sovraštvo do te populacije. Korenine rasizma in njegove tragične posledice predstavlja pregledno in nadvse nazorno, saj svojo pripoved gradi na arhivskem gradivu in tudi na etnoloških, antropoloških in kriminoloških tekstih, ki so izhajali od konca 18. pa do sredine 20. stoletja. Gre za obdobje, ko se je začel znanstveni pristop k preučevanju romske populacije, njihovih fizioloških in kulturnih značilnosti. Slednji pa seveda ni prinesel odprave predsodkov, temveč je stoletja staro in zakoreninjeno sovraštvo le premaknil iz območja praznoverja ter ga postavil na kvazi znanstvene temelje.

⁹ Ibid.

V prvem delu analizira glavne elemente, ki so skupaj ustvarjali podobo umazanih in neprilagojenih hudodelcev, osnovo predsodkom, ki še danes v veliki meri krojijo podobo Romov. Že razsvetljenski tisk, ki je poudarjal pomen prevzgoje ljudstva, je Rome oz. Cigane označil za neprevzgojlive, avtor pa s povzemanjem glavnih tez prikaže osnovne predpostavke, na katerih so takratni avtorji utemeljevali njihovo različnost in tujost evropski kulturi in evropskemu civiliziranemu človeku. Rome so ves čas prištevali med manjvredna ljudstva in jih postavljali ob bok Hotentotom, Pigmejcem, Laponcem, Eskimom in črnskim prebivalcem Afrike, ki naj bi jih povezoval »oduren, nepozaben vonj«. Bolj ko so v javnost prodirale ideje o pomenu higiene, večji odpor so vzbujali. Še več, avtor pokaže, da sta njihova telesni vonj in pomanjkljiva higiena postala dokaza njihove neciviliziranosti, nespodobnosti, moralne oporečnosti, okrutnosti, pohote in še česa, dokazno moč pa so temu priznavali celo moderni kriminalisti in kriminologi. Avtor v delu prikaže, da so ljudsko domišljijo, ki že sicer ni poznala meja, še dodatno razplamtevali pisci in izvedenci različnih strok, ki so Romom pripisovali različne nenavadne značilnosti. Cigani naj bi tako imeli kosmate podplate, zaradi katerih so se lahko premikali skoraj neslišno in bili zelo uspešni pri svojih tatinskih ukanah, kot dokaz njihove barbarskosti pa so pogosto navajali tudi njihove prehranjevalne navade. Uživanje mačk, vran, ježev, veveric, lisic in drugih divjih živali se je zdelo že samo po sebi nekrščansko in divje. Naslednji razširjen predsodek, ki je Rome uvrščal med polljudi oz. celo ljudi, ki jih je evolucijski tok zaobšel, je bilo uživanje mrhovine, avtor pa v delu prikaže, da se je glavni tabu vendarle skrival nekje drugje. Romi naj bi namreč bili evropski ljudozercerji, kar je med preprostim ljudstvom vzbujalo grozo, gnus in paničen strah, med izobraženci pa strah pred degeneracijo in propadom naroda.

V drugem delu se avtor posveti osnovam kriminalizacije Romov in predvsem zelo razširjene teze o prirojeni nagnjenosti k tatvinam in prevaram. V delu lahko preberemo, da so poskusi prevzgoje in socializacije Romov sicer obstajali že od časov vladanja Marije Terezije, da pa se je proti koncu 19. stoletja vzpostavila »nova, izrazito rasistična faza gledanja na Cigane«, kar je nedvomno vplivalo tudi na stališča znanstvene kriminologije. Avtor analizira odmik od razsvetljenskih poskusov prisilne integracije in asimilacije, kar sta Marija Terezija in Jožef II. poskušala doseči predvsem z odvzemi otrok in prisilnim delom, in prikaže razvoj sodobne kriminologije, ki je Rome proglasila za »raso kriminalcev«, ki je ni bilo mogoče prevzgojiti in izboljšati, temveč le odstraniti, da ne bi okužila in izpridila večinskega prebivalstva.

Psihologija in psihiatrija sta kot razvijajoči se znanosti k temu seveda dodali svoj lonček, saj so v javnost začele prihajati teze o duševnih značilnostih Romov, ki so bile dedne in neizbrisljive, zaradi česar bi se vsak poskus prevzgoje izkazal za neuspešnega in nesmiselnega. V zadnjem delu knjige avtor analizira posledice sovraštva, rasnega razlikovanja in teorije degeneracije, ki se je poleg Judov najbolj dotikala prav romske populacije. Politiko rasne selekcije je v takratnem obdobju prevzelo več držav, v največji meri pa so jo seveda udeležili v nacistični Nemčiji. Studen v svojem delu obravnava dolgo zamolčani *porajmos*, pregledno pa predstavi zločine nad romskim prebivalstvom, ki so se med drugo svetovno vojno zgodili na Slovenskem – od internacij v različna italijanska in nemška koncentracijska taborišča do množičnih pobojev, ki so jih izvedle nemške okupacijske sile in tudi partizanske enote. Časovni lok avtor zaključí s kratkim prikazom romske problematike v času socializma, ko je cigansko vprašanje postalo del izgradnje novega socialističnega človeka. Kot večna tema se pojavljajo zahteve po trajni naselitvi, po prevzgoji in doslednem obveznem šolanju otrok. V duhu povojnega optimizma so namreč verjeli, da bodo stalna naselitve, trajnejše oblike zaposlovanja Romov ter higienski nadzor nad njimi in njihovimi prebivališči postopno zmanjševali razlike med Romi in večinskim prebivalstvom ter postopno omilili nezaupanje, ki so ga »civilni« gojili do nezaželenih sosedov. Avtor dokazuje, da do tega premika ni prišlo, da so odnosi ostajali napeti, izolacijo pa so ohranjali celo tisti Romi, ki so se uspeli zaposliti in so v tem pogledu predstavljali svetel zgled. Nekoliko več optimizma je vzbujala prevzgoja romske mladine in njeno vključevanje v različna športna in kulturna društva ter delovne brigade. Nezaupanje je kljub temu ostajalo še kako živo, deloma zaradi zakoreninjenih predsodkov, deloma pa zaradi kriminalitete, ki je okoliško prebivalstvo utrjevala v prepričanju, da »Cigan ostane cigan«.

Delo vsekakor predstavlja novost na področju slovenskega zgodovinopisja in bo predstavljalo osnovo za prihodnje raziskave romske problematike in tudi problematike drugih marginalnih skupin. Je pomemben prispevek k zgodovini rasizma in iracionalnega strahu pred tujim, drugačnim in neznanim ter kot tak osvetljuje korenine predsodkov in strahu, ki v mnogočem determinirajo tudi sodobni čas.

Meta Remec

Nadja Danglmaier in Werner Koroschitz, Nationalsozialismus in Kärnten. Opfer Täter Gegner. Studienverlag, Zbirka Nationalsozialismus in den österreichischen Bundesländern 7, Innsbruck Wien Bozen 2015, 463 str. (s številnimi fotografijami in dokumenti)

Obširna monografija Nadje Danglmaier in Wernerja Koroschitza je zgovoren primer spremembe miselnosti na Koroškem glede obdobja nacizma, njegove pred-

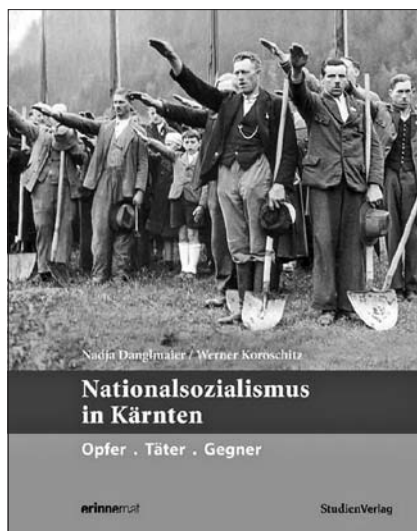
zgodovine in njegovih posledic, potem ko je bil vojaško porazen. Zakaj? Literarni zgodovinar Klaus Amann je leta 2013 pisal o partizanskem odporu na Koroškem in opozoril na značilen koroški refleks, čim se pojavi pojem »partizan«. Neizbežno je, da je na Koroškem povezan z zločini in terorjem proti civilnemu prebivalstvu. Obenem je Amann opozoril, da je Koroška deželna vlada nekoč odklonila sodelovanje pri projektu *Odpor in preganjanje v avstrijskih zveznih deželah*, ki ga je od leta 1975 naprej vodil Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora na Dunaju, in zapisal:

»Prav tista dežela je odklonila, v kateri je bil odpor največji in najuspešnejši, vendar pa tudi tista dežela, ki se je marca 1938 kot 'prvi gau' vrgla Hitlerju k nogam in ki je imela v Avstriji že pred 'anšlusom' proporcionalno najvišji delež 'ilegalnih'. Pri šestodstotnem deležu celotnega avstrijskega prebivalstva je znašal delež Koroške glede na člane NSDAP 15,6 odstotka. 1945 je bilo na Koroškem registriranih 13.333 članov SS.«

Vse do danes dunajski dokumentacijski arhiv ni mogel uresničiti svojega načrta glede Koroške. Leta 2015 pa je izšla navedena monografija, ki je prav tako sestavni del širšega avstrijskega projekta, njen natis pa je med številnimi institucijami in zasebniki podprla tudi Koroška deželna vlada. V zadnjih dveh desetletjih je izšla vrsta študij o protinacističnem odporu na Koroškem, ki obravnavajo individualne in skupinske oblike odpora. Odpor koroških Slovencev v okviru Osvobodilne fronte so slovenski zgodovinarji tematizirali vse od konca vojne naprej, zaokroženo sliko pa je leta 2010 prispeval Marjan Linasi z monografijo *Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Nemški prevod je izšel leta 2013. Na osnovi vse te literature je nastala knjiga Nadje Danglmaier in Wernerja Koroschitza.

Po zasnovi je knjiga namenjena mladim bralcem, je primeren učni pripomoček in ponuja veliko snovi za zunajšolsko izobraževanje. Urejena je po didaktičnih načelih, strokovni glosar na straneh 417–439 olajšuje križno branje posameznih poglavij. Knjigo sta avtorja razdelila na sedemnajst poglavij in jih razčlenila s podnaslovi v obliki vprašanj, ki jim sledijo razlage osnovnih ideoloških, družbenopolitičnih, ekonomskih, kulturnih in drugih značilnosti nacističnega obdobja pa tudi njegove predzgodovine in posledic v koroški in avstrijski družbi, zaznavnih še desetletja po vojaškem porazu nacizma. Vsako poglavje avtorja zaključujeta s kratkimi življenjepisi ljudi tega obdobja – storilcev, žrtev in nasprotnikov.

Avtorja sta bila soočena s številnimi težavami, ki so v tekstu zaznavne. Problematiko koroških Slovencev deloma obravnavata v

samostojnih poglavjih, koroški Slovenci pa se pojavljajo tudi v številnih drugih – pri opisu odpora komunistov, socialdemokratov, katoliške cerkve, Jehovih prič, odpora v okviru Tigra, srečamo jih praktično pri vseh oblikah individualnega odpora. Glede partizanskega odpora se avtorja pridružujeta ugotovitvam avstrijskega zgodovino-pisja, da je bil ta najučinkovitejši in največji v mejah rajha. Neizbežno je vprašanje, kako opisati in oceniti partizanski odpor. Bil je odpor v deželi zakoreninjenega prebivalstva, ki se je borilo za golo preživetje in življenje v pravičnejšem družbenem sistemu. Tako perspektivo je slovensko prebivalstvo videlo v programu Osvobodilne fronte; v koroškem ali avstrijskem okviru take ni bilo, kar prihaja premalo do izraza. Pri nekaterih življenjepisih posamezni aspekti niso tematizirani, verjetno zaradi tega, ker tudi pri vidnejših akterjih ostajajo le na osnovni ravni. Omenimo na primer zapis o velikovškem okrajnem glavarju Hermannu L'Estocqu. Bil je dosleden pristaš avstrijskega stanovskega režima, življenje pa se mu je izteklo aprila 1940 v koncentracijskem taborišču Buchenwald. V času svojega uradovanja se je odlikoval po preganjanju socialdemokratov in ilegalnih nacistov ter po antislovenizmu, s tem pa je bil tudi svarilo koroškim Slovencem, da se nikakor ne kaže približevati avstrijskemu stanovskemu režimu, čeprav se je ideološko odedal v krščanski plašč. Drug tak primer je zgodovinar Martin Wutte. Avtorja ga sicer označujeta za duhovnega očeta antislovenizma, vendar ne zapišeta, iz katere sredine je izhajal in v kateri se je gibal. Koroški Slovenci so ga prej kot zgodovinarja in ideologa oziroma utemeljitelja teorije o vindišarjih spoznali kot predsednika Nemškega šolskega društva in Koroške domovinske zveze. V teh razpredenih organizacijah je imel svoje zagovornike in zveste pristaše, Koroško domovinsko zvezo pa je skupaj z Aloisom Maierjem - Kaibitschem zlasti po juliju 1934 na široko odprl nacistom.

Razpad avstro-ogrske monarhije avtorja pripisujeta nacionalnim konfliktom. Bi-vši direktor vojno-zgodovinskega muzeja Manfred Rauchensteiner je v tem pogledu dosti preciznejši. V svoji obširni razpravi *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918* (Dunaj, 2013) oriše odzive starega cesarja in njegovih vojaških svetovalcev, ki so vsi hoteli vojno s Srbijo, na sarajevski atentat. Prva svetovna vojna, ki mu je sledila, pa je bila dejanski povzročitelj propada večnacionalne monarhije. Pri opisu posledic plebiscita bi lahko pričakovali bolj diferenciran prikaz odliva slovenske inteligence s Koroške. Del te je bil iz dežele tudi izgnan. Razvoj na deželni ravni po letu 1920 in zlasti moč socialne demokracije pripisujeta zasidranosti te v vrstah kmečkega proletariata. Odziv na nekajletno prevlado socialnih demokratov je sledil aprila 1923, ko je prišel na oblast meščanski blok. Ta se je politično zgle-doval po antimarksizmu, antisemitizmu in antislovenizmu (antislavizmu). Ekonomska kriza je pospešila prodor nacizma na Koroškem, ki je bil močno zasidran zlasti v Labotski dolini. Po mnenju avtorjev je tudi protislovenska drža številnih Korošcev pospeševala njegov vzpon, ideološko pa so ga pripravljale nemškonacionalne stranke in številne njim sorodne organizacije.

Nacisti so na Koroškem prevzeli oblast že na večer 11. marca 1938 in so takoj pričeli s pregonom svojih najvidnejših nasprotnikov. Pri tem so se v primeru komunistov in socialdemokratov lahko naslanjali na sezname, ki jih je o njih pripravil av-

toritarni stanovski režim. Sledil je zmagoslavni Hitlerjev pohod po Avstriji, ki ga je 4. in 5. aprila pripeljal v Celovec. Pri opisu vzdušja in raznih stališčih glede priključitve rajhu pogrešamo navedbo izjave Ferdinanda Wedeniga, ki je bil tedaj zaupnik socialdemokratske stranke velikovškega okraja. Ta je kot Karel Renner priključitev pozdravil, dejansko z manj vznesenimi besedami, a vendar, o čemer je med drugimi pisal Teodor Domej. Stališče slovenskega vodstva do glasovanja 10. aprila avtorja navajata in povezuje s slovenskimi interpretacijami. Vsakdan v prvih mesecih nacizma opisujeta sicer distancirano, vendar ne sežeta po virih, ki govorijo tudi o praktično obveznem delu, o raznih 'prostovoljnih' nabiralnih akcijah in prispevkih različnim nacističnim organizacijam, ki so izničile povišanje plač in znižanje ur delovne obveznosti. Ugodnosti na področju kmečkega gospodarstva pa so kmalu izničile obvezne oddaje pridelkov in živine. Vpoklice kmetov je nacistična oblast skušala najprej izenačiti z vojnimi ujetniki, nato z delom pripadnikov rajhovske delovne službe (RAD) ter še s prisilnimi delavkami in delavci zlasti iz Ukrajine in Poljske.

Skopo je opisan odpor katoliške cerkve, ki je bila prej ideološka nosilka stanovskega avtoritarnega režima in se je v dneh priključitve skušala prilagoditi novemu položaju. Avtorja omenjata slovesno izjavo avstrijskega episkopata glede glasovanja 10. aprila, ne pa vatikanskih odzivov na zadržanost avstrijske katoliške cerkve do nacizma. Verjetno pa kot prva avtorja negativno omenjata pridige Andreasa Rohracherja, kapitularnega vikarja krške škofije, v katerih je vojakom govoril o obveznosti zaprisege in iz nje izhajajočih dolžnosti. Te pridige se nikakor ne ujemajo z nekaterimi siceršnjimi pogledi cerkvenega dostojanstvenika do nacizma, kot na primer glede programa evtanazije in nasilnega pregona koroških Slovencev aprila 1942. Neomejnena ostaja problematika zadržanosti vodstva krške škofije do (koroških) Slovencev po maju 1941 in njenega upravljanja župnij v Mežiški dolini in na Gorenjskem. Sicer pa o katoliški cerkvi in njenih eksponentih spregovorita še v drugih poglavjih, kjer pravita, da je glavne nasprotnike iz teh vrst treba iskati pri slovenski duhovščini, čeprav sta zgovorna tudi primera župnikov Antona Kopereka in Antona Graniga. Koperek je kritiziral evtanazijo in tudi pregon koroških Slovencev, usodna zanj pa je postala denunciacija, da prijateljsko komunicira s poljskimi prisilnimi delavci. To ga je pripeljalo v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je 10. novembra 1942 tudi umrl. Anton Granig je v Celovcu med mladinci organiziral odpor, avgusta 1944 je bil zaradi tega obsojen na smrt, 15. aprila 1945 pa je v pokolu jetnikov v kaznilnici Stein an der Donau izgubil življenje.

Ker je knjiga namenjena zlasti mladim bralcem, je v raznih poglavjih precej prostora namenjenega tematiki mladih v nacističnem času. Ta vključuje delovanje raznih nacističnih mladinskih organizacij, obveznih delovnih služb in tudi delež mladih v vrstah partizanskega odpora. Režim je posebno pozornost posvetil šolstvu in želel z nacistično ideologijo prežeti vsa življenjska področja mladih. Takoj po prevzemu oblasti je na Koroškem odstranil vse nasprotnike v učiteljskih vrstah. Na šoli je uvedel kult voditelja, firerja, šolske programe je usmeril po načelih svoje ideologije. Številni učitelji so bili že ilegalni nacisti, še številnejši so po priključitvi silili v nacistične vrste. Avtorja pa se le obrobno dotakneta vloge koroških učiteljev v zasedeni Mežiški dolini

in na Gorenjskem. Vse judovske šolarje so takoj izključili iz šol. Knjige judovskih in drugih režimu neljubih avtorjev so v Celovcu in Beljaku zagorele na grmadi. Nov je podatek, da je v Celovcu pri tem sodeloval učitelj, ki je po vojni zasedel pomemben položaj v deželni upravi. Avtorja pa ne navajata uničevanja slovenskih knjig in njihovega požiga v Borovljah in na Bistrici na Zilji, uničenja slovenske društvene knjižnice na Brdu ter uničenja osrednje knjižnice Slovenske prosvetne zveze v Celovcu. Po podatkih Mirta Zwitterja je bilo uničenih okoli 100.000 slovenskih knjig.

Nesprejemljiv je zapis, da je bil utrakvistični šolski sistem leta 1891 vpeljan na željo koroških Slovencev. Koroški Slovenci so se proti koroškemu utrakvizmu dosledno borili, ne pa da bi ga bili zahtevali oziroma želeli. Ko je rajh priključil Avstrijo, je na Koroškem po podatkih deželnega šolskega sveta delovalo le še sedem utrakvističnih šol. Ugotovitev, da je nacizem nadaljeval z germanizacijo, je sicer pravilna, vendar so levji delež na šolskem področju že bili opravili monarhija, Prva avstrijska republika in avtoritarna stanovska država. Nacizem pa je dejansko prenesel pričetek germanizacije na mlajše letnike s tem, da je vzpostavil gosto mrežo vrtcev, kar avtorja nazorno opisujeta. Glede na velik obseg literature o šolstvu za koroške Slovence, ki je deloma na voljo tudi v nemščini, je ta del razprave vprašljiv.

Stopnjevanje pritiska nacističnega režima proti koroškim Slovincem avtorja vidita v sprva individualnih ukrepih in sankcijah, potem pa v pritisku na slovenske ustanove, na primer na Slovensko prosvetno zvezo in včlanjena društva ter slovenske zadruge. Iz zunanjepolitičnih ozirov režim še ni odprto nastopil proti narodni skupnosti, še manj pa je razkril svoje načrte glede razkosanja Slovenije odnosno Jugoslavije. Iz virov in literature vemo, da so te načrte kovali prav na Koroškem in Štajerskem, česar avtorja ne upoštevata. Omenjata pa nastanek Inštituta za koroške deželne študije leta 1942 in njegove naloge glede germanizacije alpsko-jadranskega prostora. Utemeljeval naj bi kulturno nadvlado oziroma superiornost Nemcev in utrjeval koroški obmejni mitos. Po aprilu 1941, torej po napadu rajha na Jugoslavijo, pa so za režim odpadle vse ovire in Slovenci so bili v celoti obsojeni, da izginejo kot etnična skupnost.

Uničenje koroških Judov in Judinj postavljata avtorja v širši okvir. Govorita o zgodnjih pogromih proti judovskemu prebivalstvu po vsej Evropi in tematizirata verski in rasni antisemitizem. Njihovi nosilci so bili krščanski socialci in stranke nemških nacionalcev. Jude so nacisti označevali kot velekaptaliste ali leve prevratnike. V pravih raznih društev pa so se že dolgo pred prihodom nacistov na oblast pojavili t. i. arijski paragrafi. Take paragrafe so na Koroškem najprej sprejela razna planinska društva, koča Nemškega planinskega društva na Dobraču pa je Judom kmalu po prvi svetovni vojni prepovedala dostop. Po priključitvi Avstrije rajhu so začeli veljati protijudovski zakoni in Judom so takoj prepovedali izvajanje raznih poklicev. Nič ni pomagalo, da so se posamezni Judje lahko sklicevali na svoje sodelovanje pri koroških obrambnih bojih na koroški strani. Obveljal je strogi rasni antisemitizem. Sledile so arizacije, eden izmed viškov protijudovskih izgrediv je tudi na Koroškem bil novembrski pogrom, ki je odmeval predvsem v Celovcu in Beljaku. Deloma so Judje še lahko pravočasno pobegnili v sosednjo Jugoslavijo ali Italijo, preostale pa je

režim popolnoma iztrebil. Prišli so v uničevalna taborišča in tam našli smrt. Povratek pobeglih preživelih po vojni ni bil zaželen. Še dosledneje je režim uničil Rome in Sinte, v kolikor so bili kot potujoč narod nekdanj prisotni na Koroškem.

Pomembno število Korošcev obeh jezikovnih skupin je zapadlo evtanaziji. Sprva so prizadete uničevali na gradu Hartheim, potem pa v deželni bolnišnici v Celovcu. Po vojni so storilcem sodili v Celovcu in glavnega odgovornega zdravnika obsodili na smrt ter ga tudi justificirali. Represivni ukrepi režima so zadeli Jehove priče, številne prisilne delavce in nekatere vojne ujetnike. Avtorja v grobih obrisih obravnavata tudi zgodovino izpostav koncentracijskega taborišča Mauthausen na Ljubelju (severna stran) in v Dhovšah pri Celovcu.

Odpor proti nacizmu avtorja definirata v soglasju s številnimi avstrijskimi raziskavami o političnih naporih ljudi, ki so skušali zavestno in z aktivnimi dejanji odstraniti režim. Sem štejeta oborožene akcije, napade, sabotaže, kurirske službe, atentate na predstavnike nacističnega režima in razširjanje protinacističnega propagandnega materiala. K oblikam odpora prištevata tudi vse oblike upornosti in neprilaganja. Ugotavljata, da je večina Korošcev in Korošic podpirala nacizem ali se mu prilagodila in da je bil odpor prav zato tako težak. Široko zasnovan odpor naj bi se razvil le v južnem predelu Koroške. Zgodnje oblike odpora med koroškimi Slovenci avtorja vidita v osebah, ki so se po nacističnem prevzemu oblasti odtegnile vpoklicu v nemško vojsko. Odpor pa naj bi se razmahnil po nasilnem pregonu slovenskih družin aprila 1942. Posebno pozornost posvečata mladim in ženskam v odporiških vrstah ter njihovim zadolžitvam. Navajata glavne dogodke partizanskega odpora in nacistične protiukrepe, ki so se kazali v močnem povečanju policijskih postaj, večjem številu vojakov v protipartizanskem boju, njegovi vedno večji brutalnosti itd. Govorita o drugih odporiških skupinah in individualnih odporiških, o akcijah SOE na Koroškem, v razdelku življenjskih zgodb pa o likvidaciji britanskega veznega oficirja Alfgarja Hesketha - Pricharda pri IV. operacijski coni po partizanih na Svinški planini.

V zadnje poglavje sta se avtorjema prikradli dve težji napaki. Gauleiter Friedrich Rainer vladne oblasti nikakor ni predal demokratičnim silam, temveč enemu svojih najožjih zaupnikov, okrožnemu glavarju Meinradu Natmešniku. Šele ta je oddal oblast v roke kroga zastopnikov predvojnih demokratičnih strank. Zanimivo pa je seveda sledeče, kar je v »koroškem« zgodovino pisju popolnoma prezrto: okrožni glavar in vodilni nacistični veljak Natmešnik se v naslednjih tednih nikakor ni umaknil iz političnega življenja in se je udeleževal sej provizorične deželne vlade, nove demokratične sile pa se temu očitno niso mogle ali znale uspešno upreti. Iz povojne deželne politike je prehodno izginil šele z ukinitvijo provizorične deželne vlade, ki jo je angleška vojaška oblast v začetku junija 1945 nadomestila s posvetovalnim odborom, Natmešniga pa poslala v taborišče za vodilne naciste v Wolfsberg. Druga napaka je opis umika enot jugoslovanske vojske. O tem so v zadnjih letih pisali razni avtorji, ki domala vsi po vrsti prezrejo dva odločilna vira. O umiku niso odločali vojaški poveljniki. Pred pogajanjem med britanskimi in jugoslovanskimi vojaškimi poveljniki je bila namreč izpeljana pomembna diplomatska poteza. Vladi Združenih držav Amerike in Združenega kraljestva sta v diplomatskih notah jugoslovanski vladi decidirano

zahtevali umik jugoslovanskih enot in Jugoslavija seveda ni bila v položaju, da bi se tej zahtevi lahko zoperstavila. Izročitev domobranskih enot pa je potekala v skladu z dogovori med zavezniki, sklenjenimi v Moskvi leta 1943. O tem je med drugimi nekaj pisal celo Miha Krek v *Zborniku Svobodne Slovenije*.

Razpravo avtorja zaključujeta z opisom položaja v mesecih in letih neposredno po vojni. Zaznamovali so ga veliko pomanjkanje prehrane, dežela je bila preplavljena z begunci, v kmetijstvu in gradbeništvu je silno primanjkovalo delovne sile. Slednje je zvezna vlada skušala omiliti z zakonom o delovni obveznosti in s tem posegom zaposlila vse dela zmožne begunce in ženske. Zvezna vlada je sprejela tudi ukrepe proti nacistom in jih dovolila registrirati, uvedla je tudi ljudska sodišča, ki so sodila nacistom. Najodmevnejši celovški proces je bil tisti proti izvrševalcem evtanazije v celovški deželni bolnišnici. Avtorja se bežno dotakneta tudi povojnega mejnega vprašanja med Avstrijo in Jugoslavijo in orišeta nastanek sedmega člena avstrijske državne pogodbe ter pomanjkljive izvedbe njegovih določil. Denacifikaciji avstrijske družbe je kmalu sledila reintegracija bivših nacistov v obe veliki avstrijski povojni stranki. Prav ta pa da je preprečila izoblikovanje primerne in bolj zaznavne kulture spominjanja na odpor in žrtve nacizma.

Register oseb in koroških krajev ter pregled izbrane literature olajšujejo uporabo obsežne monografije.

Pridružujemo se lahko le želji oziroma spodbudi izdajatelja zbirke Horsta Schreiberja in društva *erinnern.at*, da bi razprava našla veliko bralcev med mladimi in da bi jo uporabljali učitelji pri oblikovanju pouka na vseh stopnjah šolanja.

Avguštin Malle

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)''18/19''

UDK

ISSN 0353-0329